

**T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

BAHRÎ MEMLÛKLERİ DÖNEMİ BÎRE/ BİRECİK (1250-1382)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**Danışman
Doç. Dr. Murat ZENGİN**

**Hazırlayan
Ali FIRAT**

MALATYA – 2024

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

BAHRÎ MEMLÛKLERİ DÖNEMİ BÎRE/ BİRECİK (1250-
1382)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Ali FIRAT

Danışman
Doç. Dr. Murat ZENGİN

MALATYA 2024

ONUR SÖZÜ

Doç. Dr. Murat ZENGİN danışmanlığında yüksek lisans tezi olarak hazırladığım BAHRÎ MEMLÛKLERİ DÖNEMİ BÎRE/ BÎRECİK (1250-1382) başlıklı bu çalışmanın, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın tarafımdan yazıldığını ve yararlandığım bütün yapıtların hem metin içinde hem de kaynakçada yöntemine uygun biçimde gösterilenlerden oluştuğunu belirtir, bunu onurumla doğrularım.

Ali FIRAT

ÖNSÖZ

Orta Çağ İslâm dünyasında önemli şehirler arasında yer alan Bîre, Memlûk Türk Devleti tarafından fethedildikten sonra şehirde meydana gelen değişimlerin geniş bir yelpazede incelenmesi gerekli bir husustur. Bîre, tarihi süreçte daima Fırat nehrinin kıyılarına konumlandırılmıştır. Dolayısıyla şehrin en önemli su kaynağını da Fırat nehri oluşturmaktadır. Bölgede eski çağlardan itibaren hâkimiyet kurmuş hemen her devlet için önemli olan bu nehir ve nehir kenarında önemli bir konuma sahip olan Bîre, pek çok hâkimiyetin mücadele sahası olmuştur. Bu mücadelenin temel nedeni, şehrin Anadolu ile Mısır arasında önemli bir geçiş noktası üzerinde yer almasıdır. Bugüne kadar Bîre tarihi ile ilgili yapılan çalışmalar ağırlıklı olarak umumî bir tarih çalışması şeklinde olmuştur. Doğrudan şehirdeki Memlûk Türk Devleti hâkimiyeti hakkında hususî bir çalışma yürütülmemiştir. Bu boşluğun doldurulabilmesi ümidiyle “Bahrî Memlûkleri Dönemi Bîre/ Birecik (1250-1382)” başlıklı tez hazırlanmıştır.

Tezimizde en eski çağlardan başlamak üzere Bîre şehri ve şehrin çevresinde meydana gelen siyasî ve askeri hadiseler ele alınmıştır. Bu kapsamda tezimizin Bîre siyasi tarihi özelliğinde olduğu söylenebilir. Ayrıca çalışma dönemimiz sınırları içerisinde kaynaklara yansiyacak kadar önem arz eden sosyal ve ekonomik hadiselere de temas edilmiştir. Tezimiz, başvuru kaynaklarının tanıtıldığı ve Bîre’nin Memlûk Türk Devleti tarafından fethedilmesinden önceki tarihinin özet şeklinde ele alındığı giriş kısmı hariç üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde; Eyyûbîlerden Memlûklü hâkimiyetine girişine kadar Bîre, ikinci bölümde; Memlûk Türk Devleti’nin kuruluşu ve Memlûk-İlhanlı ilk rekabeti ve son bölümde; Bîre’nin Memlûkler hâkimiyetine girişi ve bölgedeki rakip unsurlara karşı Bîre’de uygulanan Memlûk politikası incelenmiştir. Sözcüklerin yazımında, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi’nin yazım kuralları, imlâ birliğinin sağlanması adına esas alınmıştır.

Çalışmam boyunca anlayışlarını esirgemeyen ve her türlü kolaylığı sağlayan annem Halide Fırat ve Babam Nevzat Fırat başta olmak üzere kardeşlerim Ramazan Fırat ve Hiranur Fırat’a, kaynakların temininde büyük desteklerini gördüğüm Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi çalışanlarına, tezin hazırlık aşamasında yardımcı olan kıymetli arkadaşım Nur Akbaş’a, yönlendirmeleriyle tezimize katkıda bulunan Prof. Dr. Recep Özman’a,

uzmanlık sahasındaki çalışmaları ve duruşuyla bir rol model olup akademik kariyere yönelmemde büyük katkıları bulunan ve desteğini esirgemeyen danışman hocam saygıdeğer Doç. Dr. Murat Zengin’e şükranlarımı sunarım.

Malatya 2024

Ali FIRAT
35203530002

ÖZET

Fırat Nehri üzerinde yer alan Bîre şehri, ilkçağlardan itibaren jeo-stratejik öneme haiz bir yer olmuştur. Sahip olduğu bu özelliğiyle ilkçağlardan itibaren Hitit, Asur, Pers, Makedonya, Roma, Doğu Roma (Bizans), Emevî, Abbasi, Büyük Selçuklu Devleti, Artuklu, Eyyûbî ve Memlûk Türk Devleti'nin hâkimiyet alanlarına dâhil olmuştur. Memlûk Türk Devleti'nin kuruluşu ile birlikte Bîre, Suriye coğrafyasına hâkim olma noktasında pek çok girişimin ve bunun yanında çatışmaların yaşandığı bir yer haline gelmiştir. Özellikle Moğolların batı seferleri ile başlayan orta doğu coğrafyasına akınları bu hâkimiyet mücadelesinde Bîre'yi daha da önemli bir hale getirmiştir. Bunun nedeni, Suriye ve Mısır'a ulaşmanın ve hâkimiyet icra ederken gelen saldırılara karşı bir güvenlik koridoru oluşturabilmenin Fırat Nehri üzerinde konumlanan geçiş noktalarının elde tutulmak istenmesinden kaynaklanmaktadır. Bu kapsamda Bîre, Memlûk teşkilatlanmasına dâhil edilerek devletin kuzey sınırından gelecek olan saldırılara karşı bir gözlem noktası ve Anadolu'ya yapılacak seferlerde askeri bir üs haline getirilmiştir. Bîre, Memlûk Türk Devleti'nin merkezi olan Kahire'ye uzaklığı göz önünde bulundurulsa da Anadolu tarafında ilk savunma noktası olması bakımından oldukça önem verilen bir yer olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Bîre/ Birecik, Bahrî Memlûkler, Moğollar, Fırat Nehri.

ABSTRACT

The city of Bîre, located on the Euphrates River, has been a place of geo-strategic importance since ancient times. With this feature, it has been included in the domination areas of the Hittite, Assyrian, Persian, Macedonian, Roman, Eastern Roman (Byzantine), Umayyad, Abbasid, Great Seljuk State, Artuqid, Ayyubid and Mamluk Turkish States since ancient times. With the establishment of the Mamluk Turkish State, Bîre became a place where many attempts and conflicts took place to dominate the Syrian geography. Especially the incursions of the Mongols into the Middle East geography, which started with the Western campaigns, made Bîre even more important in this struggle for dominance. The reason for this is that they want to hold the crossing points located on the Euphrates River in order to reach Syria and Egypt and create a security corridor against incoming attacks while exercising dominance. In this context, Bîre was included in the Mamluk organization and became an observation point against attacks from the northern border of the state and at the same time a military base for expeditions to Anatolia. Although Bîre is considered to be far from Cairo, the center of the Mamluk Turkish State, it was a place of great importance as it was the first defense point.

Key Words: Bîre/Biredjick, Bahrî Mamluks, Mongols, Euphrates River.

İÇİNDEKİLER

ONUR SÖZÜ.....	ii
ÖNSÖZ	iii
ÖZET.....	v
ABSTRACT.....	vi
KISALTMALAR.....	x
KAYNAKLAR.....	xii
GİRİŞ.....	1

I.BÖLÜM

EYYÛBÎLERDEN MEMLÛKLÛ HÂKİMİYETİNE GİRİŞİNE KADAR BİRE

1. Eyyûbîler Döneminde Bîre.....	15
1.1. Bîre'nin Eyyûbîler Hâkimiyetine Girişi.....	15
1.2. Selâhaddin Eyyûbî'nin Ölümünden Sonra Eyyûbîler ve Bîre.....	23
1.3. Halep Eyyûbîleri.....	18
1.4. Mısır Eyyûbîleri.....	19
1.5. El-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb ve Saltanatı.....	21
1.6. Harizm Bakiyelerinin Bölgedeki Rolü.....	24
1.6.1. Harizmşahların Moğol Mağlubiyeti ve Varlık Mücadelesi.....	24
1.6.2. El-Melikü's-Sâlih Necmeddin Sâlih Eyyûb'un Tâbiyetindeki Harizm Bakiyeleri.....	26
2. Moğollar.....	32
2.1. Moğolların Ortaya Çıkışı.....	32
2.2. Çurmagun Noyan'ın Batı Seferine Tayini.....	34
2.3. Anadolu'nun Moğollar Tarafından İşgali ve Bîre.....	35

II. BÖLÜM

MEMLÛK TÜRK DEVLETİ'NİN KURULUŞU

A. MEMLÛKLÛ KELİMESİ ve MEMLÛK SİSTEMİNİN ORTAYA ÇIKIŞI

1. Memlûk Kelimesi ve Anlamı.....	38
2. Memlûk Sisteminin Ortaya Çıkışı.....	38
B. MEMLÛK-İLHANLI İLK REKABETİ	
1. Memlûk Türk Devleti'nin Kuruluşu.....	41
2. İlhanlı Devleti'nin Kuruluşu.....	46
2.1. Hülagu Han'nın Batı Seferi.....	48
2.2. Hülagu Han'ın Suriye Seferi.....	52
2.3. Ayn Câlût Savaşı.....	54

III. BÖLÜM

BAHRÎ MEMLÛKLERİ DÖNEMİ BÎRE/BİRECİK

A. BÎRE'NİN MEMLÛKLÜ HÂKİMİYETİNE GİRİŞİ

1. Memlûk Türk Devleti Niyâbet (Eyalet/Valilik) Sistemi ve Bîre'nin İdari	
Konumu.....	58
1.1. Nâib Atamalarındaki Usûl.....	60
2. El-Melikü'z-Zâhir Rükneddin Baybars Devri.....	61
2.1. Tahta Çıkışı.....	61
2.2. El-Melikü'z-Zâhir Rükneddin Baybars Döneminde Bîre'deki Gelişmeler.....	62
3. Melikü's-Saîd Berke Devri.....	79
3.1. Tahta Çıkışı	79
3.2. Melikü's-Saîd Berke Döneminde Bîre'deki Gelişmeler.....	79
4. Melikü'l-Mansûr Seyfeddin Kalâvun Devri.....	80
4.1. Tahta Çıkışı.....	80
4.2. Melikü'l-Mansûr Seyfeddin Kalâvun Döneminde Bîre'deki Gelişmeler.....	81
5. Melikü'l-Mansûr Hüsameddin Lâcîn Devri.....	84
5.1. Tahta Çıkışı.....	84
5.2. Melikü'l-Mansûr Hüsameddin Lâcîn Döneminde Bîre'deki Gelişmeler.....	85
6. Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kalâvun Devri.....	87
6.1. Tahta Çıkışı.....	87
6.2. Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kalâvun Döneminde Bîre'deki Gelişmeler.....	88

6.3. Melikü'n-Nâsır Muhammed'in Oğulları ve Torunları Dönemi.....	91
SONUÇ.....	98
EKLER.....	101
BİBLİYOGRAFYA.....	103

KISALTMALAR

AGTAD	Akademi Günlüğü Toplumsal Araştırmalar Dergisi
AESBED	Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Bkz.	Bakınız
Çev.	Çeviren
Dr.	Doktora
DİA	Diyanet İslâm Ansiklopedisi
DTCFD	(Ankara Üniversitesi) Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi
Eng. Tra.	English Translation
Ed.	Editör
Eİ	Encyclopedia of Islam
FÜSBD	Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
İA	İslâm Ansiklopedisi
İTAD	İslam Tarihi Araştırmaları Dergisi
ICANAS	International Conference on Advances in Natural and Applied Science
JRAS	Journal of Royal Asiatic Society
KAD	Kültür Araştırmaları Dergisi
KTÜ İFD	Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
M. Ö.	Milattan Önce
MUTAD	Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi
nşr.	Neşreden
OTAM	Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
ö.	Ölüm Tarihi
Prof.	Profesör
s.	Sayfa

S.	Sayı
SBD	Sosyal Bilimler Dergisi
SBAD	Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi
SBED	Sağlık Bilimleri Eğitim Dergisi
SEMA	Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi
SÜTAD	Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi
TAD	Tarih Araştırmaları Dergisi
TTK	Türk Tarih Kurumu
thk.	Tahkik
TİD	Tarih İncelemeleri Dergisi
TOD	Tarih Okulu Dergisi
TÜBA-KED	Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi
ty.	Tarih Yok
USAD	Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi
vd.	Ve devamı/Ve diğerleri
Yay. Haz.	Yayına Hazırlayan

KAYNAKLAR

Memlûk Türk Devleti hakkında bilgi veren pek çok önemli kaynak bulunmaktadır. Tezimizi hazırlarken istifade ettiğimiz kaynaklar arasında Arapça, Farsça, Ermenice ve Süryanice kaynaklar ve farklı dillerde telif edilmiş eserler yer almaktadır. Ayrıca bu alana dâir tetkik eserler de bulunmaktadır.

1. GREKÇE KAYNAKLAR

Herodotos (ö. ?) Heradotos Tarihi: M. Ö. V. yüzyılda yaşamış antik dönem tarihçisidir. Hayatına dair bilgiler kısıtlı olmakla birlikte M. Ö. 490 yılında Halikarnassos (Bodrum) şehrinde doğduğu bilinmektedir. Eserde belirli bir kronolojik sıra takip edilmiş olmasa da verdiği bilgiler oldukça önemlidir.¹ Çalışmamızda eserin, H. Carry tarafından yapılan İngilizce tercümesinden faydalanılmıştır.²

Strabo, Geography: Hristiyanlık döneminde, bilinen Akdeniz dünyasının merkez alınarak çevre yerleşkelerin ve ülkelerin tanımlandığı bir coğrafya eseridir.³ Antik dönem ana kaynaklarından olan bu eserden Bîre'nin antik dönemdeki yerini ve sınırlarını belirlerken istifade ettik.⁴

Ptolemy (Batlamyus), Geography: Klasik İslâm kaynaklarında “*Batlamyus el-Kalûzî*” ya da “*Batlamyus*”, Romen-Grek kaynaklarında ise “*Claudius Ptolemaios*” olarak adlandırılan ünlü coğrafyacı ve astronomi bilgininin kaleme aldığı “**Geographike Hyphegesis**”, çalışmamız açısından oldukça önemlidir.⁵ Batlamyus, bulunduğu dönemin bilinen dünyasının önemli merkezlerini enlem ve boylam değerleri ile haritalandırmıştır. Eserden Bîre'nin antik dönemdeki yerini ve adını belirlerken faydalandık. Tezimizde

¹ Ayrıntılı bilgi için bkz., Muzaffer Demir, “*Eskiçağ Tarih Yazıcılığında Herodotos'un Yeri ve Önemi*”, **TİD XX/2, (Aralık 2015)**, s.59-78.

² Herodot, **The Histories of Herodotus**, (Eng. tra. H. Carry), New York 1904.

³ Müellif ve eser hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Nazan Karakaş Özür, “*Strabo'nun Coğrafyası*”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Coğrafya Dergisi XXX, (İstanbul 2015)**, s.79-90.

⁴ <https://www.strabon.io/map/detail?lat=37.02475805169014&lon=37.97664642333985&c=-31&z=11>
Erişim Tarihi: 21.09.2022- 17:09.

⁵ Eser ve müellifi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Cengiz Aydın, Gülseren Aydın, “*Batlamyus*”, **DİA V**, s.196-199.

eserin Edward Luther tarafından İngilizce'ye “**Geography of Claudius Ptolemy**” adıyla yapılan çevirisinden istifade ettik.⁶

2. ARAPÇA KAYNAKLAR

Belâzûrî (ö. 279/892), Fütûhu'l Büldân: Hicri III. Yüzyılda yaşamış edip, şair, ensâb âlimi ve tarihçi olan Ahmet b. Yahya b. Câbir b. Dâvud el-Belâzûrî⁷, Farsçadan Arapçaya tercümeler yapan meşhur bir şahsiyettir. İslam fetihleri hakkında geniş bilgilerin bulunduğu, ele geçirilen yerler hakkında açıklamaların yer aldığı “**Fütûhu'l-Büldân**”⁸ adlı eserinden çalışmamızın giriş kısmında Bîre ile ilgili bilgileri verirken istifade ettik. Eserin notlandırması ve Türkçeye çevirisi Mustafa Fayda tarafından yapılmış olup tezimizde bu çeviriye kullandık.

İbnü'l-Kalânîsî (ö. 555/1160), Zeylû Tarih-i Dımaşk: XII. Yüzyıl müverrihlerinden olan İbnü'l-Kalânîsî'nin⁹ “**Zeylû Tarih-i Dımaşk**”¹⁰ adlı eseri, Hilâl b. el-Muhassin el-Sâbî'in tarihine bir zeyl olarak yazılmıştır. İmâdeddin Zengi'nin Bîre'yi kuşatması ve sonrasında gerçekleşen hadiseleri aktarması yönüyle tezimiz açısından önemlidir. Eser Onur Özatağ tarafından “**Şam Tarihine Zeyl I. ve II. Haçlı Seferleri Dönemi**” adıyla Türkçe'ye çevrilmiştir Tezimizde bu çeviriden istifade edilmiştir.

Azîmî¹¹ (ö. 556/1161), Tarihi¹²: Önemli Arap kaynakları arasında yer alan bu eser, olayların kronolojik bir düzende verilmesi bakımından tarihi olayların anlaşılmasını kolaylaştırmaktadır. Türkiye Selçuklu Sultanı, I. Süleyman Şah ile Tutuş arasındaki mücadeleler sırasında Bîre'nin durumuna dair bilgileri bu eserden aldık.

⁶ Ptolemy, **Cladius Ptolemy the Geography**, (Eng. tra. E. Luther), New York 2011.

⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz., C. H. Becker, “*Belâzûrî*”, **İA II**, s.467-468; Mustafa Fayda, “*Belâzûrî*”, **DİA V**, s.392-393.

⁸ Belâzûrî, **Fütûhu'l-Büldân Ülkelerin Fetihleri**, (çev. M. Fayda), İstanbul 2013.

⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz., Abdülkerim Özaydın, “*İbnü'l-Kalânîsî*”, **DİA XXI**, s.99-100; Th. W. Juyboll, “*İbnülkalânîsî*”, **İA V/2**, s.862-863; Ramazan Şeşen, **Müslüman Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, İstanbul 1998, s.113.

¹⁰ İbn Kalânîsî, **Şam Tarihine Zeyl I. ve II. Haçlı Seferleri Dönemi**, (çev. O. Özatağ), İstanbul 2021.

¹¹ Ayrıntılı bilgi için bkz., Ali Sevim, “*Azîmî*”, **DİA IV**, s.330-331.

¹² Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Azîmî et-Tenûhî, **Azîmî Tarihi Selçuklularla İlgili Bölümler (H. 430-538= 1038/39- 1143/44)**, (çev. A. Sevim), Ankara 1988.

İbnü'l-Ezrak (ö. 577/1181), Târîhu Meyyâfârikîn ve Amîd: Artuklu tarihçisi olan Ahmed b. Yûsuf b. Alî b. İbnü'l-Ezrak el-Fârikî¹³, kaleme aldığı “**Târîhu Meyyâfârikîn ve Amîd**”¹⁴ adlı eserini kronolojik bir düzende oluşturmuştur. Nureddin Mahmud b. Zengi tarafından Haçlılara karşı başlatılan mücadele sırasında Bîre’ye yönelik girişimlere ve sonrasında yaşanan hadiselerle dâir bu eserden tezimizin giriş bölümünde istifade edilmiştir.

İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201), el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem: Kâinatın yaratılışından başlayarak 1179 yılına kadarki olayların yer aldığı bu eser, kronolojik bir düzende yazılan umumi tarihtir.¹⁵ Çalışmamızın giriş kısmında istifade ettiğimiz bu eser, Ali Sevim tarafından “**El-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem’de Selçuklular**” adıyla Türkçeye çevrilmiştir.¹⁶

İmâdüddin Kâtib el-İsfahânî (ö. 597/1201), Nusretü'l-Fetre ve Usretü'-Katre (Fitre): Eser 1174 yılına kadarki İran-Irak Selçukluları tarihini kapsamaktadır. “**İmâdüddin Kâtib el-İsfahânî**” bu eserini, Irak Selçuklu Veziri Enûşîrvân b. Hâlid’in 1072-1134 yılları arasını kapsayan “**Fütûru Zamânî’s-Sudûr**” adlı Farsça eserini Arapça’ya tercüme edip başına Selçuklu tarihini, sonuna da bulunduğu zamanın olaylarını ilave ederek oluşturmuştur. Günümüzde eserin bulunan tek nüshası Paris Bibliothèque Nationale’de yer almaktadır.¹⁷ Bu eserden çalışmamızın giriş bölümünde Selçuklular hakkında bilgiler verirken yararlandık. Eser, Kivâmüddin Burslan tarafından “**Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi**” adıyla Türkçeye çevrilmiştir. Tezimizde bu çeviriden istifade edilmiştir.¹⁸

¹³ Ahmet Savran, “*İbnü'l-Ezrak el-Fârikî*”, **DİA XXI**, s.34-35.

¹⁴ İbnü'l-Ezrak Ahmed b. Yûsuf b. Ali, **Târîhu Meyyâfârikîn ve Amîd Târîhi (Artuklular Kısım)**, (çev. A. Savran), Erzurum 1992.

¹⁵ Müellif ve eseri hakkında ayrıca bkz., Yusuf Şevki Yavuz, Casim Avcı, “*Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî*”, **DİA XX**, s.543-549; Brockelmann, “*İbnü'l-Cevzî*”, **İA V/2**, s.849.

¹⁶ Abdurrahman İbnü'l-Cevzî, **El-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem’de Selçuklular (H. 430-485= 1038-1092)**, (çev. A. Sevim), Ankara 2014.

¹⁷ Müellif ve eseri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Ramazan Şeşen, “*İmâdüddin el-İsfahânî*” **DİA XXII**, s.174-176; Emanuel Mattsson, “*İmâdüddin*”, **İA V/2**, s.978-979

¹⁸ İmâdüddin el-İsfahânî, **Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi**, (çev. K. Burslan), Ankara 2016.

Yâkût el-Hamevî (ö. 626/1229), Mucemû'l-Büldân¹⁹: Eserden tezimizin ikinci bölümünü yazarken faydalandık. Eser, özellikle coğrafi bölgelerin izahına dâir bilgiler ihtiva etmesi yönünden önemlidir.

İbnü'l-Esîr²⁰ (ö. 630/1233), El-Kâmil fi't-Târîh²¹: Ortaçağ'ın güvenilir ve önemli kaynaklarından biri olan bu eser on iki ciltten oluşmaktadır. Bîre hakkında önemli bilgiler ihtiva eden bu eserin II., X., XI. ve XII. ciltleri çalışmamızda kullanılmıştır. Carl Johan tarafından ilk kez yayınlanan eserin, M. Beşir Eryarsoy tarafından Türkçeye yapılan çevirisinden istifade ettik.

Nesevî (ö. 647/1250), Siretü's-Sultân Celâleddîn Mengübertî: Horasan'ın Nesâ şehrinde Zeyder kasabasına yakın Hurendiz Kalesi'nde dünyaya gelen Nesevî hakkındaki bilgilerin çoğuna yazdığı eserden ulaşılmaktadır.²² Celaleddin Harzemşah biyografisini ve Harzemşahlar Devleti hakkında oldukça önemli bilgiler vermektedir. Çalışmamızda özellikle Moğol istilasıyla birlikte Celaleddin Harzemşah'ın Doğu Anadolu'ya kadar gelişi bölgedeki güç dengelerini sarsması başta olmak üzere bunun Bîre'ye etkisini değerlendirirken istifade ettik. Eser, “**Celâleddin Harizmşah Biyoğrafisi**”²³ adıyla Nesip Asım tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Tezimizde bu çeviri kullanılmıştır.

İbnü'l-Adîm (ö. 660/1262), Zübdetü'l-Haleb min Târîhi Haleb: Müellifi tarafından kaleme alınan “**Bugyetü't-Talep fî Târîhi Halep**” adlı eserin bir özeti şeklindeki “**Zübdetü'l-Haleb min Târîhi Haleb**” adlı eser, 1243 yılına kadar gelen tarihi hadiseleri kapsamaktadır. Eser, Halep ve çevresi; Irak, Suriye ve Mısır'da cereyan eden hadiselerle birlikte bölge, şehir, kale, şahıs ve hanedanlarına da yer vermesi yönüyle kıymetlidir.²⁴ Tezimizin giriş kısmında oldukça geniş şekilde istifade ettiğimiz bu eser Ali Sevim tarafından **Zübdetü'l-Haleb min Târîhi Haleb'de Selçuklular**” adıyla Türkçeye çevrilmiştir. Tezimizde, bu çeviri kullanılmıştır.²⁵

¹⁹ Yakut el-Hamevi, **Mu'cemü'l Buldân**, Beyrut 1977.

²⁰ Abdülkerim Özeydın, “*İzzeddin İbnü'l-Esîr*”, **DİA XXI**, s.26-27.

²¹ İbnü'l-Esîr, **İslâm Tarihi (El Kâmil Fi't- Târîh Tercümesi) I-XII**, (çev. M. B. Eryarsoy), İstanbul 1991.

²² Müellif hakkında geniş bilgi için bkz., Abdülkerim Özeydın, “*Nesevî*”, **DİA XXXII**, s.577-578.

²³ Muhammed b. Ahmed Nesevî, **Celâleddin Hârizmşah Biyografisi**, (çev. N. Asım), İstanbul 2021.

²⁴ Müellif ve eseri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Ali Sevim, “*İbnü'l-Adîm*”, **DİA XX**, s.478-479.

²⁵ Kemâlüddin İbnü'l-Adîm, **Zübdetü'l-Haleb min Târîhi Haleb'de Selçuklular (H. 447-521= 1055-1127)**, (çev. A. Sevim), Ankara 2014.

İbn Şeddâd (ö. 684/1285), Târîhu'l-Meliki'z-Zâhir (Sîretü'l-Meliki'z-Zâhir [es-Sîretü'z-Zâhiriyye], er-Ravzü'z-zâhir fî sîreti'l [ahbâri'l]-Meliki'z-Zâhir): Eyyûbîler ve Memlûkler dönemlerinin önde gelen tarihçisi, coğrafyacısı ve katiplerinden biri olan İbn Şeddâd²⁶, “**Târîhu'l-Meliki'z-Zâhir**” adlı eserinde Rükneddîn Baybars'ın hayatını ve dönemindeki hadiseleri konu edinmektedir. Ancak bu eserin sadece 1271 yılıyla başlayan ikinci kısmı günümüze ulaşmıştır. Eserden, Sultan Baybars dönemi Memlûk-İlhanlı çatışmaları ve Bîre'ye yönelik İlhanlı saldırılarını konu edinirken faydalandık. Eser M. Şerefüddin Yaltkaya tarafından “**Baybars Tarihi al-Melik al-Zahir (Baybars) Hakkındaki Tarihin İkinci Cildi**”²⁷ adıyla Türkçeye çevrilmiştir. Tezimizde eserin bu çevirisini kullandık.

İbn Abdüzzâhir (ö. 692/1293), er-Ravzü'z-Zâhir fî Sîreti'l-Melikü'z-Zâhir: Eser, müellifinin Memlûk Türk Devleti İnşa Dîvânı (Yazışma Dairesi) görevinde bulunması bakımından oldukça kıymetli ve değerli bilgiler içermektedir. el-Melikü'z-Zâhir Rükneddîn Baybars dönemi hadiselerini kaleme alan müellif, bulunduğu makam itibarıyla kimsenin vakıf olmadığı bilgilere sahip olmuştur.²⁸ Memlûk-İlhanlı rekabetinin ağırlık kazandığı Baybars döneminde, İlhanlıların Bîre'ye yönelik saldırıları diğer kaynaklara nazaran daha ayrıntılı işlenmiştir. Eser, Aydın Usta tarafından “**Kâtibinin Gözünden Sultan Baybars**” adıyla Türkçeye çevrilmiştir. Tezimizde bu çeviri kullanılmıştır.²⁹

Baybars el-Mansûrî ed-Devadâr (ö. 725/1325), et-Tuḥfetu'l-Mulûkiyye fi'd-Devleti't-Turkiyye: el-Melikü'l-Mansûr Seyfeddîn Kalavun'un Memlûkü olan ve aynı zamanda pek çok sefere katılan Baybars el-Mansûrî ed-Devadâr'ın³⁰ kaleme aldığı “**et-Tuḥfetu'l-Mulûkiyye fi'd-Devleti't-Turkiyye**” adlı eseri çalışmamız açısından oldukça önemli kaynaktır. 1249-1311 yılları arasındaki hadiseleri içeren ve Bahrî Memlûkler

²⁶ Müellif ve eseri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Adnan Sâdık Erzi, “*İbn Şeddâd*”, **İA V/2**, s.825; Casim Avcı, “*İzzeddin İbn Şeddâd*”, **DİA XX**, s.374-376.

²⁷ İbn Şeddâd, **Baybars Tarihi al-Melik al-Zahir (Baybars) Hakkındaki Tarihin İkinci Cildi**, (çev. M. Ş. Yaltkaya), Ankara 2000.

²⁸ Müellif ve eseri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Asri Çubukcu, “*İbn Abdüzzâhir*”, **DİA XIX**, s.289-291; Pedersen, “*İbn Abdüzzâhir*”, **İA V/2**, s.695.

²⁹ İbn Abdüzzâhir, **Kâtibinin Gözünden Sultan Baybars**, (çev. A. Usta), İstanbul 2021.

³⁰ Müellif ve eseri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Asri Çubukcu, “*Baybars*”, **DİA V**, s.220-221; D. S. Margoliouth, “*Baybars*”, **İA II**, s.363-364.

döneminin ilk kaynaklarından olan bu eserden çalışmamızın Memlûk- İlhanlı ilişkileri kısımlarını yazarken istifade ettik. Eser, Hüseyin Polat tarafından “**et-Tuḥfetu’l-Mulûkiyye fi’d-Devleti’t-Turkiyye Türk Devleti Konusunda Sultânlara Armağan (1252-1312)**”³¹ adıyla tercüme edilmiştir. Tezimizde, eserin bu çevirisinden istifade ettik.

Zubdetü’l-Fikre Fî Târîhi’l-Hicre: Baybars el-Mansûrî’nin çalışmamızda istifade ettiğimiz bir diğer kaynağıdır.³²

Ebû’l-Fidâ (ö.732/ 1331), Takvîmü’l-Büldân: Selâhaddîn Eyyûbî’nin ahfadından olan Ebû’l-Fidâ³³, bir tarihçi ve coğrafyacıdır. Hicri VIII. yüzyılda kaleme aldığı **Takvîmü’l-Büldân** adlı eseri, coğrafya alanında yazılmış en kıymetli eserlerden biridir. İlk kez 1840 yılında pariste J. T. Reinaud ve M.-G. de Slane tarafından neşredilmiştir. Eserde Bîre için hiçbir kaynakta geçmeyen “*ez-Zeytûne*” veya “*Dârü’z-Zeytûne*” adlandırmaları mevcut olup Bîre’nin zeytin yetiştiriciliği bakımından önemine vurgu yapılmaktadır. Ayrıca “*zic*” cetvellerine göre Bîre’nin konumu ayrıntılı olarak belirtilmiştir. Eser, Ramazan Şeşen tarafından “**Ebû’l-Fidâ Coğrafyası**” adıyla Türkçeye çevrilmiştir. Tezimizde bu çeviriden istifade ettik.³⁴

El Muhtasar fî Ahbarül Beşer: Ebû’l-Fidâ’nın bir diğer eseridir. Eser iki ciltlik genel bir tarih olup, yaratılıştan 1329 yılına kadarki olayları içermektedir. Tezimizde eserin 1997 yılında Mahmûd Deyyûb tarafından yapılan neşri kullanılmıştır.³⁵

Nüveyrî, (ö. 733/ 1333), Nihâyetü’l-Ereb fî Fünûnu’l-Edeb: XIV. yüzyıl müellifleri arasında yer alan Nüveyrî’nin³⁶ otuz üç ciltten oluşan genel tarih eseri olan **Nihâyetü’l-Ereb fî Fünûnu’l-Edeb**³⁷ adlı eserinin XXIX.- XXX.- XXXI. ve XXXII. Ciltlerinden tezimizin ikinci ve üçüncü bölümlerini yazarken istifade ettik. Memlûk Türk

³¹ Baybars el-Mansûrî ed-Devadâr, **et-Tuḥfetu’l-Mulûkiyye fi’d-Devleti’t-Turkiyye Türk Devleti Konusunda Sultânlara Armağan (1252-1312)**, (çev. H. Polat), Ankara 2016.

³² Baybars el-Mansûrî ed-Devadâr, **Zubdetü’l-Fikre fî Târîhi’l-Hicre**, (thk. R. Richards), Beyrut 1998.

³³ Müellif hakkında geniş bilgi için bkz., Abdülkerim Özeydın, “*Ebû’l-Fidâ*”, **DİA X**, s.320-321; Brockelmann, “*Ebülfidâ*”, **İA IV**, s.78.

³⁴ Ebû’l-Fidâ, **Ebû’l-Fidâ Coğrafyası** (çev. R. Şeşen), İstanbul 2017.

³⁵ Ebû’l-Fidâ, **el-Muhtasar fî Ahbârî’l-Beşer II**, (thk. M. Deyyûb), Beyrut 1997.

³⁶ Müellif hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz., Mustafa Öz, “*Ahmed b. Abdülvehhâb Nüveyrî*”, **DİA XXXIII**, s.30-306; Ign. Kratchkovsky, “*Nüveyrî*”, **İA IX**, s.374-375.

³⁷ Şihabuddîn Ahmed b. Abdullvehhâb en-Nüveyrî, **Nihâyetü’l-Ereb fî Fünûnu’l-Edeb**, (thk. N. M. Fevvâz, H. K. Fevvâz), Beyrut 2004.

Devleti'nin çeşitli kadrolarında uzun süre görev alması, ileri gelen devlet adamları ile tanışıp dostluk kurması, olayların şahidi veya ikinci dereceden şahidi olması yönleriyle eser, oldukça kıymetlidir. Kronolojik bir sıra takip edilerek yazılan bu eserde Bîre'nin Memlûklü Niyâbet sistemine dâhil edilmesi ve akabindeki hadiseleri ele alırken faydalandık.

El-Ömerî (ö. 749/1349), Mesâlikü'l-Ebsâr: Memlûk Türk Devleti dönemi devlet adamı, coğrafyacısı, edip ve tarihçisi olan İbn Fazlullah el-Ömerî, İslâm coğrafyasıyla ilgili kaleme aldığı “**Mesâlikü'l-Ebsâr**” adlı eserinde hadiseleri ayrıntılı tahlile tâbi tutmuştur. Eser yirmi yedi cüzden oluşmakta olup Memlûklü dönemi kaynaklarında rastlanmayan hal tercümeleriyle büyük değer taşımaktadır.³⁸ Eser, Memlûk-İlhanlı ilişkilerinde yaşanan hadiseler ve Bîre'ye yönelik saldırılar hakkında bilgiler ihtiva etmesi bakımından da oldukça önemlidir. Tezimizde eserin, Ahsen Batur tarafından “**Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım**”³⁹ adıyla yapılan tercümesi kullanılmıştır.

İbnü'l-Verdî (ö.749/1349), Târîhu İbnü'l-Verdî (Tetimmetü'l-Muhtasar fî Ahbarü'l-Beşer): Zeynüddin İbnü'l-Verdî⁴⁰ bu eserini Ebû'l-Fidâ'nın “**El Muhtasar fî Ahbarül Beşer**” adlı eserinin bir özeti şeklinde kaleme almıştır. Ayrıca 1329-1349 yılları arasındaki hadiseleri de eserin sonuna ekleyerek kitabını tamamlamıştır. Eser, Mustafa Alican tarafından “**Bir Ortaçağ Şairinin Kaleminden Selçuklular**”⁴¹ adıyla Türkçeye çevrilmiştir. Tezimizde eserin bu çevirisi kullanılmıştır.

Safedî (ö. 764/1363), Âyânu'l-Asr ve Âvânu'n-Nâsr: Babası Türk asıllı Bahrî Memlûklerinden İzzeddin Aybeg olan Safedî, doğduğu Safed şehrine nispet ile bu adı almıştır. Eserinde iki bin on yedi kişinin biyografisi yer almaktadır.⁴² Safedî'nin

³⁸ Müellif ve eseri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Abdülazîz el-Alevî, “*İbn Fazlullah el-Ömerî*”, **DİA XIX**, s.483-484; Eymen Fuâd Seyyid, “*Mesâlikü'l-Ebsâr*”, **DİA XXIX**, s.265-266.

³⁹ Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömerî, **Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım**, (çev. D. A. Batur), İstanbul 2014.

⁴⁰ Müellif hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., İsmail Durmuş, Ali Şakir Ergin, “*Zeynüddin İbnü'l-Verdî*”, **DİA XXI**, s.239-240.

⁴¹ İbnü'l-Verdî, **Bir Ortaçağ Şairinin Kaleminden Selçuklular**, (çev. M. Alican), İstanbul 2019.

⁴² Ayrıntılı bilgi için bkz., İsmail Durmuş, “*Safedî*”, **DİA XXXV**, s.447-450; F. Krenkow, “*Safedî*”, **İA X**, s.50-52.

“Âyânu’l-Asr ve Âvânu’n-Nâsr”⁴³ adlı eserinde Bîre’de naiplik yapan devlet adamlarından bahsederken faydalandık.

İbn Kesîr (ö. 774/1373), el-Bidaye ve’n-Nihaye: İbn Kesîr’in büyük tarihçiler arasında yer almasını sağlayan eseri “**el-Bidaye ve’n-Nihaye**”, başlangıçtan 1366 yılına kadarki hadiselerin yer aldığı on dört ciltten oluşan genel İslâm tarihidir.⁴⁴ Tezimizde eserin Bîre ile ilgili bilgilerinin yer aldığı XIII. ve XIV. ciltleri kullanılmıştır. Eser Mehmet Keskin tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir.⁴⁵

Kalkaşendî (ö. 821/1418), Kitâb-ı Subhü’l-A’sâ: Ebû’l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Kalkaşendî⁴⁶ tarafından kaleme alınan ve yirmi yıllık bir çalışmanın sonucunda ortaya konulan “**Kitâb-ı Subhü’l-A’sâ**”⁴⁷, Memlûk Türk Devleti idarî sistemi için temel başvuru kaynağıdır. Eserden Memlûk Türk Devleti’nin Niyâbet sistemini ve Bîre’nin bu sistem içerisindeki yerini tespit ederken istifade ettik. Tezimizde ondört ciltten oluşan bu eserin IV. ve XI. ciltlerini kullandık.

Makrizî (ö. 845/1442), es-Sülûk li-Mârifet-i Düvel el-Mülûk: XV. asrın Şeyhü’l-Müverrihîn’i olarak adlandırılan Ebû Muhammed Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed el-Makrizî, kaleme aldığı eserlerinde kullandığı tetkike dayalı metod ile dönemin tarihçileri arasında önemli bir yer tutmaktadır.⁴⁸ Bîre Niyâbeti’nde yaşanan siyasi hadiselerde, orijinal bilgiler bulundurması bakımından kıymet arz eden bu eserin farklı neşirleri tezimizde kullanılmıştır. Çalışmamızda sekiz ciltten oluşan eserin I.- II.- III.- ve V. ciltlerinden yararlandık.⁴⁹

⁴³ Safedî, **Âyânu’l-Asr ve Âvânu’n-Nâsr IV**, (thk. A. M. Abdülhamid), Beyrut 2009; Safedî, **Âyânu’l-Asr ve Âvânu’n-Nâsr IV**, (thk. A. Ebu Zeyd, N. Ebu Amşe, M. Mevid, M. Salim Muhammed), Dımaşk 1998.

⁴⁴ İbn Kesîr’in hayatı ve eseri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Abdülkerim Özeydın, “*Ebü’l-Fidâ İbn Kesîr*”, **DİA XX**, s.132-134; Abdülkerim Özeydın, “*el-Bidâye ve’n-Nihâye*”, **DİA VI**, s.131-132; C. Brockelmann, “*İbn Kesîr*”, **İA V/2**, s.761-762.

⁴⁵ İbn-Kesîr, **el-Bidaye ve’n-Nihaye Büyük İslam Tarihi**, (çev. M. Keskin) İstanbul 1994.

⁴⁶ Müellif hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz., Mehmet İşpirli, “*Kalkaşendî*”, **DİA XXIV**, 263-265; İbrahim Kafesoğlu, “*Kalkaşandî*”, **İA VI**, s.134-139.

⁴⁷ Kalkaşandî, **Kitâb-ı Subhü’l-A’sâ**, IV, Kahire 1914.

⁴⁸ Eymen Fuâd Seyyid, “*Makrizî*”, **DİA XXVII**, s.448-451; C. Brockelmann, “*Makrizî*”, **İA VII**, s.206-208.

⁴⁹ Makrizî, **es-Sülûk li-Mârifet-i Düvelî’l-Mülûk, I-II-III-V**, (thk. M. A. Âtâ), Beyrut 1997.

Kadı Şuhbe⁵⁰ (ö. 851/1448), **Târih-i İbn-i Kadı Şuhbe**: 1340-1405 yılları arasındaki siyasi olayları kapsayan bu eser, Adnân Dervîş tarafından dört cilt olarak neşredilmiştir. Eserden tezimizin üçüncü bölümünü yazarken faydalandık.⁵¹

İbn Hacer el-Askalanî (ö. 852/1449), ed-Dürerü'l-Kâmine fî Âyanü'l-Miete's-Sâmine: Tezimizde kullandığımız bir diğer eser, İbn Hacer el-Askalanî'nin⁵², 1302-1398 yılları arasında vefat eden dört bin beş yüz kişinin biyografisini kaleme alarak oluşturduğu “**ed-Dürerü'l-Kâmine fî Âyanü'l-Miete's-Sâmine**”⁵³ dir. Dört cilt olarak neşredilen bu eser, Bîre naipliğinde bulunan devlet adamları hakkında bilgiler içermesi bakımından oldukça önemlidir.

Bedreddîn Âynî⁵⁴ (ö. 855/1451), **İkdü'l-Cumân**: Çalışmamızda istifade ettiğimiz bir diğer kaynak Âynî'nin “**İkdü'l-Cumân fî Târih-i Ehli'z-Zamân**”⁵⁵ adlı eseridir. Türk asıllı olması ve Türkçeyi iyi kullanması nedeniyle devlet kadrolarında önemli bir yer edinmiş, çağdaşlarının ulaşamadığı bilgilere rahatlıkla ulaşarak eserini kaleme almıştır. Bu yönüyle de İkdü'l-Cuman, tezimiz açısından önem kazanmaktadır.

İbn-i Tağrıberdi (ö. 874/1470), en-Nücûmu'z-Zâhire fî Mülûk-ı Mısır ve'l-Kâhire: Tezimizin bir diğer önemli kaynağı İbn-i Tağrıberdi'nin⁵⁶ kaleme aldığı “**en-Nücûmu'z-Zâhire fî Mülûk-ı Mısır ve'l-Kâhire**” adlı eseridir. Eser Makrizî'nin “**es-Sülûk li-Mârifet-i Düvel el-Mülûk'unun**” bir özeti şeklindedir. Tezimizin ikinci ve üçüncü bölümlerinde bu eserin hem M. H. Şemseddin tarafından yapılan Arapça neşrindeki VII.- VIII.- IX. ve XI. ciltlerini hem de Ahsen Batur tarafından “**En-Nücûmu'z-Zâhire (Parlayan Yıldızlar)**” adıyla Türkçeye yapılan çevirisini kullandık.⁵⁷

⁵⁰ Müellif ve eseri hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz., Cengiz Kallek, “*Takıyyüddin İbn Kâdî Şühbe*”, **DİA XX**, s.102-103; N. Rhodokanakis, “*İbn Kâdî Şühbe*”, **İA V/2**, s.760.

⁵¹ Kadı Şuhbe, **Târih-i İbn-i Kadı Şuhbe III**, (thk. A. Dervîş), Dımaşk 1977.

⁵² Müellif ve eseri hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz., M. Yaşar Kandemir, “*İbn Hacer el-Askalanî*”, **DİA XIX**, s.514-531; C. Van Arendonk, “*İbn Hacerü'l-Askalanî*”, **İA V/2**, s.735-737.

⁵³ İbn Hacer, **ed-Dürerü'l-Kâmine fî Âyanü'l-Miete's-Sâmine III**, Beyrut 1993.

⁵⁴ Müellif hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Ali Osman Koçkuzu, “*Bedreddin Aynî*”, **DİA IV**, s.271-272; Marçais, “*Aynî*”, **İA II**, s.70-72.

⁵⁵ Bedreddîn Mahmûd Âynî, **İkdü'l-Cumân fî Târih-i Ehli'z-Zamân**, (thk. M. M. Emîn).

⁵⁶ Müellif hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Mustafa Çuhadar, İsmail Yiğit, “*İbn Tağrıberdi*”, **DİA XX**, s.385-388.

⁵⁷ İbni Tağrıberdi, **en-Nücûmu'z-Zâhire fî Mülûk-ı Mısır ve'l-Kahire VII**, (thk. M. H. Şemseddin), Beyrut 1992; İbni Tağrıberdi, **En-Nücûmu'z-Zâhire (Parlayan Yıldızlar)**, İstanbul 2013.

el-Menhelü's-Sâfî ve'l-Müstevfî bâde'l-Vâfî: İbn-i Tağrıberdî'nin tezimizde kullandığımız bir diğer eseridir.⁵⁸

Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah (1113/ 1702), Câmiu'd-Düvel: Arapça ve Farsça eserler kaleme alan Osmanlı müverrihi Münecimbaşı Ahmet b. Lütfullah'ın asıl şöhret bulduğu eseri Câmiu'd-Düvel'dir. Eserin orjinal adının **Sahâ'ifü'l-Ahbâr fî Vekâyi'i'l-a'sâr** olduğu da ileri sürülmektedir.⁵⁹ Ancak eser daha çok müellifine nispetle "**Müneccimbaşı Tarihi**" olarak şöhret kazanmıştır. Eser, Ali Öngül tarafından Türkçeye iki cilt halinde tercüme edilmiştir.⁶⁰ Tezimizde bu çeviriyi kullandık.

3. FARŞÇA KAYNAKLAR

Hudûdü'l-Âlem mine'l-Meşrîk ile'l-Mağrîb: Ferîgunîler hanedanından Emir Ebü'l-Hâris Muhammed b. Ahmed'e takdim edilen bu eserin yazarı bilinmemektedir. Ancak Minorsky, bu eserin Ferîgunîler'den İbn Ferîgûn tarafından kaleme alındığını ileri sürmektedir.⁶¹ Eser Abdullah Duman ve Murat Ağarı tarafından Türkçeye "**Hudûdü'l-Âlem mine'l-Meşrîk ile'l-Mağrîb**" şekliyle tercüme edilmiştir.⁶²

Minhâc-i Sirâc el-Cûzcânî (ö. 664/ 1266), Tabakât-ı Nâsirî: Minhâc-i Sirâc⁶³ olarak da tanınan Cûzcânî'nin **Tabakât-ı Nâsirî** adlı eseri, başlangıçtan kendi zamanına kadar olan hadiseleri kaleme aldığı genel bir tarih eseridir. XIII. yüzyıl kaynakları arasında seçkin bir yere sahip olan bu eserden, Moğollar, Harzemşahlar ve İsmâilîler hakkında bilgiler verirken istifade ettik. Tezimizde Mustafa Uyar tarafından "**Tabakât-ı Nâsirî Moğol İstilasına Dair Kayıtlar**"⁶⁴ ile Erkan Göksu tarafından "**Tabakât-ı Nâsirî**

⁵⁸ İbn Tağrıberdî, **el-Menhelü's-Sâfî ve'l-Müstevfî bâde'l-Vâfî IX**, (thk. M. M. Emin), Kahire 1984.

⁵⁹ Müellif hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Ahmet Ağırakça "**Müneccimbaşı, Ahmed Dede**", **DİA XXXII**, s.4-6; M. Tayyib Gökbilgin, "**Müneccimbaşı**", **İA VIII**, s.801-806.

⁶⁰ Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, **Câmiu'd-Düvel Selçuklular Tarihi I-II**, (çev. A. Öngül), İstanbul 2017.

⁶¹ Eser hakkında ayrıca bkz., Rıza Kurtuluş, "**Hudûdü'l-Âlem**", **DİA XVIII**, s.304.

⁶² **Hudûdü'l-Âlem mine'l-Meşrîk ile'l-Mağrîb**, (çev. A. Duman- M. Ağarı), İstanbul 2020.

⁶³ Müellif hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., A. S. Bazmee Ansarı, "**Minhâc-ı Sirâc Cûzcânî**", **DİA VIII**, s.98-99; M. Fuat Köprülü, "**Cûzcânî**", **İA III**, s.230-236.

⁶⁴ Minhâc-ı Sirâc El-Cûzcânî, **Tabakât-ı Nâsirî Moğol İstilasına Dair Kayıtlar**, (çev. M. Uyar), İstanbul 2022.

Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşâhlar” adlarıyla Türkçeye yapılan tercümeleri kullanılmıştır.⁶⁵

Alâeddin Ata Melik Cüveynî (ö. 861/1283), Târîh-i Cihângüşâ: İlhanlı devlet adamı ve tarihçisi olan Alâaddin Ata Melik Cüveynî’nin⁶⁶ “**Târîh-i Cihângüşâ**”⁶⁷ adıyla kaleme aldığı eseri, Moğol tarihi hakkında ayrıntılı bilgiler ihtiva etmesi yönüyle tezimiz açısından önemlidir. Moğolların Anadolu istilasını hakkında önemli bilgiler içermesi eseri kıymetli kılmaktadır. Eser, Mürsel Öztürk tarafından Türkçeye çevrilmiştir.

İbn Bîbî (ö. 684/1285), el-Evâmirü’l- ‘Alâiyye Fi’l-umûri’l- ‘Alâiyye: Anadolu tarihi açısından önemli olan bu eser, Türkiye Selçuklu sultanı III. Gıyâseddin Keyhüsrev’e takdim edilmiştir.⁶⁸ Eser Moğol istilasını sırasında Türkiye Selçukluları ile Memlûk Türk Devleti arasındaki ilişkilere yer verdiği için tezimiz açısından önemlidir. Tezimizde, eserin Mürsel Öztürk tarafından “**El-Evâmirü’l-Alâ’iyye fi’l-Umûri’l-Alâ’iyye Selçukname**” adıyla yapılan tercümesi kullanılmıştır.⁶⁹

Reşîdüddin Fazlullah (ö. 718/1318), Câmiu’t- Tevârîh: Reşîdüddin Fazlullah⁷⁰ tarafından kaleme alınan “**Câmiu’t- Tevârîh**” adlı eser, tezimizde istifade ettiğimiz diğer Farsça kaynaklar arasındadır. Hülagu Han’ın Batı seferine tayin edilmesi ve akabindeki olayların anlatıldığı bu eser, tezimiz açısından oldukça önem arz etmektedir. Eser, İsmail Aka, Mehmet Ersan ve Ahmad Hesamipour Khelejeni tarafından **Câmiu’t-Tevârîh**

⁶⁵ Minhâc-i Sirâc el-Cûzcânî, **Tabakât-ı Nâsirî Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşâhlar**, Ankara 2020.

⁶⁶ Müellif ve eseri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Orhan Bilgin, “*Atâ Melik Cüveynî*”, **DİA VIII**, s.140-141; M. Fuad Köprülü, “*Cüveynî*” **İA III**, s.249-255; Osman Gazi Özgüdenli, “*Târîh-i Cihângüşâ*” **DİA XL**, s.77-79.

⁶⁷ Alâeddin Ata Melik Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, (çev. M. Öztürk), Ankara 2022.

⁶⁸ Müellif ve eseri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Abdülkerim Özaydın, “*İbn Bîbî*”, **DİA XIX**, s.379-382; Adnan Sadık Erzi, “*İbn Bîbî*”, **İA V/2**, s.712-718.

⁶⁹ El-Hüseyin b. Muhammed b. Ali El-Ca’feri Er-Rugadi İbn Bibi, **El-Evâmirü’l-Alâ’iyye fi’l-Umûri’l-Alâ’iyye Selçukname**, (çev. M. Öztürk), Ankara 2020.

⁷⁰ Müellif ve eseri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Osman Gazi Özgüdenli, “*Reşîdüddin Fazlullah-ı Hemedânî*”, **DİA XXXV**, s.19-21; Zeki Velidi Togan, “*Raşîd-üd-din Tabîb*”, **İA IX**, s.705-712.

(İlhanlılar Kısmı)⁷¹ ile Erkan Göksu ve H. Hüseyin Güneş tarafından **Selçuklular Câmi'ü't-Tevârîh (Zikr-i Târîh-i Âl-i Selçûk)** adlarıyla Türkçeye çevrilmiştir.⁷²

Kerîmüddin Mahmûd Aksarâyî (ö. 733/1333), Mûsâmeretü'l-Ahbâr: Mûsâmeretü'l-Ahyâr ya da Tezkire-i Aksarâyî olarak da bilinen Kerîmüddin Aksarâyî'nin **Mûsâmeretü'l-Ahbâr** adlı eseri, Türkiye Selçuklu tarihi için önemli kaynaklar arasında yer almaktadır.⁷³ Eser Mürsel Öztürk tarafından Türkçeye çevrilmiştir.⁷⁴

Hamdullah el-Müstevfî⁷⁵ (ö. 740/1340), Târîh-i Güzîde: Tezimizde istifade ettiğimiz bir diğer eser **Târîh-i Güzîde**'dir. Umumi bir tarih olmakla birlikte olayların özet olarak kaleme alındığı bu eser, Mürsel Öztürk tarafından Türkçeye çevrilmiştir.⁷⁶

4. ERMENİ KAYNAKLAR

Urfalı Mateos (ö. ?), Vekayinâme: Çalışmamızda istifade ettiğimiz bu eserin müellifinin, doğum ve ölüm tarihi bilinmemektedir. Eser, 952-1136 yılları arasındaki hadiseleri içermektedir. Esere, Urfalı Mateos'un öğrencisi Papaz Grigor (ö. ?) tarafından sonradan, 1136-1162 yılları arasını kapsayan hadiselerin anlatıldığı bir zeyl eklenmiştir. Eser, özellikle Bîre ve çevresinde yaşanan depremler hakkında bilgiler içermesi bakımından tezimiz açısından önemlidir. Ayrıca Selçuklular zamanında Bîre ve çevresine yapılan akınlar hakkında da önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Eser, Hrant D. Andreasyan tarafından "**Urfalı Mateos Vakayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)**" adıyla Türkçeye çevrilmiştir.⁷⁷

Genceli Krigos (ö. 670/1272), Ermeni Tarihi: XIII. yüzyıl başlarında doğduğu düşünülen Krigos'un kaleme aldığı bu eseri, 1220-1265 yılları arasındaki hadiseleri

⁷¹ Reşidüddin Fazlullah, **Câmiü't- Tenvârih (İlhanlılar Kısmı)**, (çev. İ. Aka, M. Ersan, A. H. Khelejanı), Ankara 2022.

⁷² Reşidüddin Fazlullah, **Câmiü't-Tenvârih Selçuklu Devleti**, (çev. E. Göksu- H. H. Güneş), İstanbul 2010.

⁷³ Müellif ve eseri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., İsmail Aka, "**Kerîmüddin Aksarâyî**", **DİA II**, s.293.

⁷⁴ Kerîmüddin Mahmud-i Aksarâyî, **Mûsâmeretü'l-Ahbâr**, (çev. M. Öztürk), Ankara 2023.

⁷⁵ Müellif ve eseri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Abdülkerim Özeydin, "**Hamdullah el-Müstevfî**", **DİA XV**, s.454-455; Abdülkerim Özeydin, "**Târîh-i Güzîde**", **DİA XL**, s.82-83.

⁷⁶ Hamdullah Müstevfî-yi Kazvinî, **Târîh-i Güzîde**, (çev. M. Öztürk), Ankara 2018.

⁷⁷ Urfalı Mateos, **Urfalı Mateos Vakayi-Nâmesi (952- 1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)**, (çev. H. D. Andreasyan), Ankara 2019.

içermektedir. Hocasının Vardapet Vanagan olduğu ve Moğol istilasası sırasında esir düştüğü, ancak sonradan hocasının serbest bırakılırken kendisinin bir süre daha Moğollar tarafından alıkonularak “yazı işlerine” memur edildiği bilinmektedir.⁷⁸ Bu bakımdan Moğollara yönelik verdiği bilgiler çalışmamız açısından önem arz etmektedir. Eser, Mahmut Kemal Bey’in Arapça tercümesinden istifade edilerek, Fuat Hacısalihoglu ve İlhan Aslan tarafından “**Moğol İstilasası 1220-1265**” adıyla Türkçeye çevrilmiştir.⁷⁹

Vardan Vardapet (ö. 670/1272), Cihan Tarihi: Anadolu’ya yapılan Moğol istilasası hakkında önemli bilgiler bulunduran bu eser, Hrant D. Andreasyan tarafından Türkçeye çevrilmiştir.⁸⁰

Korykoslu Hayton (ö. ?), Flos Historiarum Terre Orientis: Klikya Ermeni Kralı olan I. Hetum’un kardeşi Oşin’in oğlu olan Hayton’un doğum ve ölüm tarihi bilinmemektedir. Ancak kaleme aldığı eserinde verdiği bilgilerden 1240 yılı civarında doğduğu ve 1320 yılı civarında öldüğü tahmin edilmektedir. İlhanlıların Suriye’ye düzenledikleri seferlere katılan Hayton, oldukça önemli bilgiler aktarmaktadır. Dört bölümden oluşan bu eserin özellikle üçüncü bölümünden tezimizi yazarken istifade ettik. Eser, Altay Tayfun Özcan tarafından “**Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı Memlûklere Karşı Avrupa-Moğol İttifakı Tasarısı (1307)**” adıyla Türkçeye çevrilmiştir.⁸¹

5. SÜRYANÎ KAYNAKLARI

Süryanî Mihail (ö. 597/1200), Vekayinâme: XII. yüzyıl müelliflerinden olan Süryanî Mihail, kaleme aldığı bu eserinde Hz. Adem’den başlayarak 1195 yılına kadar ki hadiselerle yer vermektedir. Malatya’da doğan ve ikamet eden müellifin çevre şehirler hakkında verdiği bilgiler oldukça değerlidir. Olayları tarafsız bir şekilde kaleme alması

⁷⁸ Ayrıca bkz., Hrant D. Andreasyan, “*Türk Tarihine Aid Ermeni Kaynaklar*”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi I/1 (Eylül 1949)**, s.112 vd.

⁷⁹ Genceli Kiragos, **Moğol İstilasası 1220-1265**, (çev. F. Hacısalihoglu- İ. Aslan), İstanbul 2018.

⁸⁰ Müverrih Vardan, **Türk Fetihleri Tarihi**, (çev. H. D. Andreasyan), İstanbul 2017.

⁸¹ Korykoslu Hayton, **Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı Memlûklere Karşı Avrupa-Moğol İttifakı Tasarısı (1307)**, (çev. A. T. Özcan), İstanbul 2023.

eserinin değerini arttırmaktadır. Eser, Hrant D. Andreasyan tarafından Türkçeye çevrilmiştir.⁸²

Bar Habraeus (ö. 685/1286), Vekâyinâme: Ebu'l-Ferec İbnü'l- İbrî olarak da bilinen Bar Habraeus, 622/1225 yılında Malatya da dünyaya gelmiştir. Süryanice dışında Arapça, Grekçe ve İbranice de bilmektedir.⁸³ Bar Habraeus'un kaleme almış olduğu eserinden tezimizin hemen hemen her bölümünden yararlandık. Eser, Ömer Rıza Doğrul tarafından “**Abû'l-Farac Tarihi**” adıyla iki cilt halinde Türkçeye çevrilmiştir.⁸⁴

Târîhu Muhtasari'd-Düvel: Bar Habraeus'a ait olan ve çalışmamızda yer verdiğimiz bir diğer kaynaktır. Eser özellikle Moğolların Anadolu'ya gelişi ve Bîre'ye yönelik saldırıları hakkında önemli bilgiler içermektedir. Bu eser, Şerafettin Yaltkaya tarafından Türkçeye çevrilmiştir.⁸⁵

6. ARAŞTIRMA ESERLER

Tezimizde, birçok tetkik eserden istifade edilmiştir. Çalışma sahası olarak Bîre'nin eskiçağ tarihi hakkında yazdığımız giriş bölümünde, Firuzan Kınal'ın “**Eski Anadolu Tarihi**”⁸⁶, Kemalettin Köroğlu'nun “**Eski Mezopotamya Tarihi Başlangıçtan Perslere Kadar**”⁸⁷, Ekrem Memiş'in “**Eskiçağ Türkiye Tarihi**”⁸⁸ ve “**Eskiçağ Tarihinde Doğu-Batı Mücadelesi**”⁸⁹, Oğuz Tekin'in “**Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş**”⁹⁰, Yusuf Albayrak'ın “**Antik Dönemde Edessa**”⁹¹ ve Abdullah Ekinci- Kazım Paydaş'ın “**Taş Devrinden Osmanlıya Urfa Tarihi**”⁹² adlı eserlerden yararlandık.

⁸² Süryani Mihail, **Süryani Patrik Mihail Vekayinâmesi II**, (çev. H. Andreasyan), (TTK Kütüphanesinde Bulunan Yayınlanmamış Nüsha), İstanbul 1944.

⁸³ Müellif ve eseri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Abdülkerim Özaydın, “*İbnü'l-İbrî*”, **DİA XXI**, s.92-94; Brocklemane, “*İbnü'l-İbrî*”, **İA V/2**, s.861-862.

⁸⁴ Gregory Ebü'l-Ferec, **Abû-l Farac Tarihi I-II**, (çev. Ö. R. Doğrul), Ankara 1987.

⁸⁵ Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî, **Târîhu Muhtasari'd-Düvel**, (çev. Ş. Yaltkaya), Ankara 2011.

⁸⁶ Firuzan Kınal, **Eski Anadolu Tarihi**, Ankara 1998.

⁸⁷ Kemalettin Köroğlu, **Eski Mezopotamya Tarihi Başlangıçtan Perslere Kadar**, İstanbul 2016.

⁸⁸ Ekrem Memiş, **Eskiçağ Türkiye Tarihi**, Bursa 2017.

⁸⁹ Ekrem Memiş, **Eskiçağ Tarihinde Doğu-Batı Mücadelesi**, Konya 2009.

⁹⁰ Oğuz Tekin, **Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş**, İstanbul 2016.

⁹¹ Yusuf Albayrak, **Antik Dönemde Edessa**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2000.

⁹² Abdullah Ekici, Kazım Paydaş, **Taş Devrinden Osmanlıya Urfa Tarihi**, Şanlıurfa 2008.

Türk İslam Devletleri dönemi Bîre tarihi için Osman Turan'ın **“Selçuklular Zamanında Türkiye”**⁹³, **“Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti”**⁹⁴ ve **“Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi”**⁹⁵ adlı eserleri tezimiz boyunca sıkça başvurduğumuz eserler arasında yer almaktadır. Yine Mükrimin Halil Yınanç'ın **“Türkiye Tarihi Selçuklular Devri”**⁹⁶, Faruk Sümer'in **“Anadolu'da Moğollar”**⁹⁷ adlı eseri ve Claude Cahen'in **“Osmanlılardan Önce Anadolu”**⁹⁸ adlı eseri başvurduğumuz diğer araştırmalardır. Ayrıca Ali Sevim'in **“Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur”**⁹⁹, **“Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi”**¹⁰⁰, **“Suriye- Filistin Selçuklu Devleti Tarihi”**¹⁰¹, **“Anadolu Fatihi Kutalmışoğlu Süleymanşah”**¹⁰² ve **“Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât ve Kültür”**¹⁰³ çalışmalarından da istifade ettik. Işın Demirkent'in **“Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi”**¹⁰⁴, Steven Runciman'ın **“Haçlı Seferleri Tarihi”**¹⁰⁵, Ramazan Şeşen'in **“Selâhaddîn Eyyûbî ve Devlet”**¹⁰⁶, **“Salahaddin'den Baybars'a Eyyubiler- Memlûklar (1193-1260)”**¹⁰⁷, Hasan Açıanal'ın **“Urfa Tarihi”**¹⁰⁸, René Grousset'in **“Stepler İmparatorluğu Attilâ, Cengiz Han, Timur”**¹⁰⁹ Bertold Spuler'in **“İran Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devleri, 1220-1350”**¹¹⁰ ve Abdülkadir Yuvalı'nın **“İlhanlı Tarihi”**¹¹¹ sıkça başvurduğumuz diğer tetkiklerdir.

⁹³ Osman Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, İstanbul 2012.

⁹⁴ Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, İstanbul 2022.

⁹⁵ Osman Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, İstanbul 2013.

⁹⁶ Mükrimin Halil Yınanç, **Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I-II**, Ankara 2020.

⁹⁷ Faruk Sümer, **Anadolu'da Moğollar**, Ankara 2022.

⁹⁸ Claude Cahen, **Osmanlılardan Önce Anadolu**, (çev. E. Üyepazarcı), İstanbul 2012.

⁹⁹ Ali Sevim, **Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur**, Ankara 1990.

¹⁰⁰ Ali Sevim, **Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi**, Ankara 2014.

¹⁰¹ Ali Sevim, **Suriye- Filistin Selçuklu Devleti Tarihi**, Ankara 1989.

¹⁰² Ali Sevim, **Anadolu Fatihi Kutalmışoğlu Süleymanşah**, Ankara 2018.

¹⁰³ Ali Sevim, Erdoğan Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât ve Kültür**, Ankara 2020.

¹⁰⁴ Işın Demirkent, **Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi I (1098-1118)**, Ankara 1990; Işın Demirkent, **Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi II (1118-1146)**, Ankara 1994.

¹⁰⁵ Steven Runciman, **Haçlı Seferleri Tarihi I-II-III** (çev. F. Işıltan), Ankara 2019.

¹⁰⁶ Ramazan Şeşen, **Selâhaddîn Eyyûbî ve Devlet**, İstanbul 1987.

¹⁰⁷ Ramazan Şeşen, **Salahaddin'den Baybars'a Eyyubiler- Memlûklar (1193-1260)**, İstanbul 2007.

¹⁰⁸ Hasan Açıanal, **Urfa Tarihi**, Şanlıurfa 1997.

¹⁰⁹ René Grousset, **Stepler İmparatorluğu Attilâ, Cengiz Han, Timur**, Ankara 2022.

¹¹⁰ Bertold Spuler, **İran Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devleri, 1220-1350**, Ankara 2011.

¹¹¹ Abdülkadir Yuvalı, **İlhanlı Tarihi**, İstanbul 2019.

Çalışmamızın temelini oluşturan Bahrî Memlûkleri dönemi hakkında İsmail Yiğit'in "**Memlûkler 648-923/ 1250-1517**"¹¹², Kâzım Yaşar Koprman'ın "**Prof. Dr. Kâzım Yaşar Koprman Makaleler**"¹¹³, Mehmet Yusûf Çelik'in "**Memlûkler Döneminde Antakya (1268-1516)**"¹¹⁴, Bahattin Keleş'in "**Bahrî Memlûklerde Bölgesel ve Uluslar arası İlişkiler (1250- 1382)**"¹¹⁵, Ramazan Şeşen'in "**Sultan Kalavun ve Oğlu El-Melikü'l-Eşref Devri**"¹¹⁶, "**Haçlılar ve Moğollar Önünde Sultan Baybars**"¹¹⁷, Ahmet Sağlam'ın "**Suriye'de Hâkimiyet Mücadelesi İlhanlılar-Memlûkler (1298-1304)**"¹¹⁸, İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın "**Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal**"¹¹⁹, Peter Malcolm Holt'in "**Haçlılar Çağı 11. Yüzyıldan 1517'ye Yakındoğu**"¹²⁰ ve Altan Çetin'in "**Memlûk Devleti'nin Kuzey Sınırı**"¹²¹ adlı eserler, istifade ettiğimiz diğer tetkikleri oluşturmaktadır. İdris Bostan'ın Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'ndeki "**Birecik**" Maddesi¹²², M. Streck'in İslâm Ansiklopedisi'ndeki "**Birecik**" Maddesi¹²³ çalışmamızda yararlandığımız ansiklopedi maddeleridir.

¹¹² İsmail Yiğit, **Memlûkler 648-923/ 1250-1517**, İstanbul 2015.

¹¹³ Kâzım Yaşar Koprman, "**Mısır Memlûkleri**" **Prof. Dr. Kâzım Y. Koprman Makaleler**, (Yayına Hazırlayanlar: E. S. Yalçın, A. Çetin), Ankara 2005.

¹¹⁴ Mehmet Yusûf Çelik, **Memlûkler Döneminde Antakya (1268-1516)**, Konya 2021.

¹¹⁵ Bahattin Keleş, **Bahrî Memlûklerde Bölgesel ve Uluslararası İlişkiler (1250-1382)**, Ankara 2020.

¹¹⁶ Ramazan Şeşen, **Sultan Kalavun ve Oğlu El-Melikü'l-Eşref Devri**, İstanbul 2018.

¹¹⁷ Ramazan Şeşen, **Haçlılar ve Moğollar Önünde Sultan Baybars**, İstanbul 2021.

¹¹⁸ Ahmet Sağlam, **Suriye'de Hâkimiyet Mücadelesi İlhanlılar-Memlûkler (1298-1304)**, İstanbul 2017.

¹¹⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal**, Ankara 2014.

¹²⁰ Peter Malcolm Holt, **Haçlılar Çağı 11. Yüzyıldan 1517'ye Yakındoğu**, (çev. Ö. Arıkan), İstanbul 1999.

¹²¹ Altan Çetin, **Memlûk Devleti'nin Kuzey Sınırı**, Ankara 2009.

¹²² İdris Bostan, "**Birecik**", **DİA VI**, s.187-189.

¹²³ M. Streck, "**Birecik**", **İA II**, s.629-632.

GİRİŞ

Günümüzde Türkiye'nin Şanlıurfa iline bağlı olan Birecik, il merkezinin 80 km batısında, Fırat Nehri'nin doğu kısmında olup Suriye sınırında yer almaktadır.¹²⁴ Tarihi süreç içerisinde pek çok uygarlık ve devletin hâkimiyetine girmiş olmasına rağmen Birecik adı, bazı harf veya hece değişimlerinden öte bir farklılığa uğramayarak neredeyse aynı haliyle günümüze kadar gelmiştir. Şehrin adı antik dönemlerde *Birtha*,¹²⁵ Hitit ve Asur dönemlerinde Barsip/Bursip şeklinde idi.¹²⁶ İslâm dönemine gelindiğinde ise kalenin inşa edildiği kalker taşlarına atfen *Ardu'l-Beyda* ismini aldığı bilinmektedir.¹²⁷ Ârâmice *Bîrsâ* kelimesinden türeyen şehrin adı, Arapça'da el-Bîre, Halep lehçesinde Bârâcık, yerli halk dilinde ise Belecik şeklinde kullanılmıştır.¹²⁸ Süryanice *saray*

¹²⁴ Tahir Ögüt, **XVIII. ve XIX. Yüzyılda Birecik Sancağında İktisadi ve Sosyal Yapı**, (Yayımlanmış Doktora Tezi), İstanbul 2008, s.1.

¹²⁵ Ptolemy, s.130; Bilge Umar, **Türkiye'deki Tarihsele Adlar**, İstanbul 1993, s.166. Antik dönemde şehrin adının Birtha olduğı bilinmesine rağmen Antik Anadolu'nun ana kaynaklarından biri olan Strabon'un eserinde Birtha adına rastlanmamıştır. Strabo ve Birtha şehri hakkındaki ayrıntılı bilgi için bkz., <https://www.strabon.io/map/detail?lat=37.02475805169014&lon=37.97664642333985&c=-31&z=11> Erişim Tarihi: 21.09.2022- 17:09. Bu durum muhtemelen şehrin adının kuruluşundan sonra değiştirilmesi ile alakalı olmalıdır. Büyük İskender'in ölümüyle on beş yıl sürecek Diyakokların Asya üzerindeki yönetim çatışması, ortak bir mutabakat ile çözüme kavuşturulmuştur. Bu anlaşmaya göre Mezopotamya, Suriye ve Güneydoğı Anadolu toprakları I. Selevkos Nicator'a geçmiştir. Bkz., Yüksel Arslantaş-Cuma Ali Yılmaz, "*Hellenizmin Gölgesinde Diadokhlar Dönemi*", **FÜSBD XXVII/2, (2017)**, s.367. M. Ö. 321-280 tarihleri arasında yaşayan I. Selevkos, yönetimi altında yer alan ve günümüz Birecik ilçesinin bulunduğı yere inşa ettirdiğı kente eşine izafeten *Apamea* adını vermiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz., Appianos, **Appian's Roman History II (Books VIII Part II-XII)**, (Eng. tra. H. White), Harvard 1962, s.213; Atilla Engin, "*Paleolitik Çağ'dan Roma Dönemi Sonlarına Kadar Birecik ve Çevresi*", **Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri ile Rumkale'deki Taşınmaz Kültür Varlıkları**, (ed. A. Durukan), Ankara 1999, s.27-28. Birecik'in Strabon'un eserinde Küçük Asya ve Suriye haritası üzerinde yani Münbiç ile Zeugma antik kentleri arasında konumlandırıldığı görülmemektedir. Ancak sonraki dönemlerde Birecik şehrinin Apamea veya Makedonopolis (Baroea) olarak iki farklı isimle anılmış olması nedeniyle haritada Münbiç'ten daha güneyde yer alan Baroea kentinin Birecik olabileceğı düşünülebilir. Çünkü kaynaklarda geçen ifadelerle göre Bîre kenti daha sonra Makedonia anlamında da kullanılan Baroea adıyla anılmıştır. Fikret Işıltan, *Urfa Tarihi...*, s.3.

¹²⁶ Günümüzde Halep sınırları içerisinde kalan ve tarihi dönemde Birecik'i de içine alan Til-Barsip/Tel Ahmar şehri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., J. D. Hawkins, "*The Hittite Name of Til Barsip: Evidence from a New Hieroglyphic Fragment from Tell Ahmar*", **Anatolian Studies XXXIII (1983)**, s.131-136. Füzuzan Kınal, s.246 vd.

¹²⁷ Belâzûrî, s.203.

¹²⁸ İdris Bostan, s.187-189.

anlamına gelen Bire/Birta kelimesi,¹²⁹ günümüzde Türkçe'deki küçültme eki olan -cik ile birlikte “*küçük kale*” anlamında Birecik şeklinde kullanılmaktadır.¹³⁰

Birecik'te yapılan ilk arkeolojik çalışma 1894 tarihine dayanmaktadır.¹³¹ Yapılan yüzey araştırmasında, Yelvaz ve Surtepe mahallesi arasındaki bölgede aşölyen tip alt Paleolitik döneme ait bir adet el baltası ile calactonien (çakmaktaşı) tipli yonga bulunmuştur.¹³² Yine Birecik havzasında yapılan çalışmalarda Neolitik döneme ait çok sayıda yaşam alanları tespit edilmiştir.¹³³ Şehrin Kalkolitik çağında ise Uruk kültürüne ait gliptik (mühür) ve seramik materyaller ele geçirilmiştir.¹³⁴ Bu bulgular, M.Ö. 4000'lerde Birecik ve Mezopotamya arasındaki sosyo-ekonomik bağları ortaya koyması bakımından önemlidir.

Şehrin sınırları, yönetime veya bir doğa olayının meydana gelmesine bağlı olarak değişmiş olabilir. Ancak bu değişim şehrin sınırlarının genişlemesi veya daralması şeklinde olup günümüz sınırlarına oldukça yakındır. Nitekim Birecik barajının çevresinde yapılan bir arkeolojik kazıda çıkarılan parçaların büyük kısmı Zeugma antik kenti malzemeleriyle benzerlik göstermiştir. Bunun yanı sıra şehrin yine antik dönemde bir köprü aracılığıyla Zeugma antik kentiyle birleştirildiği bilinmektedir.¹³⁵ İslâm kaynaklarında şehirlerin matematiksel konumu *zic* adı verilen cetvellere göre belirlenmiştir.¹³⁶ Birecik, bu ziclere göre Suriye'nin Halep ve Şam eyaletlerini kapsayan

¹²⁹ Ernst Honigmann, **Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı**, (çev. F. Işıltan), Ankara 1970, s.11.

¹³⁰ İdris Bostan, s.187; M. Streck, s.629.

¹³¹ Bahsedilen çalışma J. E. Gauter tarafından gerçekleştirilmiş olup sonuçlarına Ernest Chantre'nin eserinden ulaşılmaktadır. Bahsi geçen eser için bkz., Ernest Chantre, **Mission en Cappadoce (1893-1894)**, Paris 1898, s.132.

¹³² 1907 yılında yapılan başka bir araştırmada, Birecik bölgesinde elde edilen bu materyallerin benzerleri Gaziantep'in Nizip ve Kargamış ilçelerinde de görülmüştür. Bu durum bahsi geçen dönemin etkileşim alanının tespiti açısından oldukça önemlidir. Ayrıntılı bilgi için bkz., Refakat Çiner, “*Gaziantep Çevresinde Paleolitik Buluntular*”, **DTCFD XVI/3-4 (1958)**, s.125.

¹³³ Guillermo Algaze, “*the Tigris-Euphrates Archaeological Reconnaissance Project, 1990*”, **IX Araştırma Sonuçları Toplantısı, (Çanakkale- 27-31 Mayıs 1991)**, s.426.

¹³⁴ Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., G. Algaze, **the Uruk System: the Dynamics of Expansion of Early Mesopotamian Civilization**, London 2005, s.42.

¹³⁵ Rifat Ergeç, “*Fırat Seleukeia'sı yahut Zeugma*”, **Anadolu Araştırmaları 16 (2002)**, s.206.

¹³⁶ Orta Çağ rasathanelerinde yapılan gözlem sonuçlarının tablolaştırıldığı kataloglara verilen *zic* isminin Pehleviceden Arapçaya intikal eden bu kelime, Farsçada şerit, tel, iplik ve kiriş anlamına gelmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz., Yavuz Unat, “*Zic*”, **DİA XLIV**, s.397-398.

Kınnesrin¹³⁷ bölgesine dâhil edilmiştir.¹³⁸ Yine İslâm kaynaklarında, Fırat nehrinin doğu kısmında yer alan bu yerleşim yerinin yüksek bir kale ve ele geçirilmesinin zor olduğu belirtilmektedir.¹³⁹

Birecik, tarihi süreçte daima Fırat nehrinin kıyılarına konumlandırılmıştır. Dolayısıyla şehrin en önemli su kaynağını Fırat nehri oluşturmaktadır. Bölgede hâskimiyet kurmuş hemen her devlet için önemli olan bu nehir, eskiçağda Euphrates,¹⁴⁰ İslam döneminde de İbranice tatlı su anlamındaki *Perath* adının Arapça formu olan Furat/Fırat şeklinde kullanılmıştır.¹⁴¹ Kaynağından ulaştığı son menzile kadar oldukça geniş sınırlara sahip olan bu nehir ulaşım imkân tanıdığından, nehir ticareti için de büyük önem taşımıştır. XIII-XIV yüzyıllarda Memlûk-İlhanlı rekabetinin Bîre üzerinde düğümlenmesinin temel sebeplerinden biri, şehrin bu ticari konumudur.

Şehrin yapısına etki eden faktörlerden biri de depremlerdir. Birecik eskiçağdan itibaren geniş bir yerleşim yerine sahip olduğundan diğer doğal afetler gibi depremlerden de etkilenmiştir. Birecik ve çevresinde yapılan sismolojik araştırmalar sonucunda M.S. 500 yılından itibaren belli dönemsel aralıklarla depremlerin yaşandığı tespit edilmiştir.¹⁴²

¹³⁷ I. Seleukos Nikator tarafından Halep/Kuveyk ırmağının sağ tarafında inşa edilen ve Chatcis ad Belum adı verilen bu yerleşim yeri, tarihin farklı dönemlerinde, farklı şekillerde adlandırılmıştır. Batılı tarihçiler eserlerinde daha çok Canestrine şeklinde geçerken Arap tarihçiler Kınnesrin ifadesini kullanmışlardır. Bkz., İsmail Yiğit, “*Kınnesrîn*”, **DİA XXV**, s.419; İbrahim Konak, “*Hicretin İlk 200 Yılında Kınnesrîn Şehrinin İdari ve Kültürel Durumu*”, **İTAD**, 5, (2019), s.2.

¹³⁸ Orta Çağ astronomi hesaplamalarında Birecik’in konumu, “*Kınnesrin cündünde, dördüncü iklimde olup Zicê göre 62° 30’ boylamda 36° 50’ enlemde, Kısyas’a göre 62° 33’ boylamda, 37° enlemedir.*” şeklinde verilmiştir. Bkz., Ebû’l Fidâ, Ebû’l-Fidâ Coğrafyası, s.228-229.

¹³⁹ Geniş bir vadiye sahip olan Birecik’e zeytin üretimi ve ticaretinden kaynaklı olarak ez-Zeytûne veya Dârü’z-Zeytûne ismi de verilmiştir. Bkz., Ebû’l Fidâ, Ebû’l-Fidâ Coğrafyası, s.229. Ancak Zeytûniyye olarak İslâm kaynaklarında zikredilen bölgenin bugünkü Tunus olduğu düşünülmektedir. Çünkü Hişam b. Abdülmelik’in Rusafetü’l-Hişâm şehrini kurmadan önce Zeytûniyye’ye indiği ifade edilmektedir. Ancak bu ifadede Bağdat’da bulunan halifenin daha yukarıdaki Birecik’e gitmesi söz konusu değildir. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Belâzûrî, s.204.

¹⁴⁰ Herodot, s.70.

¹⁴¹ Fırat nehri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Besim Darkot, “*Fırat*”, **İA IV**, s.622-626; Metin Tuncel, “*Fırat*”, **DİA XIII**, s.31-33.

¹⁴² Bu sismolojik araştırmaların sonuçlarına göre Birecik ve çevresinde M.S. 500- 570- 3 Nisan 678/679- 24 aralık 717/718- 30 Aralık 859/ 29 Ocak 860 – 21 Mart 1003- 18 Aralık 1037- 1042- Eylül 1091- 20 Kasım 1114 tarihlerinde depremler meydana gelmiştir. 20 Kasım 1114 tarihinde yaşanan depremin ayrıntıları için ayrıca bkz., Urfalı Mateos, s.254-256. 1222 tarihinde Kilis merkezli yaşanan bir depremde Birecik ve çevresinin etkilendiği bilinmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz., O. Gürpınar, M. N. Yalçın, A. M. Gözübol vd; “*Birecik (Şanlıurfa) Yöresinin Temel Jeolojik Özellikleri ve Jeolojik Miras Envanteri*”, **TÜBA-KED 2 (2004)**, s.157-168.

M.Ö. 3000'in ikinci çeyreğinde Akad hâkimiyetinde olan Birecik, M.Ö. 1550-1350 yılları arasında Hurri-Mitanni Devleti'nin hâkimiyet sahasına dâhil olmuş; ancak Hitit Kralı Şuppiluliuma'nın Kuzey Suriye seferi ile yeniden Hititlerin eline geçmiştir.¹⁴³ Geç Tunç Çağı'nın sonlarına doğru, M.Ö. 1200'lerde meydana gelen Ege göçleri (Deniz kavimleri göçü/ Dor Göçleri)¹⁴⁴ birçok eskiçağ uygarlıklarının sonunu getirdiği gibi Hitit Devleti'nin de yıkılmasına sebep olmuştur. Dolayısıyla oluşan bu siyasi boşluk Ârâmîler tarafından doldurulmaya çalışılmıştır.¹⁴⁵ Bit Adini Krallığı'nı kuran Ârâmîlerin başkenti Til Barsip (Tell Ahmar) yerleşkesidir.¹⁴⁶ Bir süre sonra Asur İmparatorluğu için tehdit oluşturmaya başlayan Ârâmîlere karşı Asur Kralı I. Tiglat- Pileser'in yirmi sekiz kez Fırat nehrini geçerek saldırmasının ardından Güneydoğu Anadolu sahası Asur İmparatorluğu'nun hâkimiyetine girmiştir.¹⁴⁷ M.Ö. 610 yılında Babil Krallığı tarafından son verilen Asur İmparatorluğu'nun hâkimiyet alanı, M.Ö. 539 yılında Pers İmparatorluğu'na geçmiştir. Ancak bölgenin Pers hâkimiyetine ilk geçişi olan bu dönemde özellikle Birecik ile ilgili bilgiye rastlanmamıştır.

M.Ö. 334 yılında Doğu seferine çıkan Makedonyalı İskender,¹⁴⁸ Pers ordusunu M.Ö. 331'de mağlup etmiştir.¹⁴⁹ Böylece Birecik de dâhil olmak üzere doğuda geniş sınırlara ulaşan İskender'in M.Ö. 323'te ölümüyle on beş yıl sürecek Diadokların Asya üzerindeki yönetim çatışması, ortak bir mutabakat ile çözüme kavuşturulmuştur. Bu anlaşmaya göre Mezopotamya, Suriye ve Güneydoğu Anadolu toprakları I. Selevkos Nicator'a geçmiştir.¹⁵⁰ Nicator, M.Ö. 303-302 yıllarında Edessa(Urfa) şehrini

¹⁴³ Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s.41-42.

¹⁴⁴ Engin Eroğlu, “Ege Göçleri ve M.Ö I. Binde Anadolu”, *Ahi Evran Üniversitesi SBED I/1 (2014)*, s.43.

¹⁴⁵ Ârâmîler için ayrıca bkz., Ali Muzaffer Dinçol, “Ârâmîler”, *DİA III*, s.268-270.

¹⁴⁶ Kemalettin Köroğlu, s.159.

¹⁴⁷ Semra Dalkılıç, *Orta Asur Devleti'nin Ortaya Çıkışı ve I. Tiglat-Pileser Dönemi Siyasi Faaliyetler*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Nevşehir 2016, s.50. Ayrıca Til Barsip'te ele geçirilen arkeolojik buluntular da Birecik'te Asur hakimiyetini açıkça göstermektedir. Tel-Ahmar'da bir saray bulunduğu ve duvarlarında Asur dönemine ait olduğu bilinen resimler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Ariane Thomas, *les Peintures Murales du Palais de Tell Ahmar les Couleurs de l'empire Assyrien*, Paris 2019.

¹⁴⁸ Büyük İskender hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Cuma Ali Yılmaz, *Büyük İskender'in Hayatı ve Faaliyetleri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Elâzığ 2016.

¹⁴⁹ Makedonyalı İskender'in doğu seferleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Ekrem Memiş, *Eskiçağ Tarihinde Doğu-Batı...*, s.84-89; Oğuz Tekin, *Eski Yunan ve Roma...*, s.127-139.

¹⁵⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz., Yüksel Arslantaş – Cuma Ali Yılmaz, “Hellenizmin Gölgesinde Diadokhlar Dönemi”, *FÜSBD XXVII/2 (2017)*, s.367.

Makedonya ve Grek topraklarından gelen göçlerin sonucunda kurdurmuştur. M.Ö. 163'ten itibaren içte ve dışta yaşanan gelişmeler Suriye ve Mezopotamya eyaletlerinin sonunu getirmiştir. M.Ö. 130-129 yıllarında Partlar tarafından bozguna uğratılan Selevkos ordusu, Edessa'ya kadar çekilirken boşalan yerler Part hâkimiyetine geçmiştir. Ancak Partların bölgedeki hâkimiyeti Dicle nehrinin batısına kadar ulaşmamış, bu durumda oluşan otorite boşluğunu ise Ârâmîler doldurarak M.Ö. 132'de Edessa merkezli Osroene Krallığı'nı¹⁵¹ kurmuşlardır.¹⁵²

Anadolu'nun M.Ö. 133'te Roma İmparatorluğu'nun bir eyaleti olmasından sonra,¹⁵³ Edessa bölgesinde Ârâmîler yeniden krallıklarını kuracaklardır.¹⁵⁴ Daha sonra Edessa bölgesi Ermeni Kral I. Tigranes (ö. M.Ö. 56)'in hâkimiyetine girse de¹⁵⁵ M.Ö. 69'da Roma ordusu bölgeyi ele geçirerek Edessa'yı kendine bağlı bir krallığa dönüştürmüştür.¹⁵⁶ Pers ve Roma arasında yaşanan mücadeleler sonrasında Birecik birçok kez el değiştirmiştir. Nihayetinde Perslerin elinde kalan şehirde daha sonra Sâsânîler ile yaşanan mücadeleler, Birecik'te uzun süreli bir hâkimiyeti mümkün kılmamıştır. Roma İmparatorluğu'nun M.S. 395 yılında Doğu ve Batı olmak üzere ikiye ayrılmasıyla Birecik, Doğu Roma sınırları içerisinde kalmıştır.¹⁵⁷ Uzun yıllar Doğu Roma hâkimiyetindeki bu bölge, Sâsânîler ile girişilen mücadelelerde birçok defa el değiştirmiştir.¹⁵⁸

¹⁵¹ Aramiler tarafından Edessa'da kurulan bu devlete aynı zamanda Abgar adı da verilmektedir. Süryani dilinde “*aksak*” anlamına gelen bu kelime Arapça'da “*koca göbekli adam veya bir adamın göbek fıtığı*” anlamına gelmektedir. Osroene Krallığına Abgarlılar denilmesinin nedeni, başa geçen krallarından sekizinin Abgar ismini taşıyor olmasıdır. Ayrıca bkz., Yusuf Albayrak, s.21.

¹⁵² Yusuf Albayrak, s.21.

¹⁵³ İdris Bostan, s.187.

¹⁵⁴ Yusuf Albayrak, s.22-23.

¹⁵⁵ Ermenilerin Şanlıurfa ve çevresindeki varlığı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Richard G. Hovannisian, **Ermeni Tigrankert/ Diarbekir ve Edessa/Urfa**, California 2006; Yıldız Deveci Bozkuş-Selahattin Eyyubi Güler, “*Urfa Tarihçesi ve Urfa'da Bulunmuş Ermenice Yazıtlar*”, **KAD Dergisi S.12 (2022)**, s.84.

¹⁵⁶ Yusuf Albayrak, s.24.

¹⁵⁷ George Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi**, (çev. F. Işıltan), Ankara 2017, s.49.

¹⁵⁸ Roma İmparatorluğu ve akabinde Doğu Roma hakimiyetinde yer alan Birecik'in, Sâsânîler ile yapılan mücadeleler sırasında birçok kez el değiştirdiği görülmektedir. Kaynaklarda doğrudan Birecik adı verilme de iki taraf arasındaki mücadeleler, sınırlarda ilerleme veya gerileme şeklinde olduğundan sürekli olarak el değiştirdiği düşünülebilir. Doğu Akdeniz ve İpek yolu ticaretinde Birecik, mücadelelerin merkezi olarak temayüz etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz., Ali Hüseyin Togay, **Sasani-Bizans İlişkileri (VI. ve VII. Yüzyıllar)**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Nevşehir 2018.

Birecik, Hz. Ömer zamanında İslam hâkimiyetine girdikten sonra şehirde sırasıyla Abbâsî, Selçuklu, Artuklu, Eyyûbî ve Memlûklü hâkimiyeti görülmüştür. Hz. Ömer döneminde el-Cezîre topraklarının fethi için görevlendirilen İyâz b. Ganm (ö.641)¹⁵⁹ komutasında Birecik, İslam toprağı haline gelmiştir.¹⁶⁰ Tarihte pek çok medeniyet tarafından elde edilmek istenen el-Cezîre,¹⁶¹ Anadolu, Suriye ve Irak bölgelerinin kesişim noktasıdır. Bu bakımdan Fırat ve Dicle nehirleri arasındaki verimli topraklar dışında önemli ticaret yollarının da geçtiğı bir konum özelliğine sahip olması dikkatleri üzerine çekmesine neden olmuştur.¹⁶² Birecik, el-Cezîre bölgesini oluşturan üç kısımdan biri olan Diyâr-ı Mudar¹⁶³ içerisinde yer almakta idi.¹⁶⁴

Muaviye b. Süfyan'ın hilafetiyle başlayan Emevîler döneminde, Doğu Roma üzerine yapılan seferlerin geçiş güzergâhı üzerinde yer alan el-Cezîre bölgesine her yıl düzenli seferler yapılmıştır.¹⁶⁵ Halife Abdülmelik b. Mervan (ö.705)¹⁶⁶ döneminde ise Suriye coğrafyasında başlayan isyanlar, dış siyasette oldukça etkili olmuştur. Özellikle halifelikte soy iddiasıyla ön plana çıkan Abbâsîlerin bu isyanları desteklemesi, sürecin uzamasına ve isyanın çok ciddi boyutlara ulaşmasına sebep olmuştur. İki taraf arasında bir sulh yapılmaya çalışılsa da başarılı olunamamıştır. Neticede Abbasîlerin bu coğrafyaya yönelmesinden sonra iki taraf Zap Suyu kenarında karşı karşıya gelmiştir. Meydana gelen bu savaşta mağlup olan Emevîler tarih sahnesinden çekilmiş ve İslâm

¹⁵⁹ Hz. Ömer dönemi önemli komutanlarından olan Sahâbi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Asrı Çubukçu, “İyâz b. Ganm”, **DİA XXIII**, s.498-499.

¹⁶⁰ Vâkıdî, **Tarih Kitabı**, (ed. C. Külekçi, A. Gedik, Z. Kızılyar, M. Cengiz), İzmir 2021, s.454; Hasan Koç, **Hz. Ömer Döneminde (634-644) el-Cezîre'nin Fethi**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Şanlıurfa 2019, s.59.

¹⁶¹ El-Cezîre, Fırat ve Dicle nehirleri arasında kalan bölgeye verilen addır. Grekler Mezopotamya ifadesini kullanırken Araplar el-Cezîre'yi kullanmaktadırlar. Arapçada bu kelime ada anlamına gelmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz., Ebû'l Fidâ, s.231; Ramazan Şeşen, “Cezîre”, **DİA VII**, s.509-511.

¹⁶² el-Cezîre bölgesinden geçen İpek Yolu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Cuma Karan, ““el-Cezire” Üzerine Bir Literatür Çalışması (Fethinden Abbasîlerin İlk Dönemine Kadar)”, **KTÜ İFD III/1 (2016)**, s.115-116.

¹⁶³ Urfa, Harran, Samsat, Suruç, Re'sül'ayn, Rakka ve Karkısıyâ gibi merkezlerin yer aldığı Diyâr-ı Mudar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Mustafa Sabri Küçükbaşcı, “Mudar (Benî Mudar)”, **DİA XXX**, s.356-358.

¹⁶⁴ Diyâr-ı Mudar kısmında yer alan Birecik şehrine İslam kaynaklarında Cısr-i Menbic şeklinde de rastlanılmaktadır. İbn Havkal, **10. Asırda İslâm Coğrafyası**, (çev. Ramazan Şeşen), İstanbul 2014, s.175; İbnü'l-Esir, s.488-489; Belâzurî, s.203.

¹⁶⁵ Casim Avcı, **İslâm Bizans İlişkileri (610-847)**, Ankara 2018, s.60-79.

¹⁶⁶ Hakkı Dursun Yıldız, “Abdülmelik b. Mervân”, **DİA I**, s.266-270.

Devleti, Abbasîlerin yönetimine geçmiştir.¹⁶⁷ Ancak Abbasîlerin hâkimiyetine giren el-Cezîre’de yeni yönetime karşı isyanlar patlak vermiştir. Çıkan bu isyanlar sert bir şekilde bastırılırken aynı zamanda bölge valilerinin de sıkça değiştirildiği görülmektedir.¹⁶⁸

Şehirle ilgili kaynaklarda bazı dönemlerde birebir anlatım bulunabiliyorken bazı dönemlerde genel olarak Edessa/Ruha/Urfa eyaleti hakkında verilen bilgilerden çıkarımlar gerçekleştirilebilmektedir. Bu sebeple Selçuklular döneminde Birecik hâkimiyetine dair kaynaklarda bir bilgiye rastlanılmasa da Urfa hâkimiyeti üzerinden Birecik’in de ele geçirildiği kuvvetle muhtemeldir. Hakkında araştırmacılar arasında tartışma bulunan Çağrı Bey’in Anadolu’ya yaptığı keşif seferi daha çok doğu Anadolu bölgesiyle sınırlı kalmıştır. Yapılan sefer ile birlikte kendilerine uygun bir yurt arayan Selçuklular, aradığı yurdu Anadolu’da bulmuştur.¹⁶⁹ Yurdun bulunmasıyla Türkmenler, Anadolu üzerine hareket etmişlerdir. Bu süreçte Selçukluların Birecik’e doğrudan bir teması olmamıştır. Dolaylı olan bu temas büyük bir ihtimalle El-Cezîre ve Suriye bölgelerine yapılan seferlerle alakalıdır.¹⁷⁰

1070’de Sultan Alp Arslan’ın bizzat Anadolu üzerine hareket ettiği ve Doğu Anadolu bölgesinden başlayarak Suriye bölgesine kadar ilerlediği bilinmektedir.¹⁷¹ Aynı yılın Mart ayında Urfa’ya yönelen Selçuklu ordusu, şehri bir aydan daha fazla bir süre kuşatma altına almıştır.¹⁷² Kuşatma sonucunda Urfa’daki yönetim el değiştirmemiş

¹⁶⁷ Zap Suyu savaşı hakkında bilgi için bkz., İsmail Yiğit, “Zap Suyu Savaşı”, **DİA XLIV**, s.126-127.

¹⁶⁸ El-Cezîre bölgesinde Abbasi yönetimine karşı başlatılan isyanlar için bkz., Shinwar Abdulghafar Abdulmajid, **Abbâsilerin İlk Asrında Cezîre’de İsyan Hareketleri**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Diyarbakır 2016, s.22-92; Abdullah Ekici, Kazım Paydaş, s.70-80; İbrahim Konak, **Abbâsiler Döneminde el-Cezîre Bölgesindeki Hârici Ayaklanmaları**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Şanlıurfa 2006, s.24-55.

¹⁶⁹ Çağrı Bey’in Anadolu seferi hakkında dönemin kaynaklarında farklı tarihler zikredilmiştir. Bu farklılık, dönemin ana kaynaklarında 1015-1016, 1018-1019 ve 1035-1037 şeklindedir. Bkz., Reşidüddin Fazlullah, *Câmiü’t-Tevârih Selçuklu Devleti*, s.72; Urfalı Mateos, s.48-49; Gregory Ebû’l-Ferec, I, s.293; İbrahim Kafesoğlu, “Doğu Anadolu’ya İlk Selçuklu Akını (1015-1021) ve Tarihi Ehemmiyeti”, **60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuat Köprülü Armağanı** (Ayrıbasım) İstanbul 1953; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi...*, s.89; Ömer Soner Hunkan, “1018 Anadolu (Rûm) Seferini Çağrı Bey Yönetimindeki Oğuzlar mı Gerçekleştirdi?”, **AGTAD I/3 (güz 2006)**, s.77-87.

¹⁷⁰ Şehzade Yakutî, 1059’da Sultan Tuğrul’un emriyle Van gölü kuzeyinden Anadolu’ya girdiğinde yanında bulunan üç komutandan birisi olan Horasan Sâları, Urfa bölgesini kuşatmış ancak ele geçirememiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz., Ali Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları...*, s.6, 9.

¹⁷¹ Kemâlüddin İbnü’l-Adîm, *Zübdetü’l-Haleb...*, s.22.

¹⁷² Sultan Alp Arslan’ın Urfa kuşatmasının süresi hakkında kaynaklarda farklılık görülmektedir. Kemâlüddin İbnü’l-Adîm, şehrin otuz güne yakın kuşatıldığını kaydederken [bkz., Kemâlüddin İbnü’l-Adîm, s.22], Urfalı Mateos bu kuşatmanın elli gün sürdüğünü bildirmiştir. Bkz., Urfalı Mateos, s.140.

sadece yapılan anlaşmalarla haraca bağlanmıştır.¹⁷³ Urfa kuşatmasında başarı elde edemeyen Sultan, yönünü Suriye tarafına çevirmiş ve Bizans İmparatoru Romen Diyojen'in ordusuyla hareket ettiği haberini alması üzerine Malazgirt ovasına doğru ilerlemiştir. 26 Ağustos 1071 tarihinde iki taraf arasında gerçekleşen savaşta Selçukluların galip gelmesiyle Anadolu kapıları Türklere açılmıştır. Bu tarihten sonra Alp Arslan'ın emriyle birçok Türk komutanı Anadolu'nun farklı yerlerinde fetihlere girişmiştir.¹⁷⁴

Malazgirt zaferinden kısa bir süre sonra Büyük Selçuklu Sultan'ı Alp Arslan, uğradığı bir suikast sonucu vefat etmiş ve vasiyeti doğrultusunda oğlu Melikşâh sultan ilan edilmiştir.¹⁷⁵ Tuğrul Bey döneminde tahtta hak iddia eden Arslan Yabgu oğlu Kutalmış,¹⁷⁶ Alp Arslan döneminde bertaraf edilirken, oğulları ve kardeşi Resul Tigin ise derdest edilmiştir. Sultan'ın vefatından sonra Kutalmışoğulları ortaya çıkan ilk boşlukta devletin Doğu Roma ile sınırı kabul edilen Anadolu'ya yönelmişlerdir.

Anadolu'da Bîre (Birecik), Amîd (Diyâr-ı Bekr) ve Urfa (Ruha) bölgesine gelerek yerleşen Kutalmışoğulları, zorlu bir mücadelenin ardından bölgedeki Navekiyye¹⁷⁷ adlı

¹⁷³ Sultan'ın Halep seferi pek çok açıdan devletin istikbalini etkileyen bir mesele olmuştur. Çünkü Halep hâkimi Mahmud'un Urfa'ya gelmeyiip deyim yerindeyse ayak diremesi Sultan'ın Mısır'a ulaşmasını engellemiş ve Urfa'nın da Türk topraklarına katılmasını geciktirmiştir. Ancak bu gecikmede Sultan'ın Halep şehrine hürmetinin de etkisi olduğu bilinmektedir. Bkz., Kemâlüddin İbnü'l-Adîm, s.25. Alp Arslan'ın Anadolu ve Suriye seferi için bkz., Urfalı Mateos, s.138-140; Gregory Ebû'l-Ferec, I, s.319-324; Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm..., s.169-171.

¹⁷⁴ Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Ali Sevim, Ünlü Selçuklu Komutanları ..., s.27 vd.

¹⁷⁵ Sıbt İbnu'l-Cezvî, *Mir'âtü'z-Zamân Fî Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular*, (çev. A. Sevim), Ankara 2011, s.184; Abdurrahman İbnü'l-Cevzî, *El-Muntazam Fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular (H.430-485= 1038-1092)*, (çev. A. Sevim), Ankara 2014, s.110; İmâdüddin el-İsfahânî, Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi, s.45-46.

¹⁷⁶ Bu isyanın Türkiye Selçuklu Devleti'nin temelini oluşturduğu söylenebilir. Nitekim babasının ölümünden sonra Tuğrul Bey tarafından önemli görevlere getirilmiş olan Kutalmış, bir süre sonra Türk töresi ve devlet geleneğini öne sürerek tahtta hak iddia etmiştir. Detaylı bilgi için ayrıca bkz., Abdullah Bayındır, *Selçuklularda Saltanat Mücadeleleri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Gaziantep 2017, s.178; Faruk Sümer, "Kutalmış", *DİA XXVI*, s.481; Osman Turan, "Süleyman Şah I", *İA XI*, s.201-202.

¹⁷⁷ Bu sıfat, araştırmacıların çoğu tarafından farklı şekillerde ifade edilmekle birlikte daha çok başıbozuk isyancı Türkmenler için kullanılmıştır. Detaylı bilgi için bkz., Ali Sevim, "Nâvekiyye Türkmenleri Sorunu", *Atatürk Kültür Merkezi Dergisi*, IX/26 (1996), s.789-792.

başbozruk Türkmenlere başbuğluk ederek bu bölgeden Anadolu fetihlerine başlamışlardır.¹⁷⁸

Sultan Alp Arslan'ın vefatından sonra Anadolu topraklarında Doğu Roma ve Selçukluların hanedan içi hesaplaşmalarını fırsat bilen Komutan Ermeni Philaretos, siyasi kargaşadan faydalanarak Maraş merkezli bir Ermeni Prensliği tesis etmiştir.¹⁷⁹ 1077 yılında Urfa, altı ay süren bir kuşatmadan sonra kısa bir süreliğine Ermeni Prensliği'nin hâkimiyetine girmiştir.¹⁸⁰

1078-79 yılları arasında Melikşâh, kardeşi Tutuş'u Suriye bölgesinin fethi için görevlendirmiştir.¹⁸¹ Bu bölgeye gelen Tutuş, kendisine karşı tehdit gördüğü Atsız'ı öldürerek ona ait olan Kudüs, Akkâ, Dımaşk, Sûr, Arîş, Trablusşam, Yafa, Taberiye gibi şehirleri ele geçirip Suriye Selçuklu Devleti'nin temellerini atmıştır.¹⁸² Kısa süre sonra kuzeye ilerleyen Tutuş, Birecik ve Buzâa gibi yerleri de ele geçirmiştir.¹⁸³ Ancak bir süre sonra Anadolu Selçuklu Sultanı I. Süleyman Şah'ın Antakya'yı zapt etmesi, Kuzey Suriye hâkimiyetinde Tutuş ve Şerefüddele Müslim b. Kureş'in endişelenmesine yol açmıştır. İki taraf arasındaki gerginliğin ilk kırılma noktası Süleyman Şah ve Müslim

¹⁷⁸ Abdullah Ekici, Kazım Paydaş, Taş Devrinden Osmanlıya..., s.110; Kazım Paydaş, Ömer Narin, “Orta Çağ’da Türk Hâkimiyetinde Birecik Şehri ve Tarihi Ehemmiyeti”, **SÜTAD 56 (2022)**, s.44.

¹⁷⁹ Malazgirt zaferinden sonra Anadolu'nun doğusundaki yerel yöneticilerin sahip oldukları bölgelerdeki otoritelerini kaybetmemek adına iki güç unsuru arasında denge siyaseti uyguladıkları görülmektedir. Bu yöneticilerden birisi de Maraş'ın Şirbaz köyünde dünyaya gelen Philaretos Brachamios'tur. 1050- 1060 yılları arasına tarihlenen bir kurşun mühründen Philaretos'un Bizans ordusu içerisindeki rütbesinin *taxiarch* (bin kişilik piyade grubu) olduğu anlaşılmaktadır. Türk akınlarının durdurulması amacıyla Malazgirt Savaşı öncesi doğu ordularında görevlendirilen Philaretos'a aynı zamanda onursal bir unvan olan *domestios* unvanı verilmiş ve Romanopolis'e eyalet valisi olarak atanmıştı. Ancak kendisine verilen görevde başarısız olması Bizans İmparatorunun bizzat harekete geçmesine ve büyük bir mağlubiyet almasına yol açacaktır. Bu mağlubiyetten sonra Bizans İmparatorluğunun başına geçen VII. Mikhail ile anlaşamayan ve karşı bir tavır alan Philaretos Maraş merkezli bir prenslik kuracaktır. Ayrıntılı bilgi için bkz., Süryani Mihail, II, s.30; Urfalı Mateos, s.147-180; Gregory Ebû'l-Ferec, I, s.330-333; Ali Mıynat, “Malazgirt Savaşı Sonrası Selçuklular ve Bizans Arasında Üç Ermeni Figür: Philaratos Brachamios, Gabriel (Khoril) ve Theodore Hetum (Toros)”, **USAD 12, (2020)**, s.317-336.

¹⁸⁰ Bölgede oluşan siyasi boşluğu iyi değerlendiren Philaretos kısa süre içerisinde Keysun, Raban, Elbistan ve Anazarba gibi yerleşim yerlerini de prensliğine dâhil edecektir. 1077 yılında Urfa'yı kendisine tabi kılan Philaretos 1083 yılında Urfa'nın tamamını ele geçirecektir. Bu dönemde Bîre'nin de Urfa'ya bağlı olduğu göz önünde tutulursa büyük ihtimal ile şehir Ermeni Prensliği'nin hâkimiyetine girmiş olmalıdır. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz., Steven Runciman, I, s.57; Urfalı Mateos, s.155; Ali Mıynat, s.321.

¹⁸¹ İbnü'l-Verdî, s.39; Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömerî, s.220.

¹⁸² Abdülkerim Özaydın, “Tutuş”, **DİA XLI**, s.446.

¹⁸³ İbnü'l-Esîr, X, s.110.

arasında görülmüş ve Müslim'in ölümüyle sonuçlanmıştır.¹⁸⁴ Galip gelen Süleyman Şah'ın bir sonraki hedefi Halep olmuştur. Ancak şehrin yöneticisi, Tutuş'u şehre davet ederek burayı ona teslim edeceğini bildirince Süleyman Şah ile Tutuş karşı karşıya gelmiştir.¹⁸⁵ Artuk Bey'in yardımını alan Tutuş, Süleyman Şah'ı savaş alanında mağlup ederek hâkimiyet alanını genişleterek Kuzey Suriye'de kuvvetlenmiştir. Ancak Süleyman Şah'ın ölüm haberini alan Melikşâh, imparatorluğun vasalları arasında Kuzey Suriye hâkimiyeti için yaşanan bu kanlı olaylara son vermek adına harekete geçmiştir.¹⁸⁶ Kızgınlığını yazdığı bir mektupla Tutuş'a bildirmiş ve akabinde ise Aksungur'u Halep'e, Yağısıyan'ı Antakya'ya ve Bozan'ı da Urfa'ya atayarak Tutuş'un hâkimiyet alanını kısıtlamaya çalışmıştır.¹⁸⁷

Melikşâh'ın vefatından sonra Urfa, yeniden kardeşi Tutuş'un eline geçmiştir. Tutuş, bölgenin yönetimini Thoros adlı bir Ermeniye vermiştir. Fakat Tutuş'un hayatını kaybetmesiyle Thoros, bağımsız hareket etmeye başlamıştır. Ancak etrafının şehri elde etmek isteyen birçok komutan tarafından sarılması, korkuya kapılmasına ve Haçlı ordusu içerisinde yer alan asilzadelerden Baudouin'i yardım için çağırmasına yol açmıştır. Bu yardım çağrısına olumlu cevap veren Baudouin, bir süre sonra Thoros'u bertaraf edip Urfa Haçlı Kontluğu'nu kurmuştur.¹⁸⁸ Kontluğun kurulmasından kısa bir süre sonra 1117 yılında Birecik üzerine hareket eden Baudouin, bir sene süren kuşatma sonunda şehri ele geçirmiş ve yönetimini teyzesinin oğlu olan Galeran'a bırakmıştır.¹⁸⁹

Ermenilerin hâkimiyetinden çıkışından 1127 yılına kadar kaynaklarda, Urfa ve Birecik hakkında oldukça sınırlı bilgiler verilmiştir. 1127'den itibaren ise dönemin

¹⁸⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Azîmî et-Tenûhî, s.25.

¹⁸⁵ Kemâlüddin İbnü'l-Adîm, s.58.

¹⁸⁶ Ali Sevim, Anadolu'nun Fethi..., s.112; Ali Sevim, Suriye- Filistin Selçuklu..., s.63.

¹⁸⁷ Kuzey Suriye'deki hakimiyet mücadelesi için ayrıca bkz., Kemâlüddin İbnü'l-Adîm, s.51-66; İbnü'l-Verdî, s.40-43; Ali Sevim, Anadolu Fatihi..., s.33-41.

¹⁸⁸ I. Haçlı seferi sonucunda Anadolu coğrafyasında kurulan ilk Haçlı Kontluğu hakkında detaylı bilgi için bkz., Işın Demirkent, **Haçlı Seferleri Tarihi**, s.37-38; Işın Demirkent, "*Urfa Haçlı Kontluğu Tarihine Bir Bakış (1098-1146)*", **Belleten LIII/206 (Nisan 1989)**, s.167-174.

¹⁸⁹ Diğer kaynaklardan farklı olarak 1117 yılındaki Birecik hadisesinin anlatıldığı Anonim bir Süryâni kroniğinde, Galeran'ın Ermeni reisi olan Apılgarip'in kızı ile evlendiği ve erkek tarafına çeyiz olarak Birecik kalesinin verildiğini aktarılmıştır. Bkz., A. S. Tritton-H. A. R. Gibb, "*The First and Second Crusades from an Anonymous Syriac Chronicle*", **JRAS 1** (Jan. 1933), s.86-87. Diğer kaynaklardaki verilen bilgiler için ayrıca bkz., Urfalı Mateos, s.260; Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi II...*, s.11-12.

kaynaklarında şehir hakkındaki bilgiler, bölgede etkin olan İmâdeddin Zengî'nin faaliyetleri sebebiyle yer bulabilmiştir. Melikşah'ın vefatıyla başlayan taht mücadelesinde Tutuş'u terk ederek Berkıyaruk tarafına geçen Kasımüddeve Aksungur,¹⁹⁰ Tutuş tarafından öldürülmüştür. Babası öldüğünde yedi veya on yaşlarında olan İmâdeddin Zengî, babasının silah arkadaşları tarafından mahir bir genç olarak yetiştirilmiştir.¹⁹¹ Bu süreç içerisinde katıldığı Haçlı Seferleri'nde göstermiş olduğu başarılarla şöhretini arttırmıştır. Irak Selçuklu Sultanı Mahmud tarafından Musul eyaletinin valiliğine getirilen İmâdeddin Zengî, aynı zamanda sultan çocuklarına da atabek tayin edilmiştir.¹⁹² Musul'a gelen Zengî, ilk iş olarak eski yönetimi revize ederek iç güvenliği sağlamıştır. Akabinde Harran'a kadar bir sefer düzenleyerek sınır güvenliğini sağlamış olsa da Urfa Kontluğu ile geçici bir anlaşma imzalamıştır.¹⁹³

1144 yılında Urfa'yı kuşatma altına alan İmâdeddin Zengî, bir ay sonra şehri ele geçirebilmiştir.¹⁹⁴ İmâdeddin Zengî, Urfa'yı ele geçirmiş olsa da Birecik'e hâkim olamamıştır.¹⁹⁵ Oldukça muhkem bir kale olan Birecik'in ele geçirilmesi için hazırlıklarını tamamlayan Zengî, şehir üzerine hareket ederek dört ay süren kuşatma sonrasında şehre hâkim olmak üzereyken kuşatmayı kaldırarak geri çekilmiştir.¹⁹⁶ Bu olay sonrasında kısmen rahatlamış görünen Birecik'teki Franklar, Zengî'nin tekrar

¹⁹⁰ Kasımü'd-Devle Aksungur hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Coşkun Alptekin, "Aksungur", **DİA II**, s.296.

¹⁹¹ Işın Demirkent, **Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi II (1118-1146)**, s.84.

¹⁹² Gülay Ögün Bezer, "Zengî, İmâdüddin", **DİA XXXIV**, s.258-261; Muharrem Kesik, "Sultan I. Mes'ud-Nüreddin Mahmûd b. Zengî İttifakı ve Urfa Haçlı Kontluğu'nun Yıkılışı", **SEMA 3 (2018)**, s.85.

¹⁹³ Yaşı oldukça genç olan İmâdeddin Zengî'nin, el-Cezire ve Suriye bölgesinde birliği sağlamadıkça Haçlılar ile mücadeleye girişmemesi dikkate değerdir. Bkz., Işın Demirkent, **Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi II...**, s.87.

¹⁹⁴ İbnü'l-Verdî, s.92.

¹⁹⁵ İbn Kalânîsî, s.154.

¹⁹⁶ Bu durumun sebebi sultan Alp Arslan'ın Musul'da hizmetinde bulunan ve Musul naibi olan Nasıreddin Çakır'ın ölüm haberini almasıdır. Çakır'ın ölümü meselesinde kaynaklarda iki farklı bilgi bulunmaktadır. İbnü'l-Verdî'nin ifade ettiğine göre; devlet içerisindeki bazı emirler Nasıreddin'i öldürerek Zengî'yi devre dışı bırakmak istemiştir. Neticede Nasıreddin Çakır'ın ölüm haberini alan Zengî, Birecik kuşatmasını kaldırarak bölgeden ayrılmıştır. Bkz., İbnü'l-Verdî, s.92. el-Ömerî'nin eserinde ise konu hakkında daha farklı bir bilgi bulunmaktadır. Ömerî'ye göre sultan Alp Arslan'ın hizmetinde görevli olan Nasıreddin Çakır, zamanla Alp Arslan'ı İmâdeddin Zengî elinde bulunan toprakları ele geçirmek hususunda kışkırtmaya başlamıştır. Neticede durumun devlet adamları tarafından fark edilmesi üzerine Nasıreddin Musul'da öldürülmüştür. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., el-Ömerî, s.269; İbnü'l-Ezrak Ahmed b. Yûsuf b. Ali, **Târîhu Meyyâfârikîn ve Amîd Târîhi (Artuklular Kısmı)**, (çev. Ahmet Savran), Erzurum 1992, s.75.

dönebileceği düşüncesiyle Birecik'i, Mardin hâkimi Necmeddin Alpı'ya teslim etmişlerdir.¹⁹⁷

İmadeddîn Zengî'nin 1147 yılında Caber kuşatması sırasında kendi Memlûklerinin saldırısı sonucu hayatını kaybetmesiyle yerine oğlu Nureddin Mahmud geçmiştir.¹⁹⁸ Nureddin Mahmud, babasının politikasını takip ederek Haçlılara karşı fetih hareketine girişmiştir.¹⁹⁹ Bu kapsamda Halep şehrinin kuzeyinde bulunan Urfa Haçlı Kontu II. Joscelin'in üzerine hareket eden Nureddin Mahmud yapılan savaşta mağlup olarak çekilmek zorunda kalmıştır. Yenilgiyi hazmedemeyen Nureddin Mahmud, Türkmen emirlerinden bir grubu yanına çağırıp II. Joscelin'i ölü ya da diri getirmelerini istemiştir. II. Joscelin'i takibe koyulan Türkmen casuslar, kendisini av sürdüğü bir sırada yakalayarak derdest etmişlerdir.²⁰⁰ Ancak II. Joscelin'in, kendisinin serbest bırakılması karşılığında para teklifinde bulunmasıyla durum bir anda değişmiştir. Türkmenlerin saf değiştiği haberi, Halep nâibi Ebû Bekr ed-Dâye'ye bildirilince derhal harekete geçilerek II. Joscelin, Türkmenlerin elinden alınmıştır. II. Joscelin'in esaretinden sonra Nureddin Mahmud, kısa bir süre içerisinde pek çok kaleyi ele geçirmiştir.²⁰¹ II. Joscelin'in hâkimiyet alanında bulunan Bîre ise Şemsüddeve lakabıyla da bilinen es-Saîd Hüsâmeddin Timurtaş tarafından 1151 tarihinde ele geçirilmiştir.²⁰² Nureddin Mahmud, Hüsâmeddin Timurtaş'ın hizmetlerine karşılık Bîre'yi kendisine vermiştir.²⁰³ Her geçen gün sıkışan Urfa Haçlı Kontluğu, Rumkale dışındaki tüm topraklarını kaybetmiştir. Böylece Urfa Haçlı Kontluğu'nun siyasi hâkimiyeti sona ermiştir.²⁰⁴

¹⁹⁷ el-Ömerî, s.270.

¹⁹⁸ İbnü'l-Verdî, s.93; el-Ömerî, s.270; Işın Demirkent, Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi II, s.1532-153.

¹⁹⁹ Nureddin Mahmud Zengî'nin hayatı ve Haçlılara karşı mücadeleleri için bkz., el-Ömerî, s.288-300; Bahattin Kök, "Nüreddin Mahmud Zengî", *DİA XXXIII*, s.259-262.

²⁰⁰ İbnü'l-Kalânîsî ise yakalanan kişinin Joscelin değil oğlu olduğunu şeklinde belirtmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz., 176.

²⁰¹ Ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz., İbnü'l-Esîr, XI, s.137-138.

²⁰² İbnü'l-Ezrak, s.91-92.

²⁰³ Osman Turan, Doğu Anadolu Türk..., s.171.

²⁰⁴ 1146 yılında kaybedilen Urfa şehrini yeniden ele geçirmek isteyen II. Joscelin bozguna uğrayıp esir edilmiştir. Eşinin yokluğunda Urfa Kontluğu'nun geri kalan kısmında yönetim ve idaresinde oldukça zorlanan kontes Beatrice, Rumkale dışındaki yerleri Doğu Roma'ya para karşılığında terk etmiştir. Rumkale ise 1150 tarihinde Ermeni Katolikosluğu'na satılmıştır. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Urfalı Mateos, s.294; Steven Runciman, II, s.275.

Zengî tabiiyetindeki Artuklu hükümdarı Hüsâmeddin Timurtaş'ın 1153 yılında vefat etmesiyle yerine oğlu Necmeddin Alpı geçmiştir. Mardin'e gelerek başa geçen Necmeddin Alpı, o sırada Mardin'de bulunan Sirâcüddevle b. Gıışşü'l-Hâs'ı Bîre'ye göndermiştir. Bîre'ye gelerek yönetimi devralan Sirâcüddevle, bir süre sonra Necmeddin Alpı'ya karşı bağımsızlık girişiminde bulunarak isyan etmiştir. Mücadeleye güç yetiremeyeceğini anlayan Sirâcüddevle, Necmeddin Alpı'nın kardeşi Şihâbeddin Muhammed b. İlyas'ı şehri teslim alması için davet etmiş; ancak Bîre önlerine geldiğinde şehre girmesine mâni olmuştur. Sirâcüddevle'nin sözünde durmaması üzerine Bîre muhasara altına alınmıştır. Sirâcüddevle'nin emrindeki askerlerin taraf değiştirmesiyle Bîre, Şihâbeddin Muhammed'in eline geçmiştir.²⁰⁵ Böylece Zengîler hâkimiyetinde olan Bîre, Artuklu hanedanına ait bir ikta bölgesine dönüşmüştür.

İmadeddin Zengî zamanında sınır bölgesinde yer alan Baalbek²⁰⁶ Valiliği'ne getirilen Selâhaddîn Eyyûbî, Nureddin Mahmud döneminde sivrilerek ordu komutanlığına yükselmiştir. Aynı zamanda Nureddin Mahmud'un bilgisi dâhilinde Fâtîmî Halifeliği'ni de idare etmiştir. Nureddin Mahmud'un son anına kadar ona bağlılığını devam ettiren Selâhaddîn, Nureddin'in oğluna da aynı bağlılığı göstermiştir. Ancak Fâtîmî Devleti'nin sona ermesiyle Eyyûbî Devleti'nin temellerini atmıştır.²⁰⁷ Artık Eyyûbî Devleti sultanı olan Selâhaddîn, Haçlılara karşı kendisinden önce verilen mücadeleyi devam ettirmiştir. Bu doğrultuda Zengî topraklarını da kendi hâkimiyetinde birleştiren Eyyûbî, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde Artuklular ile sınır komşusu olmuştur.²⁰⁸

1175 yılında Danişmendli şehzadelerin taht mücadelesinde melik Zünnûn, Nureddin Mahmud Zengi ile ittifak kurarak tahta çıkmıştır. Bu sırada selefi şehzade Nasüriddin Muhammed, Nureddin Mahmud tarafından Bîre'de hapsedilmiş ancak

²⁰⁵ Bîre şehrinin ele geçirilmesiyle tutuklanan Sirâcüddevle bir süre sonra serbest bırakılmıştır. Serbest kaldıktan sonra Bîre'den ayrılan Sirâcüddevle, önce Caber kalesine akabinde de Ahlat'a geçmiştir. Vefat edeceği 1171 yılına kadar (Ahlat Sahibesi) Hâtun'un yanında kalmıştır. Ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz., İbnü'l-Ezrak, 107-108.

²⁰⁶ Günümüzde Lübnan'ın önemli tarihi kentlerinden biri olan Ba'lebek hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., İdris Bostan, "Ba'lebek", **DİA** V, s.9-11.

²⁰⁷ Selâhaddîn-i Eyyûbî hakkında daha fazla bilgi için bkz., Ramazan Şeşen, **Selâhaddîn Eyyûbî ve Devlet**, İstanbul 1987; Aydın Çelik, **Fâtîmîler Devleti Tarihi (909-1171)**, Ankara 2018, s.430 vd; **Ramazan Şeşen**, "Selâhaddîn-i Eyyûbî", **DİA XXXVI**, s.337-340.

²⁰⁸ Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk...*, s.180.

Nureddin Mahmud'un vefatından sonra hapisten kaçarak Malatya'ya dönmüştür.²⁰⁹ 1176 yılında Artuklu hükümdarı Necmeddîn Alpı'nın vefatından sonra yerine oğlu Kutbeddîn İlgazî geçmiştir.²¹⁰ Bu değişiklik sırasında Kutbeddîn İlgazî'nin hâkimiyeti hanedanın büyük bir kısmı tarafından kabul edilirken, Hani ve Birecik emirleri olan amcaları tarafından reddedilmiştir.²¹¹ Hani emiri Cemaleddin itaat etse de Birecik emiri Şihâbeddin Muhammed ve ailesi itaat etmemiştir.²¹² Bu gelişme üzerine Kutbeddîn İlgazî, Musul Atabeği İzzeddin Mesud'dan izin alarak Birecik üzerine yürümüş²¹³ ve 1182'de Birecik'i kuşatma altına almıştır.²¹⁴ Kuşatma altında olan Birecik hâkimi, Selâhaddîn Eyyûbî'den yardım talebinde bulunmuştur. Bu sırada Selâhaddîn'in Haçlılar ile mücadele içinde olması, Birecik hâkimine ancak siyasi otoritesiyle yardım etmesine imkân vermiştir. Neticede Kutbettin İlgazi'ye haber göndererek kuşatmayı kaldırmasını isteyen Selâhaddîn'in talebi geri çevrilmiş ise de hem kuşatmanın uzaması hem de Selâhaddîn'in Mısırdan hareket etmesi üzerine Kudbettin İlgazi, kuşatmayı kaldırmak zorunda kalmıştır.²¹⁵ Anadolu'nun doğu ve güneydoğusuna geçiş noktasında oldukça önemli bir üs konumunda olan Birecik, bu tarihten sonra Musul Atabeyliği ile olan bağlarını koparmış ve Eyyûbî hâkimiyetine dâhil olmuştur.²¹⁶

²⁰⁹ Her ne kadar Danişmendlilerin Bîre'de hâkimiyeti söz konusu olmasa da Bîre, Selçuklu-Zengî mücadelesi için stratejik bir şehir durumundaydı. Konu hakkında bilgi için bkz., Süryani Mihail, II, s.237 vd.; Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.230-231.

²¹⁰ Gregory Ebû'l-Ferec, II, s.422.

²¹¹ Osman Turan, Doğu Anadolu Türk..., s.180. Ancak dönemin müelliflerinden Süryani Mihail ve Ebû'l-Ferec, Osman Turan'ın verdiği Hani ve Birecik hâkimlerini, Hani ve Dara hâkimleri olan amcaları şeklinde ifade etmektedir. Bkz., Süryani Mihail, II, s.245; Gregory Ebû'l-Ferec, II, s.422. Kaynakta geçen Dara ve Birecik isimleri ise aynı bölge için kullanılmamaktadır. Dara şehri, Nusaybin'in hemen kuzeyindedir. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Ramazan Şeşen, Salâhaddîn Eyyûbî ve Devlet, s.80.

²¹² Süryani Mihail, II, s.245; Osman Turan, Doğu Anadolu Türk..., s.180.

²¹³ Bu iznin sebebi Şahâbeddin ve oğlunun Musul Atabeyliği'ne itaat etmesidir. Şahâbeddin ölmeden önce Sultan'dan oğlunun Birecik hâkimiyeti için ricada bulunmuş ve vefatı sonrasında bu makama geçmiştir. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., İbnü'l-Esir, XI, s.378-379; İmadeddin Muhammed el-İsfahânî, **el Bark el-Şâmî**, (nşr. Ramazan Şeşen), İstanbul 1979, s.8, 216; Ahmet Demir, **Urfa ve Çevresi Eyyubîler Tarihi**, İstanbul 2008, s.37; Halil İbrahim Gök, **Musul Atabeyliği Zengiler (Musul Kolu 1146- 1233)**, Ankara 2013, s.241.

²¹⁴ Osman Turan, Doğu Anadolu Türk..., s.180; Erdoğan Merçil, "*Sultan Selâhaddîn Eyyûbî'nin Anadolu'daki Türk Devletleriyle Münasebetleri*" **Belleten LIV/ 209 (Nisan 1990)**, s.420; Erdoğan Merçil, **Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, İstanbul 2017, s.223.

²¹⁵ Hasan Açıanal, s.103.

²¹⁶ İbnü'l-Esir, XI, s.378-379; Halil İbrahim Gök, s.241.

I. BÖLÜM

EYYÜBÎLERDEN MEMLÜKLÜ HÂKİMİYETİ GİRİŞİNE KADAR BÎRE

1. EYYÜBÎLER DÖNEMİNDE BÎRE

1.1. Bîre'nin Eyyûbîler Hâkimiyetine Girişi

Kudbettin İlgazi'nin 1182 yılındaki başarısız kuşatmasından sonra Bîre emiri Mahmud b. İlyas, Eyyûbî hâkimiyetini kabul etmiştir. Böylece Bîre, Ruha bölgesinde Eyyûbî hâkimiyetine dâhil olan ilk şehir olmuştur.²¹⁷ Bîre, Eyyûbîler hâkimiyetine girdikten sonra Halep'e bağlanmıştır. Bu dönemde Mahmud b. İlyas ve Harran emiri Muzafferüddin Gökbörü²¹⁸ gibi bölgenin önde gelen isimleri Selâhaddin Eyyûbî'ye elçiler göndererek el-Cezîre'ye sefer yapması yönünde telkinlerde bulunmuşlardır.²¹⁹ Bölgeden gelen ciddi talepler sonrasında Selâhaddin Eyyûbî, yönünü el-Cezîre'ye çevirmiştir. Ancak bu hareketi gizli tutmak için Halep'e sefere çıkmış gibi yapıp el-Cezîre'ye doğru yola koyulmuştur.²²⁰

El-Cezîre'ye hareket eden Selâhaddin Eyyûbî'nin Fırat Nehri'ne yaklaştığını haber alan Muzafferüddin Gökbörü, askerleriyle Sultan'a doğru ilerleyerek ordusuna

²¹⁷ Ahmet Demir, s.37.

²¹⁸ 1167 yılında Begteginliler hanedanının başına geçen Muzafferüddin Gökbörü, taht için mücadele etmek zorunda kalmıştır. Nitekim atabegi Mücahidüttin Kaymaz, büyük bir gücü arkasına alarak kendisini derdest edip küçük yaşta kardeşi Yınal Tegin'i başa geçirmiştir. Bir süre sonra tutsaklıktan kurtulan Gökbörü, kendisine karşı yapılan bu haksızlığın intikamını almak için Selâhaddin Eyyûbî'nin tabiiyetine girmiş ve ölene kadar ona bağlı kalmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz., Gülay Ögün Bezer, “*Kökbörü*”, **DİA XXVI**; İbrahim Kafesoğlu, “*Kök-Börü*”, **İA VI**; Coskun Alptekin, “*Begteginliler*”, **DİA V**; Coskun Alptekin, “*Ali Küçük*”, **DİA II**.

²¹⁹ Muzafferüddin Gökbörü, Birecik hâkimi Şihâbettin Mahmud b. İlyas, Hısn-ı Keyfâ hâkimi Nüreddin Muhammed b. Kara Aslan ve Suruç hâkimi İbn Mâlik Selâhaddin ile ittifak ederek Selâhaddin Eyyûbî'yi, el-Cezîre üzerine sefere ikna etmeye çalışmıştır. Eyyûbî ordusunun, Fırat Nehri'nin batısında Birecik'in karşısında karargâh kurmuş olmasını seferin durdurulması olarak algılamış olan Gökbörü, Selâhaddin'i yeniden sefere teşvik etmeye çalışmıştır. Hatta kendisi de dâhil olmak üzere, el-Cezire'deki tüm şehir ve ahalisinin kendisine tabi olmaya hazır olduğunu ve bu seferin sonunda sadece Halep'in elinde kalacağını belirterek onu ikna etmeye çalışmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz., İmâdeddin Muhammed b. Muhammed b. Hâmîd el-İsfahânî, s.6-7; Şihâbeddin b. Fazlullah el-Ömerî, s.306; İbnü'l-Esir, XI, s.383; Gregory Ebû'l-Ferec, II, s.429; Ramazan Şeşen, Salâhaddin Eyyûbî ve Devlet, s.78; Ahmet Demir, s.40; Gülay Ögün Bezer, “*Kökbörü*”, **DİA XXVI**, s.234; Mustafa Kılıç, **Halep Eyyûbîleri el-Melikü'n-Nâsir II. Salâhaddin Yûsuf Devrinde Eyyûbîler Devleti**, Ankara 2019, s.7; Ayşe Dudu Kuşçu, **Eyyûbî Devleti Teşkilatı**, Ankara 2013, s.83.

²²⁰ İbnü'l-Esir, XI, s.383; İbrahim Kafesoğlu, “*Kök-Börü*”, **İA VI**, s.886; Kazım Paydaş, Ömer Narin, “*Orta Çağ'da Türk Hâkimiyetinde Birecik Şehri ve Tarihi Ehemmiyeti*”, **SUTAD 56 (2022)**, s.47.

katılmıştır.²²¹ Ordu başlangıçta Bîre kalesinin karşısında karargâh kurmuştur. Nehirden geçişteki tehlikeleri en aza indirmek için ordunun teçhizatı gemilerle karşı tarafa nakledilmiş, askerler ise kurulan köprüler üzerinden karşıya geçirilmiştir.²²² Karşı tarafa geçildikten sonra Bîre mülhakatından Kutbettin İlgazi tarafından kuşatılan yerler ele geçirilmiştir. Akabinde Bîre'ye doğru yönelen Sultan'a Bîre emiri Mahmud b. İlyas gelerek katılmıştır. Bîre emirinin şehrin anahtarını sultanın önüne koyması, şehrin ve İlgazi tarafından işgal edilen yerlerin tekrardan kendisine teslim edilmesiyle sonuçlanmıştır. Bîre'ye varıldıktan kısa bir zaman sonra Sultan, bölgedeki şehir hâkimlerine ulaklar göndererek birtakım vaatlerde bulunmuş ve onlardan kendi safında yer almalarını istemiştir.²²³

Kaynaklar, Selâhaddîn'in 1185 Halep seferi sırasında Bîre'den bahsetmektedirler. El-Cezîre bölgesine tekrardan yönelen Selâhaddîn Eyyûbî, Dımaşk'tan hareketle önce Hama'ya, ardından da Halep'e ulaşmıştır. Selâhaddîn'in kardeşi el-Melikü'l-Âdil'in de yer aldığı bu ordu, Fırat'a yaklaşıldığında, nehir yatağındaki taşkından dolayı üç gün beklemek zorunda kaldıktan sonra, kendilerini karşılayan Harran emiri ile Bîre tarafına geçebilmişlerdir.²²⁴

Selâhaddîn Eyyûbî, Hittin Savaşı'nın ardından 2 Ekim 1187'de Kudüs'ü fethetmiştir. Emirleriyle görüşen Sultan, zengin veya fakir ayırmaksızın erkekler için onar dinar, erkek ve kız çocukları için iki dinar, kadınlar için ise beş dinar vermeleri şartıyla Haçlıları serbest bırakmıştır. Belirtilen miktarın kırk gün içinde ödenmesi kararlaştırılmıştır.²²⁵ Fidyelerini ödeyenler yanlarında taşıyabildikleri eşyaları alarak şehri terk etmiştir.²²⁶ Belirtilen bu miktarı ödeyemeyecek durumda olan beş bin gencin

²²¹ Ayşe Dudu Kuşçu, s.83.

²²² Ordunun karşı kıyıya geçirilmesi hadisesi dönemin kaynaklarında farklı şekillerde nakledilmektedir. Askerler ve teçhizatın taşınması ile ilgili ayrıntılı bilgi İmâdeddîn el-İsfahânî'nin el-Bark el-Şâmî adlı eserinde geçmektedir. Bkz., İmâdeddîn el-İsfahânî, s.7-8. İbnü'l-Esîr'de ise herhangi bir detay verilmeden sadece köprüden geçildiği ifade edilmiştir. Bkz., İbnü'l-Esîr, XI, s.383-384. Konu hakkında bilgi için ayrıca bkz., Zafer Ümit Kolukısa, **Es-sülûk li-Ma'rifeti Düveli'l-müluk Adlı Eserin I. Cildi (Eyyubiler Kısımının) Çevirisi ve Değerlendirilmesi**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2022.

²²³ İbnü'l-Esîr, XI, s.383-384; Ahmet Demir, s.41-42; Ayşe Dudu Kuşçu, s.84.

²²⁴ İbnü'l-Esîr, XI, s.383; Halil İbrahim Gök, s.277; Ayşe Dudu Kuşçu, s.96.

²²⁵ İbn-Kesîr, XIII, s.27; İbnü'l-Esîr, XI, s.433; Süryani Mihail, II, s.280.

²²⁶ Gregory Ebû'l-Ferec, II, s.445; Ahmet Demir, s.69.

fidyelerini Harran hâkimi Gökbörü ile Bîre emiri Mahmud b. İlyas ödeyerek onların serbest kalmalarını sağlamışlardır.²²⁷

1.2. Selâhaddin Eyyûbî'nin Ölümünden Sonra Eyyûbîler ve Bîre

Selâhaddin Eyyûbî'nin 1193'teki ölümünden sonra Eyyûbî Devleti Halep ve Mısır olmak üzere iki kola ayrılmıştır. Ancak Türk devletlerinde görülen ikili teşkilatı andıran bu yönetim şekli, resmî olarak gerçekleşmemiştir. Neticede Eyyûbîlerin yeni sultanı, Selâhaddin'in kardeşi Melikü'l-Âdil olmuştur. El-Cezîre'nin, Selâhaddin Eyyûbî tarafından fethi sonrasında Eyyûbî Devlet teşkilatlanması içerisinde Halep'e bağlanan Bîre hakkında verilen bilgilerin bu dönemde azaldığı görülmektedir. Nitekim Halep Emirliği'ne atanan kişinin aynı zamanda Bîre'yi de kontrol ettiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda 1182'de Eyyûbîler hâkimiyetine giren Bîre'nin 1183-1186 yılları arasında Halep emirliği makamında bulunan Selâhaddin Eyyûbî'nin kardeşi el-Melikü'l-Âdil tarafından yönetildiği söylenebilir. 1186'da ise Selâhaddin Eyyûbî'nin oğlu el-Melikü'z-Zahir Gazi, Urfa, Meyyâfarikin ve Harran'ın da içerisinde bulunduğu geniş bir sahayı kontrolü altına aldığından Halep emiri olarak Bîre'yi de yönetmiştir. Melikü'z-Zahir, Halep ve bağlı yerleri vefat ettiği 1216 yılına kadar yönettiğinden Bîre yaklaşık otuz yıl bu emirin yönetiminde kalmıştır.²²⁸ Fakat dönemin kaynaklarında bu uzun hâkimiyet dönemine dair bilgilere değinilmediğinden Bîre'nin bu dönemine dâir gelişmelerini bilemiyoruz.²²⁹ Melikü'z-Zahir Gazi, otuz yıl süren hâkimiyetinin ardından yerine sırasıyla oğulları ve yeğeninin geçmesini vasiyet etmiştir.²³⁰

²²⁷ Gregory Ebû'l-Ferec, II, s.445-446.

²²⁸ J. Sauvaget, “Haleb”, **İA V/1**, s.120; Tâlib Yâzîcî, “Haleb”, **DİA XV**, s.242; Mustafa Kılıç, s.15.

²²⁹ 1879 yılında Urfa bölgesine gelen Alman oryantalist gezgin Karl Eduard Sachau, Birecik, Urfa ve Suruç'ta yaptığı gözlemler sayesinde bizlere değerli bilgiler sunmuştur. Bu gözlemlerini ise “*Reise in Syrien und Mesopotamien*” adlı eserinde yayınlamıştır. Bu seyahat notlarında Birecik'ten bahsederken tepe üzerine kurulu olan Birecik kalesinin güney tarafında eski bir Arapça kitabe olduğunu ve bu kitabede Bîre'nin Halep Eyyubî hükümdarı Melikü'z-Zahir'in (tam künyesi Ebû'l-Feth Ebû Mansûr Gıyâsüddîn el-Melikü'z-Zâhir Gazî b. Salâhiddîn Yûsuf b. Eyyûb) hâkimiyeti döneminde restore edilmiş olduğu bilgisini aktarmaktadır. Ayrıca bkz., Eduard Sachau, **Reise in Syrien und Mesopotamien**, Leipzig 1883, s.180; Selâhaddin Eyyubi Güler, **Yabancı Gezginlerin Gözüyle Urfa Bölgesi**, Şanlıurfa 2010, s.82.

²³⁰ İbn-i Vâsıl, **Kitâb-u Müferricü'l-Kurûb fi Ahbâri Benî Eyyûb III**, (thk. C. Seyyal), Kahire 1953-1960, s.238. 1216 yılında Melikü'z-Zâhir Gazi vefat etmeden önce kardeşi Melikü'z-Zâfir, atandığı bölgeyi beğenmeyerek Halep'in Yârûkiye mahallesine yerleşmiştir. Bu durumun kendi aleyhine olduğunu fark eden el-Melikü'z-Zâhir, kardeşi el-Melikü'z-Zâfir'in üzerine yürümüştür. Karşı karşıya gelen iki kardeşten el-Melikü'z-Zâhir, Bîre'yi ele geçirerek el-Melikü'z-Zâfir'e karşı üstünlük

1.3. Halep Eyyûbîleri

Melikü’z-Zahir Gazi’in 1216 yılında vefat etmesi üzerine vasiyeti doğrultusunda başa üç yaşındaki oğlu Melikü’l-Azîz Muhammed geçmiştir. Yaşının küçük olmasından dolayı devlet idaresini annesi Dayfe Hatun²³¹ ve atabeği Şihabüddin Tuğrul üstlenmiştir. Dayfe Hatun, nâibeliği sırasında Halep’i ve oğlu Melikü’l-Azîz Muhammed’i Eyyûbi ailesi içerisinde yaşanan mücadelelerden uzak tutmayı başarmıştır. 1231 yılında Halep Eyyûbîlerinin idaresine tek başına geçen Melikü’l-Azîz Muhammed, atabeği Şihabüddin Tuğrul’un 1233’te ölümüyle birlikte idareyi tamamen ele almıştır. Melikü’z-Zahir Gazi’in vefat ettiği 1216 tarihinden itibaren Bîre’de hangi Eyyûbî emirinin bulunduğu hususunda kaynaklarda oldukça az bilgi bulunsa da Melikü’l-Azîz Muhammed’in Halep Eyyûbî emiri olarak iktidarı tek başına devraldığı 1231 tarihinde amcası Melikü’z-Zahir Mucirüddin Dâvud’un Bîre hâkimi olduğu görülmektedir. Dâvud’un Bîre idaresine hangi tarihte getirildiği hususu ise belirsizdir. Aşağıda da değinileceği üzere Mısır Eyyûbî hâkimi el Melikü’l-Kamil’in Urfa, Harran ve Ahlat şehirlerini Türkiye Selçuklularından istirdat için çıktığı 1234 seferi sırasında Bîre hâkimi el-Melikü’z-Zahir Mucirüddin Dâvud idi.²³² Melikü’l-Azîz Muhammed’in Bîre’de bulunan amcası Melikü’z-Zâhir Mucirüddin Dâvud,²³³ hastalığının ilerlemesi üzerine yeğeni el-Melikü’l-Azîz Muhammed’i Bîre’ye davet ederek hazineleri ve diğer gelirleriyle birlikte şehri ona teslim etmiştir. Ölüm anında amcası el-Melikü’z-Zâhir Dâvud’un yanında bulunan Melikü’l-Azîz Muhammed, Bîre’yi teslim aldıktan sonra bazı atamalar yaparak Halep’e dönmüştür.²³⁴

sağlamıştır. Bkz., İbnü’l-Adim, **Zübdetü’l-Haleb min Târîhî Haleb**, (thk. S. Zekkâr), Beyrut 1318, s.454. Ayrıca el-Melikü’z-Zâhir’in el-Melikü’z-Zâfir’i kendisi için tehlike olarak görmesinin bir nedeni de bahsi geçen mahalleyi Türkmenlerin kurması ve burada Türkmenlerin yaşamasıdır. Nitekim Halep’te ciddi bir Türk nüfusun yaşadığı ve ilerleyen dönemde bu coğrafyayı derinden etkilediği bilinmektedir. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Enver Çakar, “*Halep Sancağında Türkçe Yer Adları*”, **OTAM 11, (Mart 2000)**, s.83-107.

²³¹ Ayrıntılı bilgi için bkz., Tülay Yürekli, “*Eyyûbi Ailesi Kadınları*”, **USAD 6 (2011)**, s.333-334.

²³² Gregory Ebû’l-Ferec, II, s.533; İbnü’l-Verdî, s.114; Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.400; Ayşe Dudu Kuşçu, s.172; Mükrimin Halil Yinanç, II, s.107.

²³³ El-Melikü’z-Zahir Mucirüddin Dâvud’un vefat tarihi Kasım 1234 tarihinden önce olmalıdır. Nitekim Melikü’l-Azîz Muhammed’in Bîre’yi teslim alıp atamalarda bulunduğu sırada görüşlerine değer verdiği devlet erkanından Bahâeddin İbn Şeddâd’ın ölüm haberini aldığı bilinmektedir. Bahâeddin İbn Şeddâd’ın 8 Kasım 1234’te vefat ettiği kesin olduğundan el-Melikü’z-Zahir Mucirüddin Dâvud’un bu tarihten hemen önce vefat ettiği söylenebilir. Ayrıca bkz., Casim Avcı, “*İbn Şeddâd, Bahâeddin*”, **DİA XX**; Mustafa Kılıç, s.45.

²³⁴ El-Melikü’z-Zahir Mucirüddin Dâvud’un, ağabeyi Melikü’z-Zâhir Gazi’nin sağlığında Halep’e bağlı Bîre’nin yönetimine getirildiği görülmektedir. Bazı araştırmacılar Dâvud ile 1216 yılında tedip edilen

Halep Eyyûbî meliki el-Melikü'l Azîz Muhammed, iktidardaki konumunu sağlamlaştırmak için bazı idari tedbirler alarak yeni atamalar yapmış ve 1236'da Bîre, Harim gibi yerlere bir teftiş gezisi düzenlemiştir. Bîre teftişi sırasında ava çıkan Muhammed, tıraş olduktan sonra başını soğuk su ile yıkadığı için hummaya yakalanmıştır. Durumunun giderek ağırlaşması üzerine Halep'e dönmek mecburiyetinde kalan el-Melikü'l-Azîz Muhammed, aynı yılın Kasım ayında vefat etmiştir.²³⁵ Vefatından kısa bir süre önce, oğlu el-Melikü'n-Nâsır Yûsuf'un başa geçirilmesini vasiyet etmiştir. Yedi yaşında Halep melikliği makamına geçen el-Melikü'n-Nâsır Yûsuf aynı zamanda Bîre hâkimi de olmuştur.²³⁶

Küçük yaşta tahta oturan Nâsır Yûsuf, 1242 yılına kadar babaannesesi Dayfe Hatun'un gölgesinde kalsa da gerek melikler arası rekabeti kontrol altına alması gerekse Hârizm meselesindeki tavrıyla idaresi altındaki bölgeleri başarılı bir şekilde idare etmeyi başarmıştır.²³⁷ 1242 yılından sonraki süreçte yönetimi tek başına devralan Nâsır Yûsuf, iyi bir idareci olmasına rağmen Moğol saldırılarının başlaması nedeniyle oldukça zor bir siyasi hayat sürmüştür.

1.4. Mısır Eyyûbîleri

Selâhaddîn Eyyûbî'nin vasiyeti doğrultusunda ilk zamanlar yeğenlerinin vâsiliğini yapan el-Melikü'l-Âdil, bir süre sonra yeğenlerinin takip ettikleri yanlış politikaları sona erdirmek adına Mısır'ı ele geçirerek saltanatını ilan etmiştir.²³⁸ El-Melikü'l-Âdil'in bu girişimine karşılık Selâhaddîn'in oğulları ona karşı ittifak etmişler; fakat bir başarı sağlayamadıkları gibi amcalarının üstünlüğünü de kabul etmek zorunda kalmışlardır. Sultan olan el-Melikü'l-Âdil ülkeyi kendi çocukları arasında taksim etmiştir. Bu taksimata göre Dımaşk, el-Melikü'l-Muazzam'a, Mısır, el-Melikü'l-Kâmil'e, Diyarbekir (Amîd), el-Melikü'l-Evhad'a, el-Cezîre bölgesi ise el-Melikü'l-Eşref'e verilmiştir. Bu

kardeşi El-Melikü'z-Zâfir'in isimlerini karıştırarak Bîre yönetimine El-Melikü'z-Zâfir'in getirildiğini söylemektedirler. Bkz., Mustafa Kılıç, 45; Kazım Paydaş, Ömer Narin, “Orta Çağ'da Türk Hâkimiyetinde Bîrecik...”, s.47-48. Fakat, dönemin müelliflerinden İbnü'l-Adim Melikü'z-Zahir Mucirüddin Dâvud'un Bîre'de hastalanarak vefat ettiğini ve vefatından önce şehri yeğeni Melikü'l-Azîz Muhammed'e teslim ettiğini açıkça ifade etmektedir. Bkz., İbnü'l-Adim, s.484.

²³⁵ Mustafa Kılıç, s.45-46.

²³⁶ Cengiz Tomar, “el-Melikü'n-Nâsır, Yûsuf”, **DİA XXIX**, s.78.

²³⁷ Mustafa Kılıç, “Celaeddin Harizmşah'tan Sonra...”, s.6.

²³⁸ Ramazan Şeşen, “el-Melikü'l-Âdil I”, **DİA XXIX**, s.59.

taksimatin dışında kalan Halep ve ona bağlı yerler ise itaat etmeleri şartıyla Melikü’z-Zahir Muhammed’in yönetimine bırakılmıştır.²³⁹

el-Melikü’l-Âdil, Suriye’ye yönelen Haçlılara karşı 1217 yılında Dımaşk’taki oğlunun yardımına gitmiştir. Haçlıların Mısır’ı, akabinde de Kudüs’ü elde etmek için ilk hedefleri Dimyat olmuştur. Dimyat kuşatması sırasında Dımaşk yakınlarında Âlikîn mevkiinde bulunan el-Melikü’l-Âdil, 31 Ağustos 1218’de üzüntüden hayatını kaybetmiştir.²⁴⁰

el-Melikü’l-Âdil’in oğlu el-Melikü’l-Muazzam ise 11 veya 12 Kasım 1227 yılında Dımaşk’ta dizanteri hastalığından vefat edince yerine oğlu el-Melikü’n-Nâsır Selâhaddin Dâvud geçmiştir.²⁴¹ Ancak el-Melikü’n-Nâsır Selâhaddin Dâvud’un bu hâkimiyeti çok kısa sürmüştür. Amcaları el-Melikü’l-Eşref Mûsa ve el-Melikü’l-Kâmil’in baskılarına daha fazla dayanamayan Selâhaddin Dâvud, Ürdün ve Filistin’deki bazı kale ve şehirler karşılığında Dımaşk’ı el-Melikü’l-Kâmil’e teslim etmiştir.²⁴² Dımaşk’ı elde eden el-Melikü’l-Kâmil, Harran, Urfa (Ruha), Rakka, Suruç, Cümlin, Ra’sülayn ve el-Müvezzer’i kardeşi el el-Melikü’l-Eşref’e vererek onun desteğini sağlamıştır.²⁴³ Bu sıralarda Moğol istilasından kaçan Calâleddîn Hârizmşâh’ın komuta ettiği Hârezm bakiyelerinin Suriye ve Anadolu sınırlarına ulaşarak faaliyetlere giriştikleri görülmektedir. Özellikle Ahlat’ın Harizmliler tarafından ele geçirilmesi üzerine Eyyûbîler ile Türkiye Selçukluları arasında bir ittifak kurulmuştur. Bu ittifakın sonucunda Calâleddîn Hârizmşâh, Yassı Çimen de Türkiye Selçuklu hükümdarı Alâeddin Keykûbad tarafından mağlup edilmiştir.²⁴⁴

²³⁹ Bedrettin Basuğuy, **El-Melikü’s-Sâlih Necmeddîn Eyyûb Döneminde Eyyûbî Devleti (637-647/1240-1249)**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 2016, s.30-31.

²⁴⁰ el-Melikü’l-Âdil’in vefat ettiği dönemde Anadolu’nun doğusunda ve el-Cezire’de Eyyûbî melikleri dâhil olmak üzere hâkimiyet mücadeleleri devam etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz., Ramazan Şeşen, **Salahaddin’dan Baybars’a Eyyubiler- Memlûklar (1193-1260)**, İstanbul 2007, s.53; Bedrettin Basuğuy, s.32.

²⁴¹ Cengiz Tomar, “*el-Melikü’l-Muazzam*”, **DİA XXIX**, s.72.

²⁴² Cengiz Tomar, “*el-Melikü’n-Nâsır, Dâvûd*”, **DİA XXIX**, s.76.

²⁴³ Bedrettin Basuğuy, s.36.

²⁴⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz., Alâeddin Ata Melik Cüveynî, s.371-384; İbn Bîbî el-Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Ca’feri er-Rugadi, s.397-400; Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, II, s.67-68; Osman Turan, **Selçuklular Zamanında...**, s.390-395; Ali Sevim, **Erdoğan Merçil**, s.573.

el-Melikü'l-Kâmil, artan Moğol tehdidi üzerine 1232'de Dımaşk'a giderek diğer Eyyübî melikleri ile görüşüp Moğollara karşı birtakım hazırlıklar yapmıştır. Beklenen saldırı gelmeyince halkına zulmeden Amîd (Diyarbakır) hâkimi el-Melikü'l-Mesûd'un üzerine yürümüştür. Amîd'i ele geçirdikten kısa süre sonra Hısn-ı Keyfa'yı da hâkimiyeti altına almıştır. Ele geçirilen bölgeler el-Melikü'l-Kâmil'in oğlu el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb'e iktâ edilmiştir.²⁴⁵ Bu hadise başta Alâeddin Keykûbad olmak üzere bölgedeki diğer liderleri tedirgin etmiştir. Melikü'l-Kâmil'in Mısır'a dönmesiyle Ruha (Urfa), Harran ve Siverek, Alâeddin Keykûbad tarafından zapt edilmiştir. Bu gelişme üzerine hızlı bir hazırlık yapan el-Melikü'l-Kâmil, oğlu Melikü's-Sâlih'i Mısır'da yerine nâib olarak atadıktan sonra el-Cezîre seferine çıkmıştır. Sefer sonucunda kaybettiği toprakları yeniden ele geçirmeyi başarmıştır.²⁴⁶

El-Melikü'l-Kâmil'in giderek artan nüfuzu, Eyyübî melik ve emirleri arasında rahatsızlığa yol açmıştır. Bu muhalif melik ve emirler, el-Melikü'l-Eşref'in Halep'teki kız kardeşi Dayfe Hatun ile irtibata geçerek bir ittifak kursalar da 27 Ağustos 1237 yılında el-Melikü'l-Eşref'in ölümüyle girişimleri boşa çıkmıştır. Muhalif melik ve emirleri tedip amacıyla Dımaşk'a hareket eden el-Melikü'l-Kâmil, şehri teslim aldıktan kısa süre sonra 9 Mart 1238'de vefat etmiştir.²⁴⁷

1.5. El-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb ve Saltanatı

El-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb 26 Ocak 1207'de Kahire'de dünyaya gelmiştir.²⁴⁸ 1228 yılına kadarki hayatına dair pek fazla bilgi bulunmamaktadır. Hakkında kaynaklara yansıyan ilk bilgi, babası el-Melikü'l-Kâmil'in Dımaşk seferine çıkarken onu Mısır nâibliğine atamasıdır. Ancak üvey annesi Sittü's-Sevdâ'nın girişimleri sonucunda Mısır nâibliği makamından azledilmiştir.²⁴⁹ Daha sonra Mısır'a dönen el-Kâmil, el-

²⁴⁵ Ramazan Şeşen, Salahaddin'den Baybars'a ..., s.130-133; Bedrettin Basuğuy, s.37.

²⁴⁶ Bedrettin Basuğuy, s.38; Ramazan Şeşen, Salahaddin'den Baybars'a..., s.137-138.

²⁴⁷ Melikü'l-Kâmil'in ölümü hakkında ayrıca bkz., Ramazan Şeşen, Salahaddin'den Baybars'a..., s.148; M. Serdar Bekar, "*el-Melikü'l-Kâmil, Muhammed*", **DİA XXIX**, s.69.

²⁴⁸ Bahattin Kök, "*el-Melikü's-Sâlih, Eyyûb*", **DİA XXIX**, s.80; Bedrettin Basuğuy, s.43;

²⁴⁹ el-Melikü's-Sâlih'in üvey annesi olan Sittü's-Sevdâ, kendi öz oğlu Ebû Bekîr'i başa geçirmek adına eşine bir mektup yazarak üvey oğlunu şikayet etmiştir. Mektupta özellikle el-Melikü's-Sâlih'in tahtı ele geçirmek için etrafında bin Memlûk askeri topladığı ve Sittü's-Sevdâ'yı sürgün etmeye çalıştığını belirtmiştir. el-Melikü'l-Kâmil, mektubu aldıktan sonra Mısır'a hareket ederek el-Melikü's-Sâlih'i veliahtlıktan azledip yerine II. el-Melikü'l-Âdil Ebû Bekîr'i yeni veliaht olarak ilan etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz., Bedrettin Basuğuy, s.45.

Melikü's-Sâlih'i Suriye'ye göndereceği ordunun başına getirmek suretiyle merkezden uzaklaştırmıştır.²⁵⁰

Yukarıda da ifade edildiği gibi başsız kalan Harizm bakiyelerinin bölgede taşkınlıklar çıkarmaları, Eyyûbî hükümdarı el-Melikü'l-Kâmil'i huzuru sağlamak adına bölgeye hareket etmeye mecbur etmiştir.²⁵¹ 1232 yılında Amîd ve ardından Artukluların eski merkezi olan Hısn-ı Keyfâ ele geçirilmişti.²⁵² Melikü'l-Kâmil, ele geçirilen bu yerlerin yönetimini oğlu el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb'a vermişti.²⁵³ Eyyûbîlerin bu girişimi üzerine bugünkü Güneydoğu Anadolu bölgesine hareket eden Türkiye Selçuklu hükümdarı Alâeddin Keykûbad, 1232 de Urfa, Harran ve Ahlat şehirlerini ele geçirmişti.²⁵⁴ Melikü'l-Kâmil, Alâeddin Keykûbad'ın bu girişimine karşılık olarak Mısır, Suriye ve Doğu Anadolu askerlerini 1234 yılında Bîre'de topladı.²⁵⁵ Anadolu coğrafyasına hâkim olamayan ve Selçuklu askerlerinin sıkı mukavemeti ile karşılaşan Eyyûbî ordusu, bu mücadelede çok kayıp vermiştir. İaşe sıkıntısının baş göstermesiyle Hısn-ı Mansûr'a doğru çekilen el-Melikü'l-Kâmil, müttefiki Harput Artuklu hükümdarının telkinleri sonucunda kuvvetlerinin bir kısmını Harput'a göndermiştir. Burada Selçuklu ordusuyla karşılaşan Eyyûbî ordusu ağır bir hezimetle uğramıştır. Daha fazla dayanamayacağını anlayan el-Melikü'l-Kâmil, Mısır'a dönmek zorunda kalmıştır.²⁵⁶

Türkiye Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykûbad, bütün ordusunu Emir Kemâleddin Kâmyar komutasında 1235'te Amîd ve el-Cezîre üzerine sevk etmiştir. Amîd kuşatmasında bir başarı elde edemeyen Selçuklu ordusu kuşatmayı kaldırarak el-Cezîre'ye yönelmiştir. Urfa, Harran, Bîre, Katina, Süveyda ve Rakka şehirleri Selçuklu ordusu tarafından zapt edilmiştir.²⁵⁷ Bu haberi alan el-Melikü'l-Kâmil, derhal Suriye

²⁵⁰ Bahattin Kök, “*el-Melikü's-Sâlih, Eyyûb*”, s.80.

²⁵¹ Ramazan Şeşen, “*Eyyûbîler*”, **Türkler Ansiklopedisi V**, Ankara 2002, s.113.

²⁵² Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk...*, s.193.

²⁵³ Mükrimin Halil Yinanç, II, s.102.

²⁵⁴ Ramazan Şeşen, “*Eyyûbîler*”, s.113-114.

²⁵⁵ Kaynaklar Bîre'de toplanan asker sayısının yüz bin, Bîre emîrinin Melik Zahir Mücîrüddin Dâvud b. Selâhaddin olduğunu ve onun da askerleriyle el-Kâmil'in ordusuna katıldığını ifade etmektedir. Ayrıca bkz., Gregory Ebû'l-Ferec, II, s.533; İbnü'l-Verdî, s.114; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.400; Ayşe Dudu Kuşçu, s.172; Mükrimin Halil Yinanç, II, s.107.

²⁵⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz., Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.400-402; Ayşe Dudu Kuşçu, s.171-172; Ramazan Şeşen, “*Eyyûbîler*”, s.113-114.

²⁵⁷ Mükrimin Halil Yinanç, II, s.112.

meliklerine haber göndererek kendisine Dımaşk'ta katılmalarını emretmiştir. Alâeddin Keykûbad'ın ele geçirdiği şehirleri dört ay gibi kısa bir sürede yeniden istirdat eden Eyyûbî Sultanı, başarılarından dolayı oğlu el-Melikü's-Sâlih'e eski iktalarının yanında geri alınan şehir ve kalelerin yönetimlerini de vermiştir.²⁵⁸

Türkiye Selçuklularının muktedir hükümdarı Alâeddin Keykûbad'ın 1237'de vefat etmesiyle başlayan iç meseleler dış politikayı da etkilemiştir. Nitekim II. İzzeddin Kılıçaslan'ı destekleyen Harizm bakiyeleri, II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in tahtı ele geçirmesinden sonra özellikle Sadeddin Köpek'in kışkırtmasıyla itaatten çıkarak güneye, Urfa havalisine yerleşmişlerdir.²⁵⁹ Harizm bakiyeleri gerek Eyyûbî gerek Türkiye Selçukluları için bölgede ciddi bir sorun haline gelmiştir. Her iki taraf için bir problem olan Harizmliler, aynı zamanda bahsedilen iki devlet arasında birbirine karşı caydırıcı bir güç unsuru olarak da kullanılmıştır. Harizmlilerden en çok istifade eden lider ise el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb olmuştur. Yine bu grubun Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb'u etkilemesi Memlûk Türk Devleti'nin kuruluş sürecine de zemin hazırlamıştır.

el-Melikü'l-Kâmil'in 1238'de vefatıyla Dımaşk'ta toplanan Eyyûbî emirleri, veliaht ilan edilen Ebû Bekir'i "el-Melikü'l-Âdil Seyfeddin" unvanıyla sultan ilan etmişlerdir.²⁶⁰ Bu sıralarda Rahbe kuşatmasıyla meşgul olan el-Melikü's-Sâlih, gelişen olaylara zamanında müdahale edemediği için büyük bir fırsatı kaçırmıştır. Ertesi yıl Dımaşk hâkimi el-Melikü'l-Cevâd Yûnus ile el-Melikü's-Sâlih arasında bir anlaşma yapılmıştır. Dımaşk karşılığında Sincar, Âne ve Rakka şehirlerini Yûnus'a teslim eden el-Melikü's-Sâlih, saltanat yolunda büyük bir adım atmıştır.²⁶¹ 1240 yılına gelindiğinde ise II. el-Melikü'l-Âdil'in devlet idaresindeki yanlış kararları, el-Melikü'l-Kâmil'in Memlûklerini harekete geçirmiş ve el-Melikü's-Sâlih, Mısır'a davet edilerek sultan ilan edilmiştir.²⁶²

²⁵⁸ Bahattin Kök, "*el-Melikü's-Sâlih, Eyyûb*", s.80; Ahmet Demir, s.102-104; Ayşe Dudu Kuşçu, s.173; Ali Sevim, Erdoğan Merçil, s.575.

²⁵⁹ Tülay Yürekli, "*el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb Hâkimiyetinde Harezimliler*", **Turkish Studies**, **XII/26**, (Ankara 2017), s.258; Ali Sevim, Erdoğan Merçil, s.579.

²⁶⁰ Cengiz Tomar, "*el-Melikü'l-Âdil II*", **DİA XXIX**, s.60.

²⁶¹ el-Ömerî, **Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım**, (çev. A. Batur), İstanbul 2014, s.370; Bahattin Kök, "*el-Melikü's-Sâlih, Eyyûb*", s.80; Cengiz Tomar, "*el-Melikü'l-Âdil II*", s.60; Ramazan Şeşen, Salahaddin'den Baybars'a Eyyubiler ..., s.170.

²⁶² Cengiz Tomar, "*el-Melikü'l-Âdil II*", s.60; M. C. Şehâbeddin Tekindağ, "*Melikü's-Sâlih*", **İA VII**, s.675.

1.6. Harizm Bakiyelerinin Bölgedeki Rolü

1.6.1. Harizmşahların Moğol Mağlubiyeti ve Varlık Mücadelesi

Büyük Selçuklu Devleti'nin dağılmasıyla Batı Türkistan coğrafyasında ortaya çıkan boşluğu pek çok yerel güç doldurmaya çalışmıştır. Özellikle kendisini Selçukluların varisi olarak gören Harizmşahlar Devleti, kısa süre içerisinde Selçuklu topraklarında etkin bir güç olarak ortaya çıkmıştır.²⁶³ XIII. yüzyılın başlarında en müreffeh devrini yaşayan Harizmşahlar, 1218 yılında Otrar'da²⁶⁴ meydana gelen hadiseyle çöküş sürecine girmiştir.²⁶⁵ Moğol saldırıları sırasında Belh'te bulunan Harizmşah Alaeddin Muhammed ise kendini kurtarmak için Hazar Denizi sahilinde yer alan Âbeskûn adalarından birine sığınmıştır.²⁶⁶ Annesi Terken Hatun'un Moğollar tarafından ele geçirildiğini öğrenen Harizmşah Muhammed, rahatsızlanmış ve kısa bir süre sonra hayatını kaybetmiştir.²⁶⁷ Harizmşah Muhammed, ölmeden önce devlet erkanını toplayarak kendisinden sonra yerine oğlu Celâleddin'in²⁶⁸ geçmesini vasiyet etmiştir.²⁶⁹

²⁶³ Harizmşahlar kendilerini Selçukluların varisi saymaktadırlar. Bu hususta ayrıntılı bilgi için bkz., Ali Karaca, **Harezmşahlar Devleti'nin Büyük Selçuklu Devleti ve Türkiye Selçuklu Devleti ile Olan İlişkileri**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Nevşehir 2021, s.60.

²⁶⁴ Eski adı "Fârâb" olan Otrar şehri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Muratbek Darıbay, **Otrar Bölgesi ve İslâm Tarihindeki Önemi**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2011.

²⁶⁵ Moğollar, 1218 yılında Harizmşahlar Devleti'ne Mahmud Yalvac başkanlığındaki heyeti göndererek ticari ilişkiler kurmak istediler. Ancak bu ilişkiler çok uzun süreli olmadı. Çünkü Otrar yöneticisi Kayır Han (İnalcık) kendi bölgesine gelen dört yüz elli kişilik bir Moğol tüccar kafilesini önce tutuklatıp daha sonrasında sultandan aldığı emir ile öldürtmüştü. Bu tüccar kafilesinde yer alıp kaçmayı başaran biri, başlarına gelen felaketi Cengiz Han'a anlatınca taraflar arasında sağlanmış olan ilişkiler geri dönüşü olmayan bir sürece girmişti. Moğollardan gelen bir elçilik heyeti Kayır Han'ın teslim edilmesi ve ticaret kervanının mallarının tanzim edilmesini istedi. Ancak bu teklif Harizmşah Muhammed tarafından reddedildi. Teklifin reddedilmesiyle harekete geçen Moğol birlikleri birkaç ay içerisinde birçok şehri ele geçirip yağmaladılar. Otrar hadisesiyle başlayan Moğol istilası İslâm dünyasının harabeye dönmesine ve binlerce insanın hayatını kaybetmesine sebep olmuştur. Otrar faciası hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Alâeddin Ata Melik Cüveynî, s.116-122; Mustafa Köksal, "*Harizmşahları Yıkıma Götüren Olay: Otrar Faciası (1218)*" **Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi XI/1**, s.171-185; V. V. Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, (haz. H. Dursun Yıldız), İstanbul 2021, s.410-413; Abdülkerim Özeydin, "*Muhammed b. Tekiş*", **DİA XXX**, s.579.

²⁶⁶ el-Ömerî, s.350; V. V. Barthold, s.436; Abdülkerim Özeydin, "*Muhammed b. Tekiş*", s.579.

²⁶⁷ Aydın Taneri, "*Celâleddin Hârizmşah*", **DİA VII**, s.248; Abdülkerim Özeydin, "*Muhammed b. Tekiş*", s.579;

²⁶⁸ Celâleddin Harizmşah'ın asıl adı Mengüberti'dir. Ancak bulunduğu devrin şartlarına uygun olarak kendisine Celâleddin lakabı verilmiştir. Ayrıca bkz., Minhâc-i Sirâc el-Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî Gazneliler...*, s.142.

²⁶⁹ Aydın Taneri, "*Celâleddin Hârizmşah*", s.248.

Moğol orduları Harizmşah Devleti'ni mağlup ettikten sonra Türkistan'ın büyük bir kısmını ele geçirmiştir. Bunun neticesinde Celâleddin Harizmşâh hükümdar olduğu topraklardan çekilmeye mecbur kalmıştır. Moğollara karşı mücadeleye girişen Celâleddin Harizmşah, asker yetersizliğinden Hindistan'a çekilmiştir. Takriben üç yıl bu coğrafyada kalan Celâleddin, daha sonra Azerbaycan taraflarına hareket etmiştir.²⁷⁰ Azerbaycan'a gelen Celâleddin, Türkiye Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykûbad'a bir mektup yazarak dostluk kurmak ve kendisine bir müttefik sağlamak için girişimlerde bulunmuştur.²⁷¹ Diğer taraftan Doğu Anadolu hâkimiyeti, Alâeddin Keykûbad ile Eyyûbîler arasında mücadelelere de sebep olmuştur. İki devlet arasında sürekli taraf değiştirerek güç dengelerini şekillendiren bölgedeki melik ve emirler, Harizmlilerin bölgeye gelişiyle yeni bir fırsat bulmuşlardır. Böylece bölgedeki hâkimiyet mücadelesine Harizmliler de dâhil olmuştur.²⁷²

Harizmlilerin bölgede nüfûzunu arttırması ve bölgedeki melik ve emirlerin tabiiyetlerine girmeleriyle, Alâeddin Keykûbad ile kurulmak istenen ilişkiler olumsuz yönde ilerlemiştir. 1230 yılında Celâleddin Harizmşah'ın Ahlat kuşatması, Alâeddin Keykûbad ile Eyyûbîler arasındaki anlaşmazlığın sonlandırılarak Harizmlilere karşı bir ittifak kurulmasına sebep olmuştur.²⁷³ Celâleddin Harizmşah, 10 Ağustos 1230'da Yassı Çimen'de Selçuklu ve Eyyûbî ordusuna mağlup olmuştur. Dağılan Harizm ordusunun bir kısmı Celâleddin Harizmşah ile Azerbaycan'a çekilirken diğer kısmı ise Trabzon Rum İmparatorluğu'na sığınmıştır.²⁷⁴ Azerbaycan taraflarına çekilen Celâleddin Harizmşah, Moğolların kendisini takipte olduğunu öğrenince el-Cezîre taraflarına hareket etmiştir. Amîd şehri dışında konakladığı bir sırada Moğol saldırısına maruz kalan Celâleddin Harizmşah, tek başına kaçmaya mecbur kalmıştır. Ancak kısa bir süre sonra öldürülmüştür.²⁷⁵

²⁷⁰ Osman Turan, **Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar**, Ankara 2014, s.83.

²⁷¹ Celâleddin Harizmşah ve Alâeddin Keykubat arasındaki yazışmalar ve elçilik teatileri hakkında ayrıca bkz., Osman Turan, **Resmî Vesikalar**, s.80-98.

²⁷² Mustafa Demirci, “*Yassıçemen Savaşına Giden Süreçte Alâeddin Keykûbad ile Celâleddin Harizmşah Arasındaki Diplomatik Münasebetler, Elçiler ve Mektuplar*”, **SEMA**, 7, (Konya 2022), s.23.

²⁷³ Osman Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s.390.

²⁷⁴ Murat Keçiş, **Trabzon Rum İmparatorluğu ve Türkler 1204-1404**, Ankara 2013, s.41-64.

²⁷⁵ Celâleddin Harizmşah'ın nasıl öldüğü hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Muhammed b. Ahmed Nesevî, s.326-327; İbnü'l-Esir, XII, s.456-458; İbn Bîbî el-Hüseyn b. Muhammed b. Ali el-Ca'feri er-Rugadi, s.388-400; Müverrih Vardan, s.96; Genceli Kiragos, s.29-31; Alâeddin Ata Melik Cüveynî, s.376-384;

1.6.2. el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb'un Tâbiyetindeki Harizm Bakiyeleri

Celâleddin Harizmşah'ın ölümüyle dağılan Harizm bakiyeleri, Selçuklu ordusunun bölgeden çekilmesiyle tekrardan Ahlat çevresine gelmişlerdir. Harizmlerin mağlup edilmesinden sonra bölgedeki nüfûz mücadelesi Eyyûbîler ile Türkiye Selçukluları arasında yaşanmıştır.²⁷⁶ Dolayısıyla bu iki devlet karşı tarafa üstünlük sağlamak ve askeri yapılarını güçlendirmek için Harizmlileri kendi bünyelerine dâhil etmeye çalışmışlardır.²⁷⁷ 1232 yılında Ahlat ve çevresinin Selçuklu hâkimiyetine alınması için Kemâleddin Kamyâr öncülüğünde bir kuvvet sevk edilmiştir. Bölgeye gelen Kemâleddin Kamyâr, Harizmlilerin durumunu sultana bildirerek kendilerinden istifade edinilebileceğini belirtmiş ve nihayetinde Sultan'ın emriyle bu Harizmliler devlet hizmetine alınmışlardır.²⁷⁸

Alâeddin Keykûbad'ın vefatından sonra tahta II. Gıyâseddin Keyhüsrev geçmiştir.²⁷⁹ Alâeddin Keykûbad'a bağlı Harizmlilerin veliaht ilan edilen İzzeddin Kılıçarslan'ı desteklemeleri, Gıyâseddin Keyhüsrev'in kendilerine bakış açısını değiştirmiştir.²⁸⁰ Sâdeddin Köpek'in de kışkırtmalarıyla yeni sultan II. Gıyaseddin

Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, II, s.67-68; Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, s.25; Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.390-395; Mükrimin Halil Yinanç, II, s.90-91.

²⁷⁶ M. Fuat Köprülü, “*Hârizmşâhlar*”, **İA V/I**, s.290.

²⁷⁷ Yassı Çemen savaşından sonra dağılan Kanglı-Kıpçak Türklerinin bir kısmı Ahlat ve Meyyafârikîn Eyyûbîleri ordularına dâhil olurken, bir kısmı da el-Melikü'n-Nasır Yûsuf'un hizmetine girerek Urfa ve Harran'a yerleştirilmişlerdir. Bkz., Gregory Ebû'l-Ferec, II, s.537; Erol Keleş, “*Doğu Anadolu'da Celâleddin Harezşâh'ın Faaliyetleri ve Harezşâh Mirası*”, **Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi**, **IV/2**, (2019), s.134; Kayır Han liderliğinde Selçuklu Devleti'nin hizmetine giren Harizmlî reislerine ise önemli iktalar verilmiştir. Bu çerçevede, Erzincan Kayır Han'a, Amasya Bereket Han'a, Larende Kuşlu Han'a ve Niğde Yılan Han'a iktâ edilmiştir. Bkz., M. Fuat Köprülü, “*Hârizmşâhlar*”, s.290; Claude Cahen, s.88; Feridun M. Emecen, **İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası**, İstanbul 2010, s.104-105; Mustafa Kılıç, “*Celâleddin Harizmşâh'tan Sonra Anadolu ve Suriye'de Harizmliler*”, **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, **V/2**, (Aralık 2001), s.415. Türkiye Selçuklu Devleti'nin hizmetine giren Harizmlî sayısı hakkında farklı bilgiler bulunmaktadır. İbn Bîbî, Alâeddin Keykûbad'ın hizmetine alınan Harizmlilerin, sayısının dört bin olduğunu ifade ederken [Bkz., İbn Bîbî, s.421-422.] Abû'l-Farac ise bu sayıyı on bin olarak vermiştir. Bkz., Gregory Ebû'l-Ferec, II, s.530. Osman Turan ise on iki bin Harezmlinin Selçuklular hizmetine girdiğini söylemektedir. Bkz., Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.399.

²⁷⁸ Tülay Yürekli, “*el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb Hâkimiyetinde Harezmliler*”, s.258; Mustafa Kılıç, “*Celâleddin Harizmşâh'tan Sonra Anadolu ve Suriye'de Harizmliler*”, s.415.

²⁷⁹ Ali Sevim, “*Keyhusrev II*”, **DİA XXV**, s.348.

²⁸⁰ Erol Keleş, s.135.

Keyhüsrev, Harizmlerin lideri Kayır Han ile Berke Han'ı derdest ettirip Zamantı Kalesi'ne hapsedmiştir.²⁸¹ Liderlerinin hapsedildiğini öğrenen Harizmliler, itaatten çıkarak Güneydoğu Anadolu'ya doğru kaçmış Malatya üzerinden Fırat'ı geçtikleri sırada sultanın emriyle geri döndürülmeleri için Kemâleddin Kamyâr gönderilmiştir. Ancak bu emre karşı gelen Harizmliler, el-Cezîre'yi geçerek Urfa, Harran, Rakka, Ra'sulayn, Suruc şehirlerini ve çevresini ele geçirmişlerdir.²⁸²

Selçuklu hizmetinden ayrılan ve sayıları yaklaşık on beş bin olan bu Harizmli grubu, Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb adına bir kargaşaya sebep olmuşlardır. Bu durum üzerine Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb, babasından izin alarak Harizmlileri kendi askeri yapısına dâhil etmiştir.²⁸³ Harizmlerin Necmeddin Eyyûb'e katılmış olmalarıyla Eyyûbî Devleti içerisinde yeni bir güç unsuru ortaya çıkmıştır. Bu guruplar Bilad-ı Şam (Suriye) ve el-Cezîre bölgelerinde önemli roller üstlenmişlerdir.²⁸⁴

Harizmliler, el-Cezîre bölgesine gelince bölgenin hâkimi Necmeddin Eyyûb sürekli güçlenen ve nüfûz elde eden, bir lider konumuna gelmiştir. Nitekim bu durum bölgedeki bazı melik ve emirlerin hoşnutsuzluğuna yol açmıştır. Necmeddin Eyyûb'a ait toprakları, kendi hâkimiyet alanlarına katmak isteyen bu grup, Necmeddin Eyyûb'a karşı bir ittifak kurmuş ve bu ittifaka II. Gıyâseddin Keyhüsrev de dâhil olmuştur. İttifak çerçevesinde

²⁸¹ Osman Turan, Kayır Han'ın sarayın mescidinde ani bir baskın ile yakalandığını belirtmektedir. Bkz., Osman Turan, "Keyhusrev II" İA VI, s.620. Ancak Berke Han'ın nasıl yakalandığı ve kaçtığı hakkında verilen bilgiler muğlaktır. Hapsedilen Berke Han'ın daha sonrasında bir yolunu bularak tek başına kaçıp el-Cezîre'deki Harizmlilere katıldığı ve daha sonrasında Harizmlilerin yeni lideri olduğu bilinmektedir. Bkz., el-Ömerî, s.367; Mükrimin Halil Yinanç, II, s.139.

²⁸² Ramazan Şeşen, Selahaddin'den Baybars'a..., s.142. Harizmlilerin geri döndürülmesi için Kemâleddin Kamyâr görevlendirilmiştir. Malatya şehrine gelen Kemâleddin Kamyâr, ordunun başına şehir naibi Seyfeddin Ertokuş'u atayarak Harizmlileri takibe yollamıştır. Ayrıca Harput subaşı Seyfeddin Bayram da kuvvetleriyle Ertokuş'a katılmıştır. Yolları kesilen Harizmliler savaşmak mecburiyetinde kalmışlardır. Ayrıntılı bilgi için bkz., Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, II, s.75; Gregory Ebû'l-Ferec, II, s.537; Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.427-428. Bu savaşta pek çok ganimet elde ederek yollarına devam eden Harizmliler, Eyyûbî topraklarına iltica etmişlerdir. Dönemin kaynaklarında verilen bilgiler incelendiğinde Abû'l-Farac'ın bu Harizmlilerin Halep meliki Nâsır Yusuf'un hizmetine girerek Urfa, Harran ve Bet Nahrin'in diğer şehirlerine yerleştirildiği görülmektedir. Bkz., Gregory Ebû'l-Ferec, II, s.537. Ancak el-Ömerî bu durumu Melikü's-Sâlih'in babasından izin alarak kendi himayesine aldığı şeklinde ifade etmektedir. Bkz., el-Ömerî, s.367. Sonuç olarak Harizmlilerin geldikleri bu bölgede rütbelerine ve sayılarına göre bir paylaşıma tabi tutuldukları anlaşılmaktadır. Bkz., İbn Bîbî, s.468.

²⁸³ İbnü'l-Verdi, s.116; el- Ömerî, s.367; Bedrettin Basuğuy, s.47; Tülay Yürekli, s.258; Mustafa Kılıç, s.63-64.

²⁸⁴ Bedrettin Basuğuy, s.47-48.

sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev, ele geçirilecek yerleri kendine tabi melikler arasında paylaştırmıştır.²⁸⁵ Ancak bu ittifak Necmeddin Eyyûb'un girişimleriyle pek uzun ömürlü olmamıştır. Necmeddin Eyyûb, kendisine karşı girilen bu ittifakı bölgeye gelen Harizmliler'e, Diyâr-ı Mudar'ı iktâ olarak vermek karşılığında boşa çıkarmıştır.²⁸⁶

Harizmlerin kendisine katılmasıyla bölgede sürekli güçlenen ve nüfûz elde eden Necmeddin Eyyûb, Rahbe²⁸⁷ kuşatması sırasında babasının vefat haberini almış ve kuşatmayı kaldırmıştır.²⁸⁸ Kuşatmanın kaldırılmasıyla Harizmliler, boşa harcadıkları zamanın yanı sıra artık ganimeti elde edemeyeceklerine öfkelenerek Necmeddin Eyyûb'a karşı isyan etmişlerdir.²⁸⁹ Harizmlilere karşı Halep hâkimi Dayfe Hatun'dan yardım isteyen Necmeddin Eyyûb, beklediği yardımı alamayınca Sincar'a sığınmıştır. Bu durumu fırsata çevirmek isteyen Musul hâkimi Bedreddin Lülü ise Sincar'ı kuşatarak Necmeddin Eyyûb'u ele geçirmek istemiştir. Durumu kendi lehine çevirmek isteyen Necmeddin Eyyûb, Urfa, Harran ve Sincar karşılığında Harizmliler ile bir anlaşma yapmak zorunda kalmıştır. Harizmlilerin harekete geçmesiyle bozguna uğrayan Musul hâkimi Bedreddin Lülü başarısız olmuştur.²⁹⁰ Sonuç olarak babasının vefatından sonra Harizmlilerin isyanıyla zor duruma düşen Necmeddin Eyyûb, yine Harizmlilerin desteğiyle içeriden ve dışarıdan gelen saldırıları püskürtmüştür.

²⁸⁵ II. Gıyâseddin Keyhüsrev, Necmeddin Eyyûb'a ait şehirlerin paylaşılmasında Urfa ve Suruç'u; Halep Meliki II. Nâsır Yûsuf'a, Habur'u; Melik Mücahid'e, Sincar'ı; Mardin hâkimi Nasıruddin Artukî'ye bırakırken Amîd ve Samsat'ı ise kendisine ayırmıştır. Nitekim bu durum pek uzun sürmemiştir. Bkz., Esra Gültekin Demirmen, **Türkiye Selçuklu Sultanı I. Alâeddin Keykubâd'ın Hârezmşahla Devleti ile İlişkileri ve Hârezmliler Sorunu**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2019, s.123

²⁸⁶ Urfa, Harran, Samsat, Suruç, Re'sül'ayn, Rakka ve Karkısıyâ gibi merkezlerin yer aldığı Diyâr-ı Mudar'ın merkezi Harran'dır. Bu bölgenin en meşhur şehirleri ise Bîre, Urfa ve Suruç'tur. Bkz., Kâzım Paydaş, "*Moğol İstilasından Sonra Urfa ve Harran'a Yerleşen Harezmliler*", **Türk Dünyası Araştırmaları**, 150, (Haziran 2004), s.158. Diyâr-ı Mudar'ın Harizmlilere iktâ edilmiş olması aynı zamanda Diyâr-ı Mudar içerisinde yer alan Bîre'nin de Harizmlilere iktâ edildiği anlamına gelmektedir.

²⁸⁷ Orta Çağ kaynaklarında adına sıkça rastladığımız ancak ismi farklı şekillerde telaffuz edilen Rahbe/Rahbetü Mâlik b. Tavk/ Rahbetü's-Şâm şehri günümüz Fırat Nehri'nin batı kıyısında Meyadin şehrine 3 km uzaklıkta yer almaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz., E. Honigmann, "*Rahbe*", **İA XI**; Ahmet Kütük, "*Orta Çağ'da Bir Kale Şehir: Rahbe ve Tarihi*", **Tarih ve Coğrafya Araştırma Dergisi**, VII/2, (Aralık 2021), s.1-28.

²⁸⁸ 1264 yılında şehir Memlûk Sultanı Baybars tarafından ele geçirilecektir. Bu tarihe kadar Rahbe, Şirkuh ailesinin yönetiminde kalmıştır. Bkz., Ahmet Kütük, s.10-11.

²⁸⁹ İbn Kesîr, XIII, s.290.

²⁹⁰ Hasan Açıanal, s.113; Esra Gültekin Demirmen, s.124.

Necmeddin Eyyûb'un amcası Melikü's-Salih İsmail, el-Mücâhid Şirkûh'un desteğini alarak 1239'da Dimaşk'ı ele geçirmiştir.²⁹¹ Bu sırada II. el-Melikü'l-Âdil'in devlet yönetimindeki başarısızlığı, el-Melikü'l-Kâmil'in Memlûklerini harekete geçirmiş ve el-Melikü's-Sâlih'i Mısır'a davet etmişlerdir.²⁹² Gelen davet üzerine Mısır seferine çıkan Necmeddin Eyyûb, savunmasız bıraktığı Dimaşk'ı kaybetmiştir. Dimaşk'ın kaybedilmesiyle Necmeddin Eyyûb'un hizmetindeki yönetici ve askerler, ailelerinin ve mallarının güvenliği sağlamak adına ondan ayrılmışlardır.²⁹³ Necmeddin Eyyûb'un yanında sadece yetmiş kişilik bir Memlûk grubu ile eşi Şecerüddür kalmıştır. Bunun üzerine Kerek hâkimi Nâsır Dâvûd'a sığınmak isteyen Necmeddin Eyyûb, özgürlüğünü yedi aya yakın bir süre kaybetmiştir.²⁹⁴ Kardeşinin Nâsır Dâvûd tarafından tutuklandığını öğrenen II. el-Melikü'l-Âdil, yüz bin dinar karşılığında kendisine teslim edilmesini istemiş ancak bu teklifi reddedilmiştir. Bu sırada Necmeddin Eyyûb'a bağlı Harizmliler ise Nâsır Davûd'tan gelen mektup ile Humus ve Halep Melikliği topraklarına saldırmışlardır.²⁹⁵

Necmeddin Eyyûb'un esaretten kurtulması adına Halife'nin elçisi Muhyiddîn İbnü'l-Cevzî, taraflar arasında sulh sağlamak amacıyla harekete geçmiştir. Muhyiddîn İbnü'l-Cevzî, Necmeddin Eyyûb'un Dîvânü'l-ceyş nâzırı olan Cemâleddîn b. Matrûh ile Nâsır Davûd'un yanına gelmiş ancak başarılı olamamıştır. Diplomatik yollardan bir sonuç alamayan Muhyiddîn İbnü'l-Cevzî, Necmeddin Eyyûb'e tabi olan Hama Hâkimi ve Harizm lideri Berke Han ile görüşmek üzere harekete geçmiştir.²⁹⁶ Tüm bu girişimler

²⁹¹ Tülay Yürekli, s.260.

²⁹² Cengiz Tomar, “*el-Melikü'l-Âdil II*”, s.60; Ş. Tekindağ, “*Melikü's-Sâlih*”, **İA VII**, s.675.

²⁹³ İbn Kesîr, XIII, s.295.

²⁹⁴ Bedrettin Basuguy, s.64.

²⁹⁵ Necmeddin Eyyûb tahta oturduğunda kendisine karşı el-Cezîre'deki bazı melik ve emirler itaatten çıkmışlardır. Aynı şekilde Harizmlilerin de itaatten çıkarak yağma girişimlerinde bulundukları görülmektedir. Harizmlilerin, Kuzey Suriye'de her tarafa tecavüzleri söz konusuysa sadece Hama'ya saldırmamaları dikkat çekmektedir. Nitekim Hama'nın Necmeddin Eyyûb'a tabi olduğu göz önünde bulundurulursa Harizmlilerin hala tabiiyetlerinin devam ettiği ve yaptıkları yağmaların ise sadece itaatten çıkanlara karşı olduğu söylenebilir. Yine tahta yeni oturan Necmeddin Eyyûb'a karşı bir girişimin söz konusu olmaması ve saltanatının ilk zamanlarının sağlam temeller üzerine kurulması adına rakiplerinin Harizmliler tarafından oyalandığı da düşünülebilir. Ayrıca bkz., H. Açıanal, 113-114; Harizmliler, Nâsır Davûd'un gönderdiği mektup ile harekete geçseler de onların gerçekte Necmeddin Eyyûb'a bağlı oldukları unutulmamalıdır. İbn Vâsıl, V, s.248-249; Makrizî, I, s.400-401; Mustafa Kılıç, Halep Eyyûbîleri..., s.64-65; Tülay Yürekli, s.260.

²⁹⁶ Necmeddin Eyyûb'un esareti ve Muhyiddîn İbnü'l-Cevzî'nin elçilik vazifesi için ayrıca bkz., Bedrettin Basuguy, s.64-70.

sonucu Nâsır Davûd, Necmeddin Eyyûb'u serbest bırakmaya karar vermiştir. Nâsır Davûd birtakım isteklerini Necmeddin Eyyûb'a ileterek kendisinden yemin almıştır. Karşılıklı verilen sözlerden sonra Mısır'a doğru hareket etmiştir. Durumdan haberdar olan II. el-Melikü'l-Âdil ise ordusuyla Bilbis'te karargahını kurmuştur. Devlet kadrolarında yer alan Eşrefî Memlûkleri ile Kâmilî Memlûkleri, II. el-Melikü'l-Âdil'in yönetiminden duyulan rahatsızlığa daha fazla dayanamayarak harekete geçmişlerdir. II. el-Melikü'l-Âdil'i, çadırında bulunduğu bir sırada yakalayıp gözaltına almışlardır. Elde ettikleri üstünlüğü kaybetmemek için Necmeddin Eyyûb'a elçi gönderip onu Mısır'a davet etmişlerdir. Bu davet üzerine Mısır'a hareket eden Necmeddin Eyyûb, 17 Haziran 1240 yılında Kal'atül-Cebel'de tahta çıkmıştır.²⁹⁷

Necmeddin Eyyûb'un Mısır tahtına oturmasıyla el-Cezîre bölgesindeki Harizmlilerin tekrardan yağma ve tecavüz girişimlerinin arttığı görülmektedir. Bu girişimlerinin artması bölgedeki Selçuklu Devleti tâbilerini tedirgin etmiştir. Bu durumu fark eden Türkiye Selçuklu Sultanı II. Gıyaseddin Keyhüsrev, Harezimlileri Anadolu'ya davet etmek üzere tarihçi İbn Bîbî'nin babası Mecdüddin Cürcani'yi görevlendirmiştir.²⁹⁸ Kayır Han'ın öldürülmesinden sonra ele geçirdikleri yerlerin kendilerinde kalması şartıyla itaat edeceklerini bildiren Harizmlilere²⁹⁹, sultan tarafından gönderilen bir menşûr ile Urfa, Harran, Bîre, Suruç, Rakka şehirleri başta olmak üzere tüm el-Cezîre bölgesi ikta edilmiştir. İkta edilen bu şehirlerde hutbe, Türkiye Selçuklu sultanı adına okunmuştur.³⁰⁰

Harizmliler, bir süre II. Gıyaseddin Keyhüsrev'e verdikleri sözü tutmuş olsalar da tekrardan taşkınlık girişimlerinde bulunmuşlardır. Câber kalesi Hâkimi olan el-Melikü'l-Hâfız Arslan, Harizmlilerin bu baskıları karşısında kız kardeşi Dayfe Hatun'a haber göndererek Azez karşılığında Câber ve Bâlis'i ona vermeyi teklif etmiştir.³⁰¹ Melikü'l-Hâfız bu hareketi ile kendisinden sonra genç yaştaki oğlunun yerini sağlamlaştırmayı hedeflemiştir. Harizmlilerin bölgedeki saldırganlıklarının devam etmesi üzerine Muazzam Turanşah komutasında Halep ordusu harekete geçmiştir. Halep kuvvetlerinin

²⁹⁷ Bahattin Kök, “*el-Melikü's-Sâlih, Eyyûb*”, s.81.

²⁹⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz., İbn Bîbî, s.468-469; Mükrimin Halil Yinalç, II s.150.

²⁹⁹ Kazım Paydaş, “*Moğol İstilasından Sonra Urfa ve Harran'a Yerleşen Harezmliler*”, s.160.

³⁰⁰ Mükrimin Halil Yinanç, II, s.151.

³⁰¹ Mustafa Kılıç, s.65.

beş yüz atlıdan oluştuğu haberi üzerine Harizmliler savaşmak için yönlerini değiştirmişlerdir. İki taraf 1240 yılında Bizah karyesi (köyü) olan Bîre’de³⁰² karşı karşıya gelmişlerdir. On iki bin kişilik Harizm ordusu karşısında Halep ordusu bozguna uğramıştır.³⁰³ Muazzam Turanşah yakalanırken el-Melikü’s-Sâlih b. El-Melikü’l-Efdal öldürülmüştür.³⁰⁴ Harizmlilerin bu girişimleri karşısında başta Halep Meliki Nâsır Yûsuf olmak üzere Eyyûbî ve Artuklu melikleri tabi oldukları II. Gıyaseddin Keyhüsrev’den yardım istemişlerdir.³⁰⁵ Bunun üzerine sultan tarafından Malatya, Elbistan, Harput ve Maraş’tan üç bin kişilik bir kuvvet Halep’e gönderilmiştir. Halep’te toplanan Eyyûbî ve Selçuklu orduları Harizmlileri takibe koyulmuşlardır. Bîre üzerinden ordunun karşı tarafa geçilmesi sağlanmıştır.³⁰⁶ Nehri geçen ordu, Urfa ile Suruc arasında konakladığı sırada Harizmlilerin başarısız bir girişimi daha olmuştur. İstedikleri sonucu alamayan Harizmliler, Harran’a çekilerek kuvvet toplamış, akabinde ise Urfa yakınlarındaki Celheman dağına gelerek savaş düzeni almışlardır. İki taraf 5 Nisan 1240 yılında yeniden karşı karşıya gelmiş, bu kez Harizmliler mağlup olmuşlardır.³⁰⁷ Harran kalesi hâkimi Şihabeddin Zenderi³⁰⁸, efendisi Berke Han’ın mağlubiyetini duyunca şehri II. Gıyaseddin Keyhüsrev’e teslim ederek onun hizmetine girmek istemiştir.³⁰⁹ Kazanılan zaferlerden sonra Harizmlilerin iktâları olan Urfa, Harran, Suruç, Rakka, Resulayn, Halep meliki Nâsır Yusuf’un idaresine geçerken, Habur bölgesindeki şehirler Humus hâkimi Melikü’l Mansûr İbrahim’e verilmiştir. Dârâ ve Nusaybin şehirleri ise Musul hâkimi Bedreddin Lülü’nün idaresine geçmiştir.³¹⁰ Dârâ’nın ele geçirilmesiyle Necmeddin Eyyûb’un oğlu Muazzam Turanşah esaretten kurtulmuştur.³¹¹ Harizmlilere karşı yapılan bu seferle birlikte Necmeddin Eyyûb’un el-Cezîre’deki hâkimiyet alanı ve nüfuzu daraltılmıştır.³¹²

³⁰² Burada zikredilen Bîre karyesi (köyü), çalışmanın konusu olan Birecik şehri değildir. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Ek 1.

³⁰³ İbnü’l-Adim, s.502; İbn-i Vâsıl, V, s.283; Mustafa Kılıç, s.65.

³⁰⁴ İbnü’l-Adim, s.503.

³⁰⁵ Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.437.

³⁰⁶ İbn Bîbî, s.470; el-Ömerî, s.371; Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.437.

³⁰⁷ Ramazan Şeşen, Salahaddin’dan Baybars’a..., s.191.

³⁰⁸ İbn Bîbî’nin eserinde Şihabeddin Zenderi şeklinde geçen bu kişi Harran hâkimi olan Nesevî’dir. Celaleddin Harizmşah’ın vefatından sonra yaklaşık dört yıl Meyyâfârikin’de kalmış akabinde Kuzey Suriye’ye gelerek Berke Han’ın hizmetine girmiştir. İbn Bîbî; s.471-472; Abdülkerim Özaydın, “Nesevî, Muhammed b. Ahmed”, **DİA XXXII**.

³⁰⁹ İbn Bîbî, s.472; Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.437.

³¹⁰ Ahmet Demir, s.110.

³¹¹ Mustafa Kılıç, s.68.

³¹² Tülay Yürekli, s.261.

Ancak daha sonraki süreçte Necmeddin Eyyûb’a karşı düşmanlık güdenler, Harizm bakiyelerini kullanmak istemişlerse de Necmeddin Eyyûb bu girişimleri engellediği gibi Dimaşk, Kudüs ve Gazze şehirleri başta olmak üzere sahil şehirlerini de hâkimiyeti altına almıştır. Kendisine karşı her boşlukta Harizmlilerin kullanılmak istendiğinin farkında olan Necmeddin Eyyûb, Harizm siyasetinde değişikliğe gitmiştir. Özellikle Dimaşk kuşatmasında Harizmlilerin yer alması Necmeddin Eyyûb’un, Halep hâkimi Nâsır Yusûf ve Humus Hâkimi Mansûr İbrahim ile ittifak etmesine yol açmıştır.³¹³ Harizmlilerin yağmalarından usanan Halep hâkimi Nâsır Yusûf ve Humus Hâkimi Mansûr İbrahim, Necmeddin Eyyûb ile ittifak ederek 18 Mayıs 1246’da Humus gölü yakınlarında yer alan el-Kasap’ta, Harizmlileri mağlup etmişlerdir. Harizmlilerin lideri olan Berke Han’ın da bu savaşta öldüğü bilinmektedir.³¹⁴

2. MOĞOLLAR

2.1. Moğolların Ortaya Çıkışı

Moğol ismi tarihte ilk kez M.Ö. VII. yüzyılda Çin kaynaklarında geçmektedir. Çin’in T’ang sülalesi tarihi olarak bilinen Chiu T’ang-shu ve Hsin T’ang-shu’da bu isim “*Mêng-wa*” şeklinde geçmektedir. Daha sonra yapılan arkeolojik çalışmalarda ise Moğolların varlıkları M.Ö. iki bin yılına kadar götürülmekle birlikte Moğolların, Tula nehrinden Mançurya’ya kadar yayılmış oldukları ortaya konulmuştur. III. yüzyıldan VI. yüzyılın ortalarına kadar Moğol kabileleri arasında Juan-juanlar, Hsienpi (Hiong-nu) ve Tu-kiulerin öne çıktıkları görülmektedir.³¹⁵ Ancak VI. yüzyılın ikinci yarısında sırasıyla Göktürk ve Uygur hâkimiyetlerine tabi olan Moğolların içtimai teşkilatlanmasında Türk kültür ve gelenekleri etkisinde kaldıkları bilinmektedir.³¹⁶

XIII. yüzyıla kadar pek çok kez tek devlet çatısı altında toplanmayı deneyen Moğol kabileleri, ancak Timuçin’in kurduğu Moğol İmparatorluğu ile etkin bir güç ve büyük bir imparatorluk olabilmışlerdir.³¹⁷ 1206 yılında toplanan büyük Kurultay’da itaat altına

³¹³ İbn Vâsıl, V, s.353.

³¹⁴ İbn Vâsıl, V, s.359.

³¹⁵ Osman Gazi Özgüdenli, “*Moğollar*”, *DİA XXX*, s.225; Jean-Poul Roux, *Türklerin Tarihi Pasifik’ten Akdeniz’e 2000 Yıl*, (çev. A. Kazancıgil, L. A. Özcan), İstanbul 2020, s.249.

³¹⁶ Moğol teşkilatlanması hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., B. Y. Vladimirtsov, *Moğolların İçtimai Teşkilâtı*, (çev. A. İnan), Ankara 1995.

³¹⁷ Ahmet Sağlam, Suriye’de Hâkimiyet Mücadelesi..., s.47.

alınmış olan tüm Türk ve Moğol kabileleri bir araya getirilmiştir.³¹⁸ Kurultaya katılan kabilelerin ortak kararıyla Timuçin'e "*Çingis Kağan*"³¹⁹ unvanı verilmiştir.³²⁰ Moğolların kağanı olan Timuçin, kısa süre içinde hâkimiyetine dâhil ettiği topluluklarla neredeyse tüm Asya'yı istila etmeye başlamıştır. 1218 yılında meydana gelen Otrar Faciası ile bu istila hareketi yönünü batıya çevirmiştir. Başlangıçta hedefi Harizmşahlar Devleti'ni ortadan kaldırmak gibi görünse de³²¹ Cengiz Han'ın asıl hedefi cihan imparatorluğu idi. Nitekim Otrar Faciası ile başlayan süreç birçok ticaret, bilim ve sanat merkezinin yok olmasına yol açmıştır. Bu yerleşim yerlerinde yapılan yıkım ve katliamların asıl amacı düşmana psikolojik üstünlük sağlayarak boyun eğdirmektir.³²²

Harizm topraklarının ele geçirilmesi ile oldukça geniş bir coğrafyaya sahip olan Cengiz Han, 1227 yılında Çin seferi sırasında hayatını kaybetmiştir.³²³ Cengiz Han'ın ölümünden sonra yerine oğlu Ögedey geçmiştir. Babasından kalan hâkimiyet sahasını daha da genişletmek isteyen Ögedey, komutanlarından Curmagun Noyan'ı³²⁴ batı

³¹⁸ René Grousset, *Stepler İmparatorluğu Attilâ, Cengiz Han, Timur*, Ankara 2022, s.225; Jean-Poul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, İstanbul 2001, s.135.

³¹⁹ Timuçin'in diğer unvanları "*Evrenin Hanı- Okyanus Han- Cengiz Han- Çingis Han*"'dır. Bkz., Jean-Poul Roux, *Moğol İmparatorluğu...*, s.137; Jean-Poul Roux, *Türklerin Tarihi Pasifik'ten Akdeniz'e...*, s.251. "*Cengiz*" unvanı cihan hükümdarı, güçlü, mükemmel savaşçı ve göklerin oğlu anlamına gelmektedir. Bkz., Ahmet Sağlam, *Suriye'de Hâkimiyet Mücadelesi...*, s.47.

³²⁰ *Moğolların Gizli Tarihi*, (çev. A. Temir), Ankara 1986, s.58.

³²¹ Mustafa Kafalı, "*Cengiz Han*", *DİA VII*, s.368.

³²² Moğolların düşmana psikolojik üstünlük kurmak için uyguladıkları farklı savaş taktikleri bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz., Neslihan Durak, "*Çingiz Han'ın Yetiştirdiği Kültürde Korku ve Korku Salma Taktikleri*" *Korku Kitabı*, (ed. E. G. Naskali), İstanbul 2014, s.223-240.

³²³ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, s.186-187; Gregory Ebû'l-Ferec, II, s.522-523; René Grousset, s.256.

³²⁴ Curmagun adına ilk kez Moğolların Gizli Tarihi'nde Ürgenç şehrinin ele geçirilmesinde Şormahan-Horçi şeklinde rastlanılmaktadır. Bu hadise Ürgenç şehrinin Cengiz Han'ın oğullarından Cuci, Ögeday ve Çağatay tarafından ele geçirilmiş olmasında zikredilmektedir. Kardeşler arasında yapılan paylaşım sırasında babalarının hakkını ayırmamış olmaları Cengiz Han'ı öfkelenmiştir. Ancak Cengiz Han'ın yatıştırılmasında Şormahan-Horçi'nin konuşması etkili olmuştur. Bkz., *Moğolların Gizli Tarihi*, s.183-184. Ayrıca aynı eserde Curmagun'dan bahsedilirken Oteget'li Şormahan ifadesine de yer verilmiştir. Bu ifadeden en azından Curmagun'un menşei hakkında bilgiler edinilebilmektedir. Moğolların Gizli Tarihi, s.184. Şormahan-Horçi'nin Cengiz Han'ın Noyanlarından olduğu anlaşılmakla birlikte isminden sonra gelen "*Horçi*" ya da "*Korçi*" ifadesiyle de şahsi güvenliğini sağlayan sürekli olarak yanında bulunan bir muhafız olduğu anlaşılmaktadır. Cengiz Han tarafından ihya edilen bu şahsi birlik gece ve gündüz görevlileri şeklinde olmak üzere yüz elli kişiden oluşmaktadır. Muhafız veya hassa birliği olarak da adlandırılan bu birliklerde Gündüz nöbeti (Turka'ut/ Turgavut) ve Gece nöbeti (Kebte'ül/ Keptevur) vardiya ayrımı olduğu gibi Korçi (Okçu); Ahtaçı (Seyişçi), Egüdençi (Kapıcı/Mâbeynci), ve Bavurçı (Sofra hizmetlisi) gibi gruplarda yer almaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz., Mustafa Uyar, *İlhanlı (İran Moğolları) Devleti'nin Askerî Teşkilatı (Ortaçağ Moğol Ordularında Gelenek ve Dönüşüm)*, Ankara 2020, s.15 vd.

seferine tayin etmiştir. Aslında bu harekâtın hazırlıklarına Cengiz Han döneminde başlanmış ancak onun ölümünden sonra ortaya çıkan isyanlar batı seferini geciktirmiştir.³²⁵

2.2. Çurmagun Noyan'ın Batı Seferine Tayini

Cengiz Han'ın ölümüyle Moğol tahtına çıkan Ögedey Han, Irak ve Horasan'da Celâleddin Harizmşah'ın Moğol tabiiyetindeki unsurları etrafında toplaması üzerine, 1229 yılında Curmagun Noyan'ı otuz bin kişilik bir askeri kuvvetin başında bölgeye göndermiştir.³²⁶ Han'ın emriyle harekete geçen Curmagun, Moğolistan'dan hareketle Türkistan ve İran üzerinden Azerbaycan'a gelmiştir. Bu sırada Anadolu'nun doğusunda faaliyetlerde bulunan Celâleddin Harizmşah'ın 10 Ağustos 1230'da Yassı Çimen'de Selçuklu-Eyyûbî müttefik ordusuna mağlup olduğu bilinmektedir. Celâleddin Harizmşah, Moğolların kendisini takipte olduğunu öğrenince el-Cezîre taraflarına hareket etmiştir. Curmagun Noyan, Celâleddin Harizmşah'ı takip etmek üzere Taymas ve Türklerden oluşan bir birliği görevlendirmiştir.³²⁷ Amîd şehri dışında konakladığı bir sırada Moğol saldırısı nedeniyle tek başına kaçmaya mecbur kalan Celâleddin Harizmşah, bir Kürt tarafından öldürülmüştür.³²⁸ Celâleddin Harizmşah'ın öldürülmesi ile Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri Moğol saldırılarına açık hale gelmiştir.³²⁹

Ögedey Han, 1231 yılında Horasan ve Irak taraflarına takviye kuvvetler göndermiştir. Bu gelen birliklerin başına Curmagun Noyan'ın olduğu ve emri altındaki

³²⁵ Abdulkadir Yuvalı, **İlhanlı Tarihi**, İstanbul 2019, s.87.

³²⁶ Curmagun Noyan'ın görevlendirilmesi hakkında kaynaklarda farklılıklar mevcuttur. Abû'l-Farac, Celâleddin Harizmşah'ın "*bir geyik gibi Horasan ülkelerinde sıçradığını*" belirterek çıkardığı karışıklığın giderilmesi için otuz bin (ya da üç bin) adamla gönderildiğini aktarmaktadır. Bkz., Gregory Ebû'l-Ferec, II, s.526. Ermeni müverrih Genceli Kiragos ise Ögedey'in tahta çıktıktan sonra emrindeki orduları toplayarak üç birlik olmak üzere taksim ettiğini, birliklerden birini güneye, bir diğerini batıya ve kuzeye gönderirken tecrübeli ve başarılı olan Curmagun'un emrine ise bir birlik vererek kuzeydoğu tarafına gönderdiğini belirtmektedir. Bkz., Genceli Kiragos, s.34-35. Moğolların Gizli Tarihi'nde onu Curmagun'un Bahtat (Bağdat) halkı üzerine gönderilip, Ögedey zamanında kendisine yardımcı olunması için Ohotur ve Munggetu'nun görevlendirildiği belirtilmektedir. Bkz., Moğolların Gizli Tarihi, s.184-191; Fadime Öksüz Koçak, **Moğol Vali ve Noyanları (1206-1259 Yılları Arası)**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Karaman 2021, s.31. Alaaddin Ata Melik Cüveynî, s.191.

³²⁷ Ergin Ayan, "*Moğolların Ortadoğu'daki ilk Noyanı Curmagun*", **SBAD, (Kış 2018)**, s.186; Fadime Öksüz Koçak, s.33.

³²⁸ Muhammed b. Ahmed Nesevî, s.326-327; Faruk Sümer, Anadolu'da Moğollar, s.2.

³²⁹ Murat Zengin, **Türkler Tarafından Fethinden Moğol İstilasına Kadar Malatya**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2008, s.77.

asker sayısının da yaklaşık yüz bine ulaştığı bilinmektedir.³³⁰ Emri altına giren bu askerler ile daha da güçlenen Curmagun, kuvvetlerinden bir grubu el-Cezîre, Amîd, Erbil ve Ahlat taraflarına göndermiştir.³³¹ Moğolların yağma saldırıları halkı sıkıntılı bir döneme sürüklediği gibi yaşanan kuraklık ekinlerin hasat edilmesini engellemiştir. Bu durum kıtlık ve pahalılığa yol açmıştır. Ancak Halep emiri el-Melikü'l-Azîz Muhammed b. el-Melikü'z-Zahir aldığı tedbirler ile Halep ve bağlı yerlerde kıtlık ve pahalılığın önüne geçilebilmiştir.³³²

2.3. Anadolu'nun Moğollar Tarafından İşgali ve Bîre

Çurmagun Noyan'ın bilinmeyen bir nedenden ötürü felç geçirmesi üzerine görevle Baycu Noyan'a getirilmiştir.³³³ 1241 yılında gelen bitik ile görevi devralan Baycu Noyan, Erzurum'a kadar yağma ve tahrip hareketine girişmiştir. Bu sırada Türkiye Selçuklu Devleti içerde ve dışarda birtakım problemler ile uğraşmakta idi.³³⁴ 1242 yılında otuz bin kişilik birliğiyle Erzurum'u muhasara eden Baycu Noyan, şehri işgal ve tahrip ettikten sonra kış mevsiminin yaklaşması nedeniyle kışlakları olan Mugan'a çekilmiştir.³³⁵ Bu sırada Moğol ordularına karşı Türkiye Selçuklu Devleti sultanı II. Gıyâseddin Keyhüsrev, Eyyûbî melikleri başta olmak üzere komşu devletlerden yardım istemiştir.³³⁶ Ancak Sultan'ın talebine pek çok devlet adamı tamam dese de sadece Halep Eyyûbî Melikliği iki bin kişilik bir kuvvetle destek olmuştur.³³⁷ Gelen yardımcı kuvvetlerin de katılımıyla seksen bin kişiye ulaşan ordu, Moğolları karşılamak için Sivas'a doğru hareket etmiştir.³³⁸ 26 Haziran 1243 tarihinde Moğolların Köseadağ mevkiinde başlayan taarruzu

³³⁰ Minhâc-ı Sirâc el-Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî Moğol İstilasına Dair Kayıtlar*, (çev. M. Uyar), İstanbul 2022, s.102.

³³¹ Fadime Öksüz Koçak, s.34.

³³² İbnü'l-Esîr, XII, s.463-464.

³³³ Bertold Spuler, *İran Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devleri, 1220-1350*, Ankara 2011, s.46; René Grousset, s.272.

³³⁴ Bu dönemde Samsat (Sümeysat) kalesine bağlı Kefersut'ta Baba İshak adında bir şahsın Türkmenleri kışkırtarak isyan çıkarması Türkiye Selçuklu Devleti tarihinin en önemli olaylarından. Bkz., Gregory Ebû'l-Ferec, II, s.539-540; Murat Zengin, *Türkler Tarafından...*, s.75-76. Ayrıca devlet yönetiminde yer alan Sadeddin Köpek'in kendi çıkarlarına göre hareket etmesi de devleti zor duruma düşürmüştür. Bkz., Hasan Taşkıran *"Emir Sâdeddin Köpek'in Yükselişi ve Düşüşü"*, *Türk-İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (2016), s.182-190.

³³⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz., İbn Bibî, s.490-493.

³³⁶ Gregory Ebû'l-Ferec, II, s.541.

³³⁷ Faruk Sümer, *"Köseadağ Savaşı"*, *DİA XXVI*, s.272; Salim Koca, *"Türkiye Selçuklu Tarihinin Akışını Değiştiren ve Anadolu'nun Kaderini Belirleyen Savaş: Köseadağ Bozgunu"*, *TAD*, 37, (2016), s.55.

³³⁸ Murat Zengin, *Türkler Tarafından...*, s.78.

herhangi bir mukavemete uğramadan Anadolu'nun içlerine kadar devam etmiş ve böylece Anadolu'da Moğol tahakkümü başlamıştır.³³⁹

Kösedağ savaşından sonra 1244'te Yasavur Noyan adındaki Moğol komutanın emrindeki kuvvetlerin Güneydoğu Anadolu bölgesine hareket ettikleri bilinmektedir. Maiperkati (Meyyâfarikin/ Silvan), Mardin ve Ruha bölgelerine gelen bu birlikler, Fırat nehrini geçerek Halep kapısına kadar ilerlemişlerdir.³⁴⁰ Ancak kullanılan atların bu coğrafyaya uygun olmayışı ve atlarda görülen hastalık nedeniyle daha fazla ilerleyememişlerdir. Bunun üzerine Yasavur Noyan, Halep emirine haber göndererek Moğollara tabi olmalarını ve haraç ödemelerini bildirmiş, Halep emiri de kendisinden talep edilen şartları kabul etmiştir. Taleplerin yerine getirilmesinden sonra Yasavur, Anadolu'ya hareket etmiştir.³⁴¹

³³⁹ Bkz., İbn Bîbî, s.493 vd.; Genceli Kiragos, s.85-88; Müverrih Vardan, s.100; Claude Cahen, **Türkiye'nin Doğu Anadolu Selçuklu Devleti 11.-14. Yüzyıl**, (çev. N. Epçeli), İstanbul 2022, s.115; Arda Deniz, **Moğolların Anadolu Politikası ve İlhanlılar Devleti Tarihi**, İstanbul 2013, s.59.

³⁴⁰ Moğolların Halep önlerinde bulunduğu sıralarda, Moğol istilası karşısında Papa Innocentius'un barış teşebbüsleri için görevlendirdiği keşiş Johan de Plano Carpini de Moğol imparatorluk sarayında bulunmakta ve Halep'in hâlâ işgal altında olduğunu belirtmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz., Johan de Plano Carpini, **Moğolistan Seyahatnamesi 13. Yüzyılda Avrupa'dan Orta Asya'ya Yolculuk**, (çev. E. Ayan), İstanbul 2022, s.96-97.

³⁴¹ Bu dönemde Halep emirinin el-Melikü'n-Nasır Yûsuf olduğu bilinmektedir. Kösedağ Savaşı'ndan sonra Eyyûbîlere karşı yapılan bu seferin asıl nedeni Kösedağ Savaşı'nda Türkiye Selçuklularına gönderdikleri iki bin kişilik askerî yardım olmalıdır. Bu dönemin kaynaklarında özellikle el-Bîre'nin durumuna dair herhangi bir bilgi verilmemiştir. Fakat el-Bîre, bu dönemde Halep Eyyûbîlerinin hâkimiyeti altındaydı. Ayrıntılı bilgi için bkz., Gregory Ebû'l-Ferec, II, s.544.

II. BÖLÜM

MEMLÛK TÜRK DEVLETİ'NİN KURULUŞU

A- MEMLÛK KELİMESİ ve MEMLÛK SİSTEMİNİN ORTAYA ÇIKIŞI

1. Memlûk Kelimesi ve Anlamı

“*Memlûk*” kelimesinin sözlükteki karşılığı “*bir kimsenin mülküne dâhil olunan şey*”, demektir.³⁴² Arapçada efendisinin temellükünde olan köle anlamına gelen “*me-le-ke*” fiilinden türemiş bir ismi mefûldür.³⁴³ Çoğulu ise “*memlûkün*” veya “*memâlik*” dir. Zaman içinde özel bir anlam kazanan Memlûk kelimesi, daha çok asker olarak kullanılmak için savaşlarda esir düşen veya esir tüccarları tarafından elde edilen köle ve beyaz insanı ifade etmiştir.³⁴⁴ Bu anlamda Memlûk kelimesi, Ortaçağ İslâm dünyasında kendisine has şartları barındıran bir sınıfı ifade etmiştir.³⁴⁵ İslam ülkelerinde Memlûk kelimesinin yerine Gulâm ifadesi kullanılırken Kuzey Afrika’da Abîd, Endülüs’te ise Sakâlîbe ifadeleri bu kelimeye karşılık olarak kullanılmıştır.³⁴⁶ Memlûk Türk Devleti’nde ise memlûk askerlere, Culbân³⁴⁷ veya Aclâb denilmiştir.³⁴⁸

2. Memlûk Sisteminin Ortaya Çıkışı

Memlûk sistemi, Ortaçağ’da devlet yöneticilerinin kendilerine sadık ve bağlı bir askeri sınıf oluşturma gayesi ile ortaya çıkmıştır.³⁴⁹ Bu sistemle, savaşlarda esir düşenleri,

³⁴² Mehmet Yusûf Çelik, s.59; Ahmet Sağlam, **En-Nâsır Muhammed Devri Memlûk Türk Devleti**, Ankara 2021, s.6.

³⁴³ A. J. Wensinck, “*Memlûk*”, **İA VII**, s.688; Kazım Yaşar Koprman, “*Mısır Memlûkleri (1250-1517)*”, **Türkler Ansiklopedisi V**, Ankara 2002, s.99; Süleyman Kızıltoprak, “*Memlûk sistemi*”, **Türkler Ansiklopedisi V**, Ankara 2002, s.610; Kazım Yaşar Koprman, “*Mısır Memlûkleri (1250-1517)*”, **Türkler Ansiklopedisi**, s.166.

³⁴⁴ Hakkı Dursun Yıldız, **İslamiyet ve Türkler**, İstanbul 2011, s.124-125; Cengiz Tomar, **Memluk Devleti’nin Kuruluşu ve Gelişmesi (1240-1260)**, s.1; Mehmet Yusûf Çelik, s.60; A. J. Wensinck, “*Memlûk*”, s.689; M. Sobbernheim, “*Memlûkler*”, **İA VII**, s.689.

³⁴⁵ Ahmet Sağlam, **En-Nâsır Muhammed Devri...**, s.7.

³⁴⁶ Süleyman Kızıltoprak, “*Memlûk*”, **DİA XXIX**, s.87.

³⁴⁷ Bir şekilde esir edilmiş ve çoğunluğunu Habeşlilerin oluşturduğu askeri birliklere de Culbân denilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz., İsmail Hakkı Uzunçarşılı, s.392-393.

³⁴⁸ M. C. Şehabeddin Tekindağ, “*XIV. Asrın Sonunda Memlûk Ordusu Al-Mamâlik as-Sultânîya-Iktâ’lı Askerler- Memâlik al-Umarâ- Yardımcı Kuvvetler*”, **Tarih Dergisi XI/15**, (1990), s.85; David Ayalon, **Memlûk Ordusunun Yapısı Üzerine Araştırmalar I-II-III**, (çev. A. M. Ağır), Ankara 2015, s.10; Mehmet Yusûf Çelik, s.60.

³⁴⁹ Ahmet Sağlam, **En-Nâsır Muhammed Devri...**, s.4.

hükümdar veya emirler adına belirli kırsalalarda eğitmek, aynı zamanda efendilerinin maksatlarını gerçekleştirmek amaçlanmıştır.³⁵⁰ Bu sistemin ilk örneklerine Abbasiler döneminde rastlanmaktadır.³⁵¹ Abbasiler ile başlayan bu sistemin zirve noktasını ise Memlûk Türk Devleti oluşturmuştur. Abbasi Devleti'nin kuruluş sürecinde önemli roller oynayan ve zamanla nüfuz elde eden İranlılara karşı bir denge oluşturmak adına, askeri ve idari kadrolara Türk Memlûkler yerleştirilmiştir.³⁵² Özellikle el-Me'mûn (ö.833) döneminde ilk kez İslâm sınırları dışından Türkler getirilerek askeri birlikler oluşturulup kontrol mekanizmasında Türklere yer verilmiştir.³⁵³ Me'mûn'dan sonra devletin başına geçen kardeşi el-Mu'tasım (ö.842), Türklere oluşturulan askerlere daha fazla önem vermiştir. Askerlerinin sayısının giderek artması üzerine el-Mu'tasım, Samarra şehrini inşa ettirmiştir.³⁵⁴ Zamanla halifenin güvenini kazanan bu Türk Memlûkler, önemli devlet kadrolarında yer almaya ve nüfûz elde etmeye başlamışlardır. Memlûklerin bu özelliklerinden faydalanmak isteyen valiler çok sayıda Memlûk satın almıştır. Bu şekilde önemli mevkilere gelen Memlûkler, vali olarak görev yaptıkları Mısır gibi uzak bölgelerde bağımsız devletler kurabilmişlerdir.³⁵⁵ Türk Memlûklerin Mısır'da kurdukları Tolunoğulları³⁵⁶ ve İhşîdîler³⁵⁷ bu devletlerdendir.

³⁵⁰ Ahmet Sağlam, *En-Nâsır Muhammed Devri...*, s.4.

³⁵¹ Hakkı Dursun Yıldız, s.127; M. C. Şehabeddin Tekindağ, **Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı (XIV. Yüzyıl Mısır Tarihine Dair Araştırmalar)**, İstanbul 1961, s.22.

³⁵² Hakkı Dursun Yıldız, *“Abbâsîler”*, **DİA I**, s.34; Kazım Yaşar Koprıman, *“Mısır Memlûkleri (1250-1517)”*, s.82.

³⁵³ Nahide Bozkurt, *“Me'mûn”*, **DİA XXIX**, s.101-104; Mehmet Yusuf Çelik, s.60.

³⁵⁴ Samarra şehrinin kuruluşu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Ya'kûbî, **Ülkeler Kitabı Kitâbü'l-Buldân**, (çev. M. Ağar), İstanbul 2021, s.41-57; Mühellebî, **Kitâbü'l-Azîzî (el-Memâlik ve'l-Mesâlik) Yollar ve Ülkeler Kitabı**, (çev. M. Ağar), İstanbul 2023, s.145; Bahattin Kök, *“Samerre'nin Kuruluşu”*, **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, (Erzurum 2003); Mustafa Demirci, *“Sâmerrâ”*, **DİA XXXVI**, s.70-71; H. Viollet, *“Sâmerrâ”*, **İA X**, s.144-146.

³⁵⁵ İlyas Gökhan, *“Memlûk Devleti'nde Askerî Kölelik Hukuku”*, **Nevşehir Barosu Dergisi**, (2015), s.139; M. C. Şehabeddin Tekindağ, *Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı...*, s.22-23.

³⁵⁶ Nadir Özkuyumcu, *“Tolunoğulları”*, **DİA XLI**, s.233-236; Devletin kurucusu olan Ahmed b. Tolun hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz., Hakkı Dursun Yıldız, *“Ahmed b. Tolun”*, **DİA II**, s.141-143; C. H. Becker, *“Ahmed”*, **İA I**, s.174-175.

³⁵⁷ Ahmet Ağırakça, *“İhşîdîler”*, **DİA XXI**, s.551-553; Erdoğan Merçil, **Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, İstanbul 2017, s.18-22; Devletin kurucusu olan Muhammed b. Tugç hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Asri Çubukcu, *“Muhammed b. Tugç”*, **DİA XXX**, s.581-582.

Mısır'da Memlûk askeri edinme uygulaması 969 yılında İhşîdiler Devleti'ne son veren Fatimîler tarafından da benimsenmiş ve bu uygulamaya devam edilmiştir.³⁵⁸ Eyyûbîler Devleti'nin kurucusu olan Selâhaddin Eyyûbî döneminde ordu ağırlıklı olarak Türk Memlûklerinden oluşturulmuş ve Memlûk sayısında artış yaşanmıştır.³⁵⁹ Her melik veya emir kendi hâkimiyetini sağlamlaştırabilmek ve diğer emir veya melikler üzerinde hâkimiyet icra edebilmek için Deşt-i Kıpçak'tan³⁶⁰ çok sayıda Memlûk getirterek birliklerine dâhil etmiştir. Böylece emirlere ait birliklerin çekirdeğini bu Memlûkler oluşturmuştur. Özellikle Necmeddin Eyyûb döneminde sistemli bir Memlûk yapısı ortaya çıkmıştır.³⁶¹ Necmeddin Eyyûb tarafından oluşturulan bu birliğe, kurucularına nispetle

³⁵⁸ Fatimîler, kurulduğu dönemin şartları gereği, ordularını güçlü kılabilmek adına farklı milletlerden (Berberi-Slav-Arap-Türk-Zenci-Deylemliler-Ermeni) oluşturmuştur. Fakat oluşturmuş oldukları bu ordu, Suriye'ye yapılan fetihler sırasında düzenli ordular karşısında başarısız olunca ordu yapısı değiştirilmiştir. Bu değişikliği zorunlu kılan iki neden vardır. İlki, fetih hareketlerinde özellikle Suriye ve Mısırdaki düzenli bir askeri yapı olan Memlûk sistemiyle karşılaşmış olmaları, diğeri ise ele geçirdikleri coğrafyalarda kendilerinin benimsediği Şiiliği zorla kabul ettirme istekleridir. Ayrıntılı bilgi için bkz., Nihat Yazılıtaş, “*Fatimi Ordusunu Meydana Getiren Etnik Unsurlar*”, **SÜTAD**, XVIII, (Konya 2005), s.189-210.

³⁵⁹ Süleyman Kızıltoprak, “*Memlûk*”, s.88.

³⁶⁰ Farsça bir tamlama olan ve Kıpçak Bozkırı manasına gelen Deşt-i Kıpçak, geniş bir sahayı kapsadığı için sınırları birçok kişiye göre farklılık göstermektedir. Bu farklılıklar için bkz., Elif Uzun, **XV. Ve XVI. Yüzyıl Osmanlı Tarih Yazıcılarına Göre Deşt-i Kıpçak ve Altın Ordu**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Trabzon 2017, s.67-71. Dnyepir'den başlayarak Volga'nın doğusuna kadar uzanan sahaya XI. ve XV. Yüzyılları arasında Arap kaynaklarında verilen addır. A. Yu. Yakubovskiy, **Altın Ordu ve Çöküşü**, (çev. H. Eren), Ankara 1992, s.3.

³⁶¹ Bu sistemin insan kaynağını savaş, istilâ ve benzeri durumlardan kaynaklı esirler oluşturmaktadır. Özellikle Moğol istilaları ile bu ihtiyaç fazlasıyla karşılanabilmiştir. Moğol istilalarında Karadeniz'in kuzeyindeki Deşt-i Kıpçak coğrafyasında esir olarak ele geçirilenler Karadeniz üzerinden Sinop veya Samsun'a buradan Malatya ve Sivas üzerinden; eğer deniz yolu tercih edilecekse Antalya ve Alanya'ya getirilerek Akdeniz üzerinden Mısır'a ulaştırılmıştır. Genelde Müslüman tüccarlar kara yolunu tercih ettiklerinden Malatya ve Sivas üzerinden hareketle Suriye coğrafyasına ilerleyerek Mısır'a ulaşmışlardır. Ancak Moğolların Suriye üzerine yaptıkları seferler sonucunda bu ticaret yolları da ister istemez tahrip edilmiş ve güvenli olmayan bir güzergâh halini almıştır. Mısır'a ulaştırılan bu erkek köleler dönemin sultanları tarafından satın alındıktan sonra askeri eğitimlerini alacakları ocaklara gönderilmiştir. Ocaklara kaydedilen bu esirlerin on yaşından küçük on dört yaşından büyük olmaması koşuluna dikkat edilmiştir. Bu şartları sağlayan köleler ilk başlarda Ravza adasına daha sonraki dönemlerde ise Kahire Kalesi altındaki “*Tibâk*” veya “*Etbâk*” adı verilen askeri okullara gönderilirdi. Bu okullara alınan Memlûke, “*Küttâbiyye*” adı verilirdi. Tibâklara yerleştirilen Memlûklerin genellikle aynı ırktan olan diğer Memlûklerin yanlarına yerleştirilmesi ise bir nevi yalnızlık çekmelerini önlenmiştir. Kısa zamanda mezun olmaları istenmeyen bu Memlûklerin eğitimleri de çok katı disiplin içerisinde yürütülmüştür. Memlûklerin eğitimi dini bilgiler ile başlar akabinde askerlik eğitimiyle (Kılıç-Kalkan, Ok-Yay, At binme vb.) devam ederdi. Bu eğitimleri başarıyla tamamlayanlar devletin askeri veya idari kadrolarında yer almaya ve zamanla bu görevlerinde büyük nüfûz elde etmeye başlardı. Sistem hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Altan Çetin, **Memlûk Devletinde Askerî Teşkilât**, İstanbul 2007, s.69-93; Süleyman Kızıltoprak, “*Memlûk Sistemi*”, s.629-631; İlyas Gökhan, s.133-161;

el-Memâlikü's-Sâlihiyye veya bulundukları Ravza³⁶² adasına nispetle Memâlikü'l-Bahrîyye denilmiştir.

B- MEMLÛK TÜRK DEVLETİ'NİN KURULUŞU ve İLHANLI-MEMLÛKLÜ İLK REKABETİ

1. Memlûk Türk Devleti'nin Kuruluşu

1250-1517 yılları arasında Mısır, Suriye ve Hicaz'da hüküm sürmüş olan Memlûk Türk Devleti, Eyyûbî ordusunda yer alan Türk asıllı ve azatlı Memlûk emirleri tarafından kurulmuştur.³⁶³ Dönemin eserlerinde Memlûk Türk Devleti, Devletü'l-Etrak³⁶⁴, ed-Devletü't-Türkiye³⁶⁵, Devletü Türk, Devletü'l-Memâlik, el-Memâlik et-Türkiye ya da Türk Devleti şeklinde adlandırılmıştır.³⁶⁶ Modern araştırmacılar, Memlûk Türk Devleti'ni sultanlarının menşei veya askeri eğitimlerini aldıkları yere göre isimlendirerek incelemişlerdir.³⁶⁷ Yine yapılan çalışmalarda kolaylık sağlanması adına Memlûk Türk

Yasemin Kaçar, **Bahrî Memlûk Devleti'nin Eğitim Sistemi ve Medreseler (1250-1382)**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Tokat 2006, s.57-59; Murat Zengin, *“Memlûk Türk Devleti Döneminde Anadolu-Suriye Askerî ve Ticarî Güzergâhı (Malatya-Antep-Halep Hattı)”*, Prof. Dr. Salim Cöhce Armağanı **“Türk Tarihine Adanmış Çileli Bir Ömür”**, Erzurum 2017, s.527-535.

³⁶² Ravza, Nil nehrinin yatağında bulunan büyük adalardan biridir. Bkz., A. S. Atiya, *“Ravza”*, **İA IX**, s.639-640; Necmeddin Eyyûb askerlerinin eğitimlerini alacakları ve ikametgâh edecekleri altmış hisar yaptırma kararı almıştır. Ayrıca bu yapılara yer açılabilmesi için adada yer alan bir Yakûbî kilisesi ile otuz üç mescidi yıktırmıştır. Ayrıca bkz., M. C. Şehabeddin Tekindağ, *Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı*, s.26.

³⁶³ M. Soobernheim, *“Memlûkler”* **İA VII**, s.689; İsmail Yiğit, *“Memlûkler”* **DİA XXIX**, s.90; Mehmet Yusuf Çelik, **Memlûkler Döneminde Antakya (1268-1516)**, Konya 2021, s.59.

³⁶⁴ İbn Ecâ, **İbn Ecâ Seyahatnamesi Bir Türk Seyyahın Kaleminden**, (çev. M. Şeker), İstanbul 2018, s.28.

³⁶⁵ Memlûk saray kâtiplerinden Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömerî, Memlûk Türk Devleti'ni tanımlamak için Devletü'l-Etrak, Devletü't-Türkiye ifadesini kullanmıştır. Ayrıca bkz., Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, **İbn Battûta Seyahatnâmesi**, (çev. A. S. Aykut), İstanbul 2023, s.697; Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, **İbn Battûta Seyahatnâmesi**, (çev. A. S. Aykut), İstanbul 2004, s.76.

³⁶⁶ Kâzım Yaşar Koprıman, *“El-Memâlik El-Bahriye (Bahri Memlûkler) Devri (1250-1382)”*, Prof. Dr. Kâzım Y. Koprıman Makaleler, (Yay. Haz. E. S. Yalçın- A. Çetin), Ankara 2005, s.92; Jean-Poul Roux, **Türklerin Tarihi Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl**, (çev. A. Kazancıgil- L. Arslan Özcan), İstanbul 2020, s.270; Fatih Yahya Ayaz, **Memlûk- Kıbrıs İlişkileri Kıbrıs'ta İlk Türk Hâkimiyeti**, Ankara 2016, s.18-19; Süleyman Kızıltoprak, *“Memlûk”*, **DİA XXIX**, s.89.

³⁶⁷ Mehmet Yusuf Çelik, s.59.

Devleti'nin Bahrî Memlûkler³⁶⁸ ve Burcî Memlûkler³⁶⁹ şeklinde iki döneme ayrılarak incelendiği görülmektedir.³⁷⁰ 1250-1382 yılları arasında Bahrî Memlûkler, 1382-1517 yılları arasında ise Burcî (Çerkez/Âs) Memlûkler'den başa geçen sultanlar Memlûk Türk Devleti'ni yönetmiştir.

Eyyûbîler içerisindeki iktidar mücadelesinde Bahrî Memlûklerin önde gelen isimlerinden Aktay, Baybars ve Kalâvun, II. Adil'in devlet idaresindeki liyakatsizliğine karşı 1240'ta Necmeddin Eyyûb'u Mısır'a davet ederek onu iktidara taşımışlardır.³⁷¹ XIII. yüzyılın ilk yarısının sonlarına doğru aynı zamanda Necmeddin Eyyûb'un saltanatının son yıllarını kapsayan bu devrede Fransa Kralı IX. Louis büyük bir haçlı ordusu ile Mısır üzerine hareket etmiştir.³⁷² VII. Haçlı Seferi olarak bilinen bu seferde Dimyat, Haçlı hâkimiyetine girmiştir. Bu hadiseden kısa süre sonra Necmeddin Eyyûb vefat etmiştir.³⁷³ Necmeddin Eyyûb'un vefatı, devlet erkanı tarafından gizlenmişse de Fransa Kralı bunu haber almış ve akabinde Mansûra bölgesine asker göndermiştir.³⁷⁴ Necmeddin Eyyûb'un vefatından sonra Türk asıllı eşi Şecereddür, Hısnıkeyfa'daki üvey

³⁶⁸ Bahrî Memlûkları ya da el-Memâlikü'l-Bahriyye, Mısır Eyyûbî hükümdarı Necmeddin Eyyûb tarafından iktidar mücadelesinde caydırıcı bir güç oluşturmak amacıyla vücuda getirilmiş özel eğitilmiş askerlere verilen addır. Karadeniz'in kuzeyindeki Kıpçak coğrafyasından getirtilen ve özel eğitimler sonucunda sultanın has askerleri arasında yerlerini alan bu Memlûk grubunun Nil nehri üzerindeki en büyük adalardan biri olan Ravza adasında eğitim görmeleri sebebiyle bu gruba Nil'e atıfla Bahrî Memlûkları denilmiştir. Çünkü yöre halkı Nil Nehri'ne Nil Denizi demektedir. Memlûk Türk Devleti'nin kuruluş tarihi olan 1250 yılından 1382 yılına kadar geçen 132 yıllık süreçte birkaç istisnası hariç olmak üzere tahta geçenlerin tamamı bu grup içerisinde yer almaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz.; Murat Zengin, **Memlûk Türk Devleti Döneminde Trablus (1289-1516)**, Ankara 2022, s.37-38; İsmail Yiğit, **Memlûkler 648-923\ 1250-1517**, s.16; Fatih Yahya Ayaz, s.20; Kazım Yaşar Kopraman, "*Bahriyye*", **DİA IV**, s.512; Cengiz Tomar, **Memlûk Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesi (1240-1260)**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1996, s.27- 29.

³⁶⁹ el-Melik el-Mansûr Seyfeddin Kalavun tarafından saltanatın kendi soyundan gelenlerde kalması amacıyla var olan güce karşı oluşturduğu Memlûk grubudur. Bu grup, Çerkez ve Âs asıllı Memlûklerden oluştuğu için Çerkez Memlûkları ya da eğitimlerini aldıkları Kal'atü'l-Cebel burçlarından dolayı Burcî Memlûkları olarak adlandırılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz.; Kazım Yaşar Kopraman, "*Burciyye*", **DİA VI**, s.419-420; Cüneyt Kanat, "*Memlûk Devleti'nde İktidar Değişikliği Bahrî Memlûklar'dan Burcî Memlûklar'a*", **Prof. Dr. Işın Demirkent Anısına**, İstanbul 2008, s.541.

³⁷⁰ İsmail Yiğit, "*Memlûkler*", s.90.

³⁷¹ Murat Zengin, **Memlûk Türk Devleti Döneminde Trablus...**, s.38.

³⁷² İsmail Yiğit, **Memlûkler 648-923\ 1250-1517**, s.16; Kazım Yaşar Kopraman, "*Mısır Memlûkları (1250-1517)*", s.86; Steven Runciman, III, s.223.

³⁷³ Bedrettin Basuğuy, s.157-159.

³⁷⁴ İsmail Yiğit, **Memlûkler 648-923\ 1250-1517**, s.17; Kazım Yaşar Kopraman, "*Mısır Memlûkları (1250-1517)*", s.87; Steven Runciman, III, s.226.

oğlu Turanşah'a haber göndererek onu Kahire'ye davet etmiştir.³⁷⁵ Şubat 1250 yılında son Eyyûbî sultanı olarak Kahire'de tahta çıkan Turanşah, Haçlılar ile karşılaşmak üzere Mansûra'ya hareket etmiştir. Turanşah gelmeden önce Şecereddür tarafından Haçlılar ile mücadele etmek üzere Baybars komutasında gönderilen Bahrî Memlûkleri, Nisan 1250'de Mansûra savaşında büyük bir zafer elde etmişlerdir.³⁷⁶ Bu zafer Memlûklerin kendilerini kanıtladıkları ilk askeri başarı olarak bilinmektedir.³⁷⁷

Mansûra Savaşı'nın kazanılmasından sonra Turanşah, üvey annesi Şecereddür ve babasının Memlûklerine karşı kötü muamelelerde bulunduğu için kendisine karşı olumsuz bir tavır takınılmıştır.³⁷⁸ Turanşah'ın devlet kadrolarında yer alan Memlûkleri tasfiye etme düşüncesi kendisine karşı üvey annesinin başını çektiği bir suikast girişimine yol açmıştır.³⁷⁹ 30 Nisan 1250'de Bahrî Memlûkleri lideri Baybars tarafından Turanşah öldürülmüştür.³⁸⁰ Turanşah'ın öldürülmesiyle Mısır'da Eyyûbî saltanatı son bulmuştur.³⁸¹

Memlûkler; Turanşah'ın öldürülmesinden sonra, efendilerinin Türk asıllı dul eşi Şecereddür'ü aynı gün tahta çıkarmış, Atabek el-Asâkirlik³⁸² makamına ise İzzeddin Aybek el-Türkmânî'yi getirmişlerdir.³⁸³ Saltanat tahtına Bahrî Memlûklerin desteği ile gelen Şecereddür, Eyyûbî soyundan olmaması ve bir kadın olması hasebiyle meşruiyeti

³⁷⁵ Şecereddür eşinin ölümünü gizli tutmak için naaşın olduğu odaya yemekler göndermiş yazılan fermanlarda eşinin imzasını taklit etmiştir. Ayrıca üvey oğlu Turanşah'ın başa geçmesi için emirlerden bağılık yemini de almıştır. Ayrıca bkz., Cengiz Tomar, “Şeceriüddür” **DİA XXXVIII**, s.404.

³⁷⁶ Murat Zengin, Memlûk Türk Devleti Döneminde Trablus..., s.38; Mansûra savaşı için ayrıca bkz., Bedrettin Basuguy, “Yedinci Haçlı Seferi: el-Melikü'l-Muazzam Tûrânşâh, Saint Louis ve Mansûra Savaşı” **Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, V/10, (Ekim-Kasım 2017), s.167-201; Işın Demirkent, **Haçlı Seferleri**, İstanbul 2013, s.211-218.

³⁷⁷ Murat Zengin, Memlûk Türk Devleti Döneminde Trablus..., s.39.

³⁷⁸ İbni Tağrıberdi, En-Nücûmu'z-Zâhire (Parlayan Yıldızlar), s.19; İsmail Yiğit, Memlûkler 648-923/1250-1517, s.18.

³⁷⁹ Steven Runciman, III, s.232; Cengiz Tomar, “Şeceriüddür” s.404.

³⁸⁰ Murat Zengin, Memlûk Türk Devleti Döneminde Trablus..., s.39.

³⁸¹ İsmail Yiğit, “Memlûkler”, s.90; Mehmet Yusuf Çelik, s.64.

³⁸² Büyük Selçuklular zamanında ihya edilen bu makama Emîri Kebîr veya Atabekül-cüyüş de denilmektedir. Bu makamda bulunan kişi Mısır'daki tüm ordu mensuplarının kumandanı olup rütbesi ise Mukaddemi Elf/Ümerâi Miin idi. Ayrıca Halep ve Şam'da da bulunan bu makamın Mısır'daki makamdan ayrılması için Mısır Atabek el-Asâkirliğindeki makama Atabekül-Asâkir-i bi-Diyar-ı Mısır'ya denilmiştir. Ayrıca bkz., İsmail Hakkı Uzunçarşılı, s.331-332; David Ayalon, s.93-94.

³⁸³ İbni Tağrıberdi, En-Nücûmu'z-Zâhire (Parlayan Yıldızlar), s.19; Ramazan Şeşen, Salahaddin'den Baybars'a ..., s.229; Cengiz Tomar, “Şeceriüddür” s.404; İsmail Yiğit, Memlûkler..., s.19.

sorgulanan bir sultan olmuştur.³⁸⁴ Bu duruma yaklaşık seksen gün dayanabilen Şecereddür, Atabek el-Asâkir İzzeddin Aybek el-Türkmânî ile evlendikten sonra eşi adına tahttan feragat etmiştir.³⁸⁵ Böylece pek çok tarihçinin de kabul ettiği gibi İzzeddin Aybek el-Türkmânî Memlûk Türk Devleti'nin ilk sultanı sayılmıştır.³⁸⁶ Ancak Makrîzi, Şecereddür'ün Türk asıllı olmasından dolayı onu ilk Memlûklü sultanı saymaktadır.³⁸⁷

İzzeddin Aybek el-Türkmânî, Memlûk sultanı olduktan sonra içerde ve dışarda pek çok sorun ile karşılaşmıştır. Dışarda, yeniden Mısır'a hâkim olmak isteyen Eyyûbî melik ve emirlerinin devletin istiklalini tehdit eden durumu, içerde ise Bahrî Memlûklerinin ileri gelenlerinin başa geçme çabaları söz konusudur. Baybars el-Bundukdârî, Farisüddin Aktay ve Seyfeddin Kalâvun gibi Memlûk emirlerinin ileri gelenleri İzzeddin Aybek el-Türkmânî'nin tahta oturmasından kısa süre sonra isyan ederek Eyyûbî soyundan on yaşındaki Mûsa'yı "*el-Melik el-Eşref*" unvanıyla başa geçirmişlerdir.³⁸⁸ Yönetimde İzzeddin Aybek ile ortak olan Mûsa'nın, resmi yazışmalarda, basılan paralarda ve hutbede ismi İzzeddin Aybek ile birlikte geçmiştir. Ancak Mûsa'nın ismen varlığının dışında devlet işlerinde bir hükmü olmamıştır.³⁸⁹ Nitekim Mısır'a hâkim olmak isteyen Eyyûbî melik ve emirleri kendi soylarından bir kişinin başa geçirilmesini de yeterli görmemişlerdir. Bu durum ise iki tarafı karşı karşıya getirmiştir.³⁹⁰ Bu sırada Hülagu komutasındaki Moğolların Irak'a yaklaştığı haberi üzerine Abbasî halifesi Mu'tasım-

³⁸⁴ Şecereddür, 1239 yılında Necmeddin Eyyûb ile birlikte Kerek'te hapis bulunduğu dönemde Halil adında bir erkek çocuğu dünyaya getirmiş, ancak bu çocuk altı yaşında iken ölmüştür. Kendisine karşı oluşan yargıyı değiştirmek için ölen bu oğluna atfen "*el-Müstasımiyyet es-Sâlihiyye Meliket el-Müslimîn, Vâlidet el-Melik el-Mansur Halîl*" unvanını kullanmışsa da üzerindeki baskıları kıramamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz., İbni Tağrıberdi, En-Nücûmu'z-Zâhire (Parlayan Yıldızlar), s.20; Ramazan Şeşen, Salahaddin'den Baybars'a ..., s.229; Cengiz Tomar, "*Şecerüddür*" s.404; Kazım Yaşar Koprman, "*Mısır Memlûkleri (1250-1517)*", s.90.

³⁸⁵ Ruknuddîn Baybars el-Mansûrî ed-Devâdâr el-Hıtayî, **et-Tuhfetu'l-Mulûkkiyye fi'd-Devleti't-Turkiyye Türk Devleti Konusunda Sultânlara Armağân (1252-1312)**, (çev. H. Polat), Ankara 2016, s.18-19; Süleyman Özbek, **El-Melikü'z-Zâhîr Rükne'd-din Baybars El-Bundukdârî (?-1277)**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1988, s.20.

³⁸⁶ İbni Tağrıberdi, En-Nücûmu'z-Zâhire (Parlayan Yıldızlar), s.24; Baybars el-Mansûrî, et-Tuhfetu'l-Mulûkkiyye fi'd-Devleti't-Turkiyye..., s.19; Gregory Ebû'l-Ferec, II, s.552; Fatih Yahya Ayaz, **Memlûkler**, Ankara 2020, s.31.

³⁸⁷ Makrîzi, I, s.459; İsmail Yiğit, Memlûkler..., s.19.

³⁸⁸ Tam künyesi Muzafferuddîn Mûsa İbnü'l-Melik el-Mesud'dur. El-Melikü'l-Kâmil'in soyundan olduğu bilinmektedir. Bkz., Baybars el-Mansûrî, et-Tuhfetu'l-Mulûkkiyye fi'd-Devleti't-Turkiyye..., s.20; İsmail Yiğit, Memlûkler..., s.28; Mehmet Yusuf Çelik, s.66 dipnot.

³⁸⁹ İbni Tağrıberdi, En-Nücûmu'z-Zâhire (Parlayan Yıldızlar), s.25-26; Mehmet Yusuf Çelik, s.66 dipnot.

³⁹⁰ Fatih Yahya Ayaz, Memlûkler, s.31.

Billâh devreye girerek iki taraf arasında sulhu sağlamıştır.³⁹¹ Sahil bölgesi ve Kudüs dâhil Ürdün Nehrine kadar olan alan Memlûk Devleti sınırlarına dâhil edilirken kalan kısım Eyyûbî toprakları olacak şekilde bölüştürülmüştür.³⁹²

İzzeddin Aybek, yaklaşan Moğol tehlikesi karşısında yaşanan gelişmelerden istifade ile Mûsa'yı hal etmiş ve yönetimde tek söz sahibi olmuştur.³⁹³ Daha sonra Bahrî Memlûk emirleri ile uğraşmak zorunda kalmıştır. Bahrî emirlerinden Farisüddin Aktay'ın giderek artan nüfûzunu önlemek için harekete geçen İzzeddin Aybek, kendisini Kal'atü'l-Cebel'e çağırarak öldürtmüştür.³⁹⁴ Liderlerinin ölüm haberini alan Baybars ve arkadaşları Aybek'e karşı harekete geçmişlerse de alınan tedbirler karşısında başarısız olarak çekilmek zorunda kalmışlardır. Baybars, Kalâvun, Bedreddin Baysarı ve Sungur el-Aşkar'ın başlarında bulunduğu Bahrî emirlerinin ileri gelenleri, emrindeki askerler ile Dimaşk'a kaçmışlardır.³⁹⁵ Başta Baybars olmak üzere kaçan emirler ancak İzzeddin Aybek'in ölümünden sonra Mısır'a döneceklerdir.³⁹⁶

Aybek, başarı ile uyguladığı siyaseti sayesinde tahtını sağlam temeller üzerine oturtmayı başarmıştır. Ancak emirler üzerinde nüfûz kurmak isteyen İzzeddin Aybek, Musul emirinin kızı ile evlenmek istemişse de bu evlilik teşebbüsü kendisinin ölümüyle sonuçlanmıştır. Eşinin başka bir kadın ile evlenmek istemesine tahammül edemeyen Şecereddür, kocasına karşı bir suikast tertip ederek onu hamamda yıkandığı sırada 9 Nisan 1257'de boğdurmuştur.³⁹⁷ Sabah olduğunda efendilerinin ölümünü öğrenen

³⁹¹ Nisan 1253 yılında taraflar arasında Halifenin sağlamış olduğu bu anlaşma, bir bakıma Eyyûbî toprakları üzerinde kurulan ve gâsıp görülen Memlûk Türk Devleti'nin hâkimiyetini ilk tanıyan tarafın yine Eyyûbîler olması bakımından oldukça önemlidir. Ayrıca bkz., Baybars el-Mansûrî, et-Tuhfetü'l-Mulûkkiyye fi'd-Devleti't-Turkiyye..., s.21-22; İsmail Yiğit, Memlûkler..., s.28; Kazım Yaşar Koprman, “Mısır Memlûkleri”, **Makaleler**, Ankara 2005, s.561-562; Yüksel Arslantaş, **Memluklar Devrinde Suriye**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Elâzığ 1996, s.26.

³⁹² Mehmet Yusûf Çelik, s.66.

³⁹³ İsmail Yiğit, “Memlûkler”, **DİA XXIX**, s.90.

³⁹⁴ İbn Şeddâd, s.XIV; İbn Kesîr, XIII, s.342; Baybars el-Mansûrî, et-Tuhfetü'l-Mulûkkiyye fi'd-Devleti't-Turkiyye..., s.25; İsmail Yiğit, Memlûkler..., s.25; Kazım Yaşar Koprman, “Mısır Memlûkleri” **Prof. Dr. Kâzım Y. Koprman Makaleler**, (Yayına Hazırlayanlar. E. S. Yalçın, A. Çetin), Ankara 2005, s.563.

³⁹⁵ Baybars el-Mansûrî, et-Tuhfetü'l-Mulûkkiyye fi'd-Devleti't-Turkiyye..., s.26; Mehmet Yusûf Çelik, s.66.

³⁹⁶ M. Fuad Köprülü, “Baybars”, **İA II**, s.357.

³⁹⁷ Aybek'in vefatıyla ilgili farklı rivayetler vardır. Ayrıntılı bilgi için bkz., İbni Tağrıberdi, En-Nücûmu'z-Zâhire (Parlayan Yıldızlar), s.20-22; Baybars el-Mansûrî, et-Tuhfetü'l-Mulûkkiyye fi'd-Devleti't-Turkiyye..., s.29.

memlûkler, ele geçirilen katilleri infaz ettikten sonra olayın azmettiricisi olduğunu bildikleri Şecereeddür'ü de öldürmüşlerdir.³⁹⁸ Aybek'in yerine oğlu Nureddin Ali "*el-Melik el-Mansûr*" lakabıyla 12 Nisan 1257'de sultan ilan edilmiştir.³⁹⁹

Memlûk Türk Devleti tahtına çıkan Türk sultanlarının üçüncüsü olan Nureddin Ali, henüz on yaşında idi. Yaşının küçük olmasından ötürü Atabek el-Asâkirlik makamına, Alemü'd-din Sancar el-Halebî getirilirken Nâibu's-Saltana⁴⁰⁰ makamına ise Seyfeddin Kutuz atanmıştır.⁴⁰¹ Nureddin Ali döneminin en önemli olayı İran ve Anadolu'yu hâkimiyeti altına alan Moğol saldırılarıdır.

2. İlhanlı Devleti'nin Kuruluşu

Cengiz Han'ın ölümünden sonra imparatorluk tahtına oturan Ögeday Han'ın, 1229 yılında başlayan iktidar döneminden Mönke Han'ın başa geçtiği 1251 yılına kadarki süreç, Moğolların duraksama ve iç mücadeleler dönemi olmuştur. Bu dönem aralığında tertip edilmiş büyük kurultaylarda, kurultay mensuplarının hoşnutsuzluğu zamanla çeşitli muhalif grupları ortaya çıkarmıştır. Muhalif gruplar arasında soyluların yanında yüksek kıdemli görevlilerinde yer alması zamanla kutuplaşan taraflar arasında bağımsız hareketlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Moğol başkenti Karakurum'da başlayan bu hareketler zaman içerisinde yine merkeze bağlı tabilerin bağılılıkları üzerinde de etkili olmuştur. Bu durumun sonucu olarak Moğol idari sistemi bozulmalara uğramıştır. 1251 yılında düzenlenen kurultayda Moğol tahtına oturacak olan Mönke Han'ın merkeziyetçi bir politika izlemesi uzun zamandan beri bozulmaya başlamış olan bu sistemi dönüştürmeye yönelik bir girişim olarak kabul edilmektedir.⁴⁰²

³⁹⁸ İbni Tağrıberdi, *En-Nücûmu'z-Zâhire* (Parlayan Yıldızlar), s.23.

³⁹⁹ İbni Tağrıberdi, *En-Nücûmu'z-Zâhire* (Parlayan Yıldızlar), s.28.

⁴⁰⁰ Nâibu's-Saltana; Saltanat nâibi demektir. Bu makamda yer alan görevli sultanın vekili ve sultandan sonraki en yetkili kişi idi. Bu makamı diğer Nâib-i saltanatlardan ayırmak için Nâib-i Kâfil, Nâibülhazre, es-Sultanü's-Sânî veya Kâfilülmemâlik el-islâmiyye/şerîfe de kullanılmıştır. İlk kez İzzeddin Aybek et-Türkmani tarafından ihdas edilen bu makamın ilk Nâibu's-Saltana'sı ise Emir Alâüddin Aytekin Bundukdârî'dir. Ayrıntılı bilgi için bkz., İsmail Hakkı Uzunçarşılı, s.328-330; David Ayalon, s.91-93.

⁴⁰¹ İsmail Yiğit, "*Memlûkler*", *DİA XXIX*, s.90; Mehmet Yusûf Çelik, s.68; Hülya Karababa, **Memlûk Sultanı Seyfeddin Kutuz'un Hayatı, Siyasi ve Askeri Kariyeri**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Çankırı 2018, s.24.

⁴⁰² Burak Çelik, **Hülegü Han'ın Hayatı ve Faaliyetleri**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2021, s.91.

1251 yılına kadar Cengiz Han'ın vasiyeti doğrultusunda hükümdarlık tahtı Ögeday ailesine verilmiştir. Ancak zamanla bu ailenin *Yasa*'ya⁴⁰³ uygun hareket etmemesi, kendilerine karşı muhalif grupların oluşmasına yol açmıştır.⁴⁰⁴ Bu muhalif grup taraftarları, Batu Han etrafında birleşerek *Yasa*'nın uygulayıcısı olarak Mönke'yi görmüş ve kurultayda onun Büyük Kağan olarak seçilmesini sağlamışlardır.⁴⁰⁵ Böylece 1 Temmuz 1251⁴⁰⁶ tarihinde kırk üç yaşındaki⁴⁰⁷ Mönke Han, Cengiz Han'ın üçüncü halefi olarak imparatorluğun başına geçmiştir.⁴⁰⁸ Mönke Han için düzenlenen eğlenceler devam ederken, Ögeday ailesi ve taraftarları darbe girişiminde bulunmuştur. Bu girişimin açığa çıkması,⁴⁰⁹ imparatorluk tahtını da kat'i olarak kaybetmelerine neden olmuştur.⁴¹⁰

Mönke Han, kendisine karşı tertip edilen bu darbe girişiminde yer alan kişileri kapsamlı bir soruşturmada sonra tespit ettirerek cezalandırmıştır.⁴¹¹ Mönke Han'ın bu girişimi, görünüşte kendi soyundan olan kişileri ortadan kaldırtmak olarak görülse de bir bakıma muhalif grupları bertaraf ederek devlet idaresinde merkezileşme çabaları olarak düşünülebilir. Nitekim Mönke'nin bu konuda pek çok kararlar aldığı da görülmektedir.⁴¹²

⁴⁰³ Moğol kabilelerini bir araya getirerek siyasi birliğini tamamlayan Cengiz Han'ın, bu birliğin devamlılığı adına ortaya koyduğu yasaklara verilen addır. Örf ve âdet hukukuna göre şekillendirilen bu yasakların orijinal metni ele geçmemiştir. Ancak dönemin vakanüvisleri, tarihçileri ve seyyahlarının eserlerinde parça parça görülmektedir. Bkz., Alaaddin Ata Melik Cüveynî, s.84 vd.; Willem Van Ruysbroeck, **Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk (1253-1255)**, (çev. Z. Kılıç), İstanbul 2022, s.120-124; Johan de Plano Carpini, s.81-83; Gregory Ebû'l-Ferec, II, s.478 vd.; Curt Alinge, **Moğol Kanunları**, (çev. C. Üçok), Ankara 1967; Sadri Maksudi Arsal, "*Çengizin Yasası*", **Türk Hukuk Tarihi İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları**, İstanbul 1947, s.167-177.

⁴⁰⁴ Ankhbayar Danuu, "*Büyük Han Mengü'nün Devlet Anlayışı ve İlhanlı Devleti Kuruluşunda Etkisi*" **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, XI/2, (2015), s.2.

⁴⁰⁵ Ebû'l-Ferec İbnü'l-İbrî, s.23-24; Gregory Ebû'l-Ferec, II, s.553; Jean-Poul Roux, **Moğol İmparatorluğu Tarihi**, (çev. A. Kazancıgil, A. Bereket), İstanbul 2001, s.315.

⁴⁰⁶ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, s.467-468.

⁴⁰⁷ René Grousset, **Stepler İmparatorluğu Attilâ, Cengiz Han, Timur**, (çev. H. İnalçık), Ankara 2022, s.282-283.

⁴⁰⁸ Jean-Poul Roux, **Moğol İmparatorluğu Tarihi**, s.315-316; Ayşe Dudu Erdem Kuşçu, "*İlhanlı Devleti'nin Kuruluşu ve Memlûklerle İlk Teması*", **Türkler Ansiklopedisi VIII**, Ankara 2002, s.620.

⁴⁰⁹ Mönke Han'a karşı girişilen bu darbenin ayrıntıları için ayrıca bkz., Alaaddin Ata Melik Cüveynî, s.472-488; Ebû'l-Ferec İbnü'l-İbrî, s.24-25; Willem Van Ruysbroeck, s.202-203; Minhâc-ı Sirâc El-Cûcânî, Tabakât-ı Nâsirî Moğol İstilasına Dair Kayıtlar, s.140-142; Mehmet Özer, **Büyük Moğol İmparatorluğu ve İlhanlılar'da Taht Mücadeleleri**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2019, s.64-66.

⁴¹⁰ René Grousset, s.282.

⁴¹¹ Abdulkadir Yuvalı, **İlhanlı Tarihi**, s.114.

⁴¹² Ayrıntılı bilgi için bkz., Alaaddin Ata Melik Cüveynî, s.488- 493; Abdulkadir Yuvalı, **İlhanlı Tarihi**, s.114-117.

Bu uygulamaların ilki Cengiz Han zamanından itibaren devletin doğu ve batısındaki bölgelerde görevli genel valilerle ilgili olmuştur.⁴¹³ Mönke Han, bu bölgelerin idaresine kendi öz kardeşlerini atayarak yeni bir idari sistem oluşturmuştur. Bu sistemde Kubilay Han, Çin'e; Hülagu Han ise batı bölgelerine gönderilmiştir.⁴¹⁴

2.1. Hülagu'nun Batı Seferi

Hülagu Han, 1252 yılı kurultayında alınan karar doğrultusunda Ceyhun'dan başlayarak Azerbaycan, Batı İran, Irak, Anadolu, Kafkasya, Suriye ve Mısır'a kadar olan bölgeleri ele geçirmekle görevlendirilmiştir.⁴¹⁵ Hülagu Han'ın bu seferi sırasında emrine tahsis edilen ordu, Cengiz Han döneminde hanedan üyeleri arasında bölüşürülen askerlerden her on kişiden ikisinin onun emrine verilmesi şeklinde oluşturulmuştur.⁴¹⁶ Ayrıca daha önceden batıya gönderilmiş Çurmagun ve Baycu noyanların emrindeki askerler de Hülagu'nun emrine dâhil edilmiştir.⁴¹⁷ Seferin yapılacağı coğrafya göz önünde bulundurularak, Hitay coğrafyasından petrol, mancınık ve çarh ustalarının yer aldığı bin hanelik bir güç de tahsis edilmiştir.⁴¹⁸

Hülagu Han, hazırlıkların sürdürüldüğü sırada on iki bin kişilik bir askeri kuvveti, Kitboğa kumandasında öncü birlik olarak göndermiştir. Kendisi ise 1253 yılı başlarında yüz otuz bin kişilik ordusuyla başkentten hareket etmiştir. Ordunun geçeceği güzergâh üzerindeki köprü ve yollar onarılmış, otlak alanlar koruma altına alınmıştır.⁴¹⁹ Hülagu

⁴¹³ Cengiz Han döneminden itibaren İmparatorluk genelinde ele geçirilen toprakların idaresi merkezden atanan vali veya noyanlar ile sağlanmıştır. Ancak her iktidar değişikliğinde ya da iç mücadelelerde vali veya noyanlar tarafından idare edilen bölgelerde ciddi otorite boşlukları yaşanmıştır. İmparatorluk topraklarındaki idari yönetim statüsüne netlik kazandırmak isteyen Mönke, 1251 yılı kurultayında Kağan seçildikten sonra ilk defa görülecek bir uygulamayı hayata geçirmiş ve bölgelerin yönetimine kardeşlerini atamıştır. Ayrıca bkz., Reşidüddin Fazlullah, *Câmiu't- Tevârih (İlhanlılar Kısım)*, s.13; Alaaddin Ata Melik Cüveynî, s.97-98; Ebû'l-Ferec İbnü'l-İbrî, s.25-26; Abdulkadir Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, s.114-115; Neslihan Durak, *"İlhanlılar" İslam Tarihi ve Medeniyeti Müslüman Türk Devletleri Tarihi II*, (ed. M. A. Alioğlu), İstanbul 2018, s.59-60.

⁴¹⁴ Ayşe Dudu Erdem Kuşçu, *"İlhanlı Devleti'nin Kuruluşu ve Memlûklerle İlk Teması"*, s.620.

⁴¹⁵ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, s.497-498; Reşidüddin Fazlullah, *Câmiu't- Tevârih (İlhanlılar Kısım)*, s.13; Gregory Ebû'l-Ferec, II, s.556; Ahmet Sağlam, *Suriye'de Hâkimiyet Mücadelesi...*, s.49-50; Mustafa Uyar, *İlhanlı Devleti'nin Askeri Teşkilatı*, s.48.

⁴¹⁶ Reşidüddin Fazlullah, *Câmiu't- Tevârih (İlhanlılar Kısım)*, s.13-14; Ebû'l-Ferec İbnü'l-İbrî, s.25-26; Abdulkadir Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, s.135.

⁴¹⁷ Faruk Sümer, *Anadolu'da Moğollar*, s.10.

⁴¹⁸ Reşidüddin Fazlullah, *Câmiu't- Tevârih (İlhanlılar Kısım)*, s.14; Ebû'l-Ferec İbnü'l-İbrî, s.26.

⁴¹⁹ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, s.497-505; Reşidüddin Fazlullah, *Câmiu't- Tevârih (İlhanlılar Kısım)*, s.14.

Han'ın 1255 yılında Ceyhun'u geçmesiyle İlhanlı hâkimiyeti Yakındoğu'da resmen başlamıştır. Ancak Hülagu, siyasi olarak başkentte bulunan kardeşi Mönke Han'a bağlı olması nedeniyle, *Tâbi- Boyun Eğmiş- Bölge Hanı* anlamında olan *İlhan (İl-Hân)* ⁴²⁰ unvanını kullanmıştır. ⁴²¹

Hülagu Han'ın 1255 yılı sonlarına doğru Semerkant'a ulaştığı sırada, bölgeye üç dört yıl önce gelen Kitboğa'nın faaliyetleri görülmektedir. ⁴²² Haziran 1253 yılında bölgeye ulaşan Kitboğa, orduyu üç kısma ayırarak Kûhistan bölgesindeki İsmâîlî (Bâtınî) kalelerini kuşatmıştır. Küçük bir askeri kuvvet ile Girdkûh Kalesi'ni kuşatan Kitboğa, kuşatmanın uzamasıyla birtakım önlemler alarak bölgedeki diğer kaleleri ele geçirmeye çalışmıştır. ⁴²³ 1253 yılı sonlarına doğru Alamut kalesinde bulunan İsmâîlî lideri Alaeddin Gurşah, oğlu tarafından tertip edilen bir suikast sonucu öldürülmüştür. ⁴²⁴ Babasını öldüren Rûkneddin Hürşah, İsmâîlîlerin yeni lideri olmuştur. ⁴²⁵ Genç lider bulunduğu Alamut kalesine güvenmekle birlikte yaklaşan kış şartlarından da faydalanarak Hülagu Han'ın gönderdiği elçileri oyalama yoluna başvurmuştur. Ancak bu planı uzun sürmeyerek ailesi ve ileri gelen adamları ile Hülagu Han'a teslim olmuştur. ⁴²⁶ Rûkneddin

⁴²⁰ İlhan unvanı pek çok araştırma eserde, Hülagu'ya batıya gönderilirken Mönke Han tarafından verilmiş bir unvan olarak aktarılmıştır. Bkz., Mustafa Uyar, İlhanlı Devleti'nin Askeri Teşkilatı, s.48; Jean-Poul Roux, Moğol İmparatorluğu Tarihi, s.324; Muammer Gül, **Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu (Tarihî Arka Plan ve XIII- XVI. Yüzyıl Moğol Hâkimiyeti)**, İstanbul 2010. Ancak dönemin kaynaklarında böyle bir bilgiye rastlanmamıştır. İlhan unvanına bu dönemlerde ilk kez 1259-1260 yıllarına tarihlenen bir İlhanlı sikkesinde rastlanmıştır. Sikke için bkz., Nitzan Amitai-Preiss and Reuven Amitai-Preiss, "Two Notes on the Protocol on Hülagü's Coinage", **Israel Numismatic Journal**, s.126; Tuncay Aykut, "Yapı Kredi Sikke Koleksiyonu", **Ak Akçe Moğol ve İlhanlı Sikkeleri**, İstanbul 1992, s.50. Sikkenin görseli için ayrıca bkz., Ek 2. Ayrıca İslam ve Ermeni kaynaklarında da İlhan ifadesinin kullanımına dair bilgiler mevcuttur. Bkz., Ebû'l-Ferec İbnü'l-İbrî, s.25-26; Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, s.42. Fakat yazılan bu eserlerin de 1260 tarihinden sonra kaleme alındığı bilinmektedir. Yine bu bilgiler doğrultusunda, "İlhan" unvanının Hülagu Han'a Batı'ya gönderilirken verildiğini söylemek zordur. Ayrıntılı bilgi için bkz., Reuven Amitai-Preiss, "İlhân Unvanının Moğollar Arasında İlk Kullanımına Dair Tespitler", (çev. M. Uyar), **TİD, XXIX/2, (2014)**, s.645-656.

⁴²¹ Reuven Amitai-Preiss, s.645; Ahmet Sağlam, Suriye'de Hâkimiyet Mücadelesi..., s.51.

⁴²² Bertold Spuler, **İran Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350**, Ankara 2011, s.60.

⁴²³ Efe Durmuş, **Siyasi, İktisadi ve Kültürel Açidan İlhanlı-Memlûk Münasebetleri**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Harran 2005, s.5.

⁴²⁴ Genceli Kiragos, s.129.

⁴²⁵ Minhâc-ı Sirâc el-Cûzcânî, Tabakât-ı Nâsirî Moğol İstilasına Dair Kayıtlar, s.148-149; Ebû'l-Ferec İbnü'l-İbrî, s.27; Gregory Ebû'l-Ferec, II, s.560.

⁴²⁶ Müverrih Vardan, s.104; Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, s.37.

Hürşah'ın teslim olmasıyla birlikte bölgedeki pek çok kale Moğollara geçmiştir.⁴²⁷ Kısa bir süre sonra da Rükneddin Hürşah idam edilmiştir.⁴²⁸ Böylece bölgede yıllardan beri büyük korku salan İsmâîlî harekâtı son bulmuştur.⁴²⁹

İsmâîlî tehlikesini ortadan kaldıran Hülagu Han, ikinci büyük hedefi olan Bağdat'a yani Abbasî Halifeliği'ne yönelik gerçekleştireceği seferin hazırlıklarına başlamış ve Hemedan'a harekât etmiştir.⁴³⁰ Hazırlıklarını tamamlayan Hülagu Han, elçilik teatilerinden istediği sonucu alamaması üzerine ordusunu üç kısma ayırarak Bağdat üzerine hareket etmiştir.⁴³¹ Oğlu Yaşmut kumandasındaki bir kuvveti ise Meyyafarikin ve Mardin şehirlerini ele geçirmekle görevlendirmiştir.⁴³² Hülagu Han idaresindeki

⁴²⁷ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, s.519-521; Bertold Spuler, s.60-61; Jean-Poul Roux, Moğol İmparatorluğu Tarihi, s.325; René Grousset, s.357; Neslihan Durak, *İlhanlılar*, s.61.

⁴²⁸ Reşîdüddin Fazlullah, Câmîu't- Tevârih (İlhanlılar Kısım), s.26; Bernard Lewis, "İsmaililer", **İA V/II**, s.1123. İsmâîlîlerin son lideri olan Rükneddin Hürşah, kalelerin teslim olması ve Hülagu Han'ın kendisine karşı olan tutumlarının değişmesi üzerine Mönke Han ile görüşmek istemiştir. Bu isteği olumlu karşılanmış ve bir muhafız birliği ile Mönke Han'a gönderilmiştir. Ancak Karakurum'a vardığında Mönke Han kendisine tüm kalelerin teslim edilmesinden sonra huzura kabul edileceğini belirterek geri dönmesini emretmiştir. Dönüş yolunda ise Mönke Han'ın emri ile öldürülmüştür. Ayrıca Hülagu Han'a bir buyruk gönderilerek bölgedeki tüm İsmâîlîlerin öldürülmesi istenmiştir. Ayrıca bkz., Hamdullah Müstevfî-yi Kazvinî, s.478; Gregory Ebû'l-Ferec, II, s.561-562; Ebû'l-Ferec İbnü'l-İbrî, s.29.

⁴²⁹ Bertold Spuler, s.61; Jean-Poul Roux, Moğol İmparatorluğu Tarihi, s.325; René Grousset, s.357; Abdulkadir Yuvalı, *Moğollar'ın Yakındoğu Politikası...*, s.539-540.

⁴³⁰ Burak Çelik, s.128.

⁴³¹ Hülagu Han, Alamut Kalesi kuşatması sırasında Halife Müsta'sım-Billâh'a bir mektup göndererek İsmâîlîlere karşı girdiği mücadelede kendisine yardım etmesini istemiştir. Ancak Müsta'sım-Billâh, Hülagu'nun bu teklifini olumlu karşılamamıştır. [Bkz., Ebû'l-Ferec İbnü'l-İbrî, s.32.] İsmâîlîler meselesini hal etikten sonra Hemedan'da iken ikinci bir mektup daha yollanmıştır. Bkz., Hacı Ahmet Özdemir, "Müsta'sım-Billâh", **DİA XXXII**, s.126. Bu ikinci mektubunda şehir surlarının yıkılmasını ve bizzat huzuruna gelmesini istemiştir. Fakat halifenin cevabı yine olumsuz olunca gönderilen bir sonraki mektubun içeriği azarlama mahiyetinde olmuştur. Akabinde ise hazırlıklarını tamamlayan Hülagu, Bağdat üzerine hareket etmiştir. Bkz., Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, s.38; Hamdullah Müstevfî-yi Kazvinî, s.478; Jean-Poul Roux, Moğol İmparatorluğu Tarihi, s.331-332.

⁴³² Hülagu, Mardin hâkimi el-Melikü's-Sâid III. Necmeddin Gazi'ye teslim olması yönünde haber göndermişse de bu teklifi reddedilmiştir. Bunun üzerine Moğollar, Mardin'i sekiz ay boyunca kuşatmıştır. Şehirde baş gösteren kıtlık ve salgın hastalık Moğollara karşı direnişi kırmış, akabinde Mardin hâkiminin ölmesi ile Moğol taraftarı olan Mardin hâkiminin oğlu el-Melik el-Muzaffer Karaaslan b. el-Melikü's-Sâid başa geçirilmiştir. El-Bîre valisi olan el-Melik el-Muzaffer Karaaslan b. el-Melikü's-Sâid, babasının ölüm haberini, babası tarafından hapsedildiği Mardin kalesinde almıştır. Babasının ölümü üzerine üç gün matem tutmuş ve akabinde değerli hediyeler ile Hülagu Han'ın yanına gitmiştir. Hoş karşılanan el-Melik el-Muzaffer Karaaslan b. el-Melikü's-Sâid, babasından boşalan makama getirilmiştir. Geniş bilgi için bkz., Gregory Ebû'l-Ferec, II, s.575; Abdulgani Bulduk, **Mardin Tarihi**, Ankara 1999, s.68-70; Abdulgani Bulduk, **El-Cezîre'nin Muhtasar Tarihi**, Elâzığ 2004, s.48-49; Mükrimin Halil Yinanç, II, s.243-244; Osman Turan, *Doğu Anadolu...*, s.196-197.

ordunun ilerleyişi sırasında Bağdat güzergâhı üzerindeki pek çok yerleşim yerinde bulunan halk kılıçtan geçirilmiştir. Bu sırada iki tarafın öncü kuvvetleri Anbâr⁴³³ yakınlarındaki Mansuriye’de karşılaşmışlardır.⁴³⁴ Ancak bu karşılaşmada taraflar birbirine üstünlük kuramamışlardır.⁴³⁵

Hülagu Han’ın sistemli bir şekilde ilerleyen ordusu, Bağdat şehrini dört bir taraftan çevrelemiş ve 30 Ocak 1258 tarihinde şehri muhasara altına almıştır.⁴³⁶ Şehrin muhasarasında kullanılacak mancınıkların atacağı kaya parçaları Tell Ula ve Hamrin dağlarından temin edilmiş ancak bir süre sonra bu kaya parçalarının temini ve harcanan zaman göz önünde tutulunca şehir etrafındaki hurma ağaçlarının kullanılmasına karar verilmiştir.⁴³⁷ Kuşatmanın ağırlaşmasıyla birlikte Halife tarafından sulh girişimleri söz konusu olmuşsa da bir netice alınamamıştır. 10 Şubat 1258 tarihinde Halife Müsta’sım-Billâh, üç oğlu ve maiyeti ile birlikte Hülagu Han’ın huzuruna çıkmıştır.⁴³⁸

Halifenin teslim olması ile Moğol askerleri akıl almaz yağma ve katliam girişimlerinde bulunmuşlardır. Bu yağma ve katliam, yedinci günde verilen emirle son bulmuşsa da çağının kültür, sanat, ticaret ve siyaset merkezi olan Bağdat şehrinden geriye viraneye dönmüş yapılar bütünü kalmıştır.⁴³⁹ Abbâsî Halifesi ise bir süre sonra öldürülmüştür.⁴⁴⁰ İnkıraza uğrayan Bağdat Abbâsî halifeliği, Memlûk Türk Devleti

⁴³³ Günümüz Remâdî ve Fellûce şehirlerinin batısında, Kerbela şehrinin kuzeybatısında yer alan bu şehir geniş tarımsal topraklar üzerinde kurulmuştur. Şehrin kuruluşu M.S. 310-379 yılları arasında Sasani Kralı II. Şâpûr’un hakimiyet dönemine dayandırılrsa da aslında daha öncesine tarihlendirilebilmektedir. Ayrıca Fırat Nehri üzerinde ve önemli bir geçiş noktası olması şehrin önemini arttırmaktadır. Anbâr şehri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Nesip Asım, s.257; Abdülazîz ed-Dürî, “*Enbâr*”, **DİA XI**, s.171; M. Streck, “*Enbâr*”, **İA IV**, s.264-265.

⁴³⁴ Abdulkadir Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, s.158.

⁴³⁵ Öncü birliklerin karşılaşması sonucunda zaferin kime atfedildiği yönündeki bilgi farklılıklarının nedeni büyük bir ihtimal ile eserlerini kaleme alan müelliflerin kendi taraflarını ön plana çıkarmak yönündeki gayretleriyle ilgilidir. Ayrıca bkz., Reşidüddin Fazlullah, *Câmiu’t- Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, s.41; Ebû’l-Ferec İbnü’l-İbrî, s.33; Gregory Ebû’l-Ferec, II, s.568-569; Minhâc-ı Sirâc el-Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî Moğol İstilasına Dair Kayıtlar*, s.158.

⁴³⁶ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, s.598.

⁴³⁷ Abdulkadir Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, s.157; Burak Çelik, s.137.

⁴³⁸ Nazmi-zâde Murtaza, **Gülşen-i Hulefâ: Bağdat Tarihi 762-1717**, (çev. M. Karataş), Ankara 2014, s.110; Alaaddin Ata Melik Cüveynî, s.600; Reşidüddin Fazlullah, *Câmiu’t- Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, s.45; Ebû’l-Ferec İbnü’l-İbrî, s.34; Burak Çelik, s.139.

⁴³⁹ Abdulkadir Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, s.159.

⁴⁴⁰ Halife Müsta’sım-Billâh’ın nasıl ve ne şekilde öldürüldüğüne dâir kaynaklarda farklı rivayetler bulunmaktadır. Bu konuda geniş bilgi için ayrıca bkz., Ricoldus De Monte Crucis, **Doğu Seyahatnamesi Bir Dominikan Keşişin Anadolu ve Ortadoğu Yolculuğu**, (çev. A. D. Altunbaş),

Sultanı Baybars'ın çabaları ile 1261'de Kahire Abbasî Hilafeti adıyla yeniden ihdas edilmiştir.⁴⁴¹

2.2. Hülagu Han'ın Suriye Seferi

Bağdat şehrinin ele geçirilmesiyle Azerbaycan'a çekilen Hülagu, kendisine tebliğ edilen görevlerin son merhalesini teşkil eden Suriye ve Mısır üzerine yapacağı seferin hazırlıklarına başlamıştır.⁴⁴² Sefer hazırlıklarına devam edildiği sırada, Musul hâkimi Bedreddin Lü'lü', Fars atabeginin oğlu Atabeg Sa'd, Türkiye Selçuklu sultanı II. İzzeddîn Keykâvus ve kardeşi IV. Rükneddîn Kılıçarslan, Hülagu Han'ın huzuruna giderek itaatlerini bildirmişlerdir.⁴⁴³ Hülagu Han, sefere çıkmadan önce danışmanlarından Nâsireddin Tusî'ye hazırlattığı çeşitli mektupları başta Halep hâkimi el-Melikü'n-Nâsır Yûsuf olmak üzere Suriye bölgesindeki pek çok melik ve emire göndererek kendisine tabi olmalarını bildirmiştir.⁴⁴⁴ Bu girişimlerden istediği sonucu elde edemeyen Hülagu, 12 Eylül 1259'da Tebriz'den batı yönüne doğru harekete geçerken, ordunun öncü birliği komutanlığına Kitboğa Noyan'ı atamıştır.⁴⁴⁵

Emri altındaki kuvvetlerle Tebriz'den hareket eden Hülagu, Hakkâri ve Ahlat'tan Cizre'ye ulaşmış,⁴⁴⁶ akabinde batı yönünde ilerleyerek Nusaybin, Harran ve Urfa

İstanbul 2022, 58-59; Laurence Bergreen, **Marco Polo Venedik'ten Şang-tu'ya**, (çev. M. Zeybekoğulları), İstanbul 2021, s.50; Hamdullah Müstevfî-yi Kazvinî, s.478; Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, s.38; Müverrih Vardan, s.106; Genceli Kiragos, s.130-135; Minhâc-ı Sirâc el-Cûzcânî, Tabakât-ı Nâsırî Moğol İstilasına Dair Kayıtlar, s.162-165; Ebû'l-Ferec İbnü'l-İbrî, s.35; Reşîdüddin Fazlullah, Câmiu't- Tevârih (İlhanlılar Kısım), s.47; Gregory Ebû'l-Ferec, II, s.569-570; Alaaddin Ata Melik Cüveynî, s.601.

⁴⁴¹ Hülagu Han'ın Bağdat seferi sırasında Dımaşk'a kaçan Müsta'sım-Billâh'ın amcası Ebû'l-Kâsım Ahmed, Memlûk Sultanı Baybars tarafından yaptırılan araştırma sonucunda şeceresi teyit edilmiş ve başkent Kahire'ye davet edilerek törenle halife ilan edilmiştir. Sultan Baybars'ın bu girişimi ile halifelik makamı yeniden ihdas edilmiştir. Ayrıca bkz., İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal, s.301; Casim Avcı, "*Hilâfet*", **DİA XVII**, s.545.

⁴⁴² Abdulkadir Yuvalı, "*Hülâgû*" **DİA XVIII**, s.474.

⁴⁴³ Reşîdüddin Fazlullah, Câmiu't- Tevârih (İlhanlılar Kısım), s.51; Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, s.45-46; Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.509; Ali Sevim, Erdoğan Mercil, s.588-589; Mükrimin Halil Yinanç, II, s.238-239.

⁴⁴⁴ Gregory Ebû'l-Ferec, II, s.573; Abdulkadir Yuvalı, İlhanlı Tarihi, s.166-167; Yüksel Arslantaş, "*Memlûk-Moğol Mücadelesi ve Orta Doğu Tarihine Etkileri*", **Belleten LXVII/250, (Aralık 2003)**, s.783. Ayrıca el-Melikü'n-Nâsır Yûsuf ile Hülagu Han arasındaki mektuplaşmalar için ayrıca bkz., Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, s.40-45; Ebû'l-Ferec İbnü'l-İbrî, s.37-39.

⁴⁴⁵ Steven Runciman, III, s.260; Muhammed Said Güler, **Moğol İstîlâsı ve Aynicâlût Savaşı**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2018, s.127.

⁴⁴⁶ Reşîdüddin Fazlullah, Câmiu't- Tevârih (İlhanlılar Kısım), s.53.

şehirlerini ele geçirmiştir.⁴⁴⁷ Bu ilerleyiş devam ederken, ordunun Suriye tarafına geçebilmesi için Fırat Nehri üzerinde köprüler yaptırılmasını emretmiştir.⁴⁴⁸ İlerleyişine devam eden Hülagu, Harran şehrini ele geçirdikten sonraki hedefi Bîre olmuştur. Aralık 1259'da Bîre önlerine gelen Hülagu, Bîre'yi kısa bir süre içerisinde muhasara ederek ele geçirmiştir. Bîre ele geçirildikten sonra kale yakınlarında kurulan köprülerle İlhanlı ordusu karşı tarafa intikal etmiştir. Ayrıca Bîre Kalesinin ele geçirildiği sırada kalede esir tutulan el-Melikü'n-Nâsır'ın kardeşi el-Melikü's-Sâid Hasan b. el-Melikü'l-Azîz Osman, Hülagu Han'ın emriyle serbest bırakılmıştır. Özgürlüğüne kavuşan el-Melikü's-Sâid'e, Banyas ve Subeybe toprakları iade edilmiştir.⁴⁴⁹ İlhan, Eyyûbî Hâkimiyetindeki Bîre'yi işgal edip ele geçirdikten sonra Fırat'ı geçerek Kuzey Suriye bölgesine ulaşmıştır.⁴⁵⁰ Nehri aşan Moğol kuvvetleri, 18 Ocak 1260'da Halep önlerine ulaşmış ve şehrin nâibi Muazzam Turanşah'a teslim olması yönünde yapılan telkinlerin sonuç vermemesi üzerine şehri muhasara altına almıştır.⁴⁵¹ Bir hafta süren muhasara sonucunda ele geçirilen şehirde altı gün boyunca yağma yapılmıştır.⁴⁵² İç kale ise 25 Şubat'ta düşmüştür.⁴⁵³ Halep'in ele geçirilmesiyle Kuzey Suriye'deki pek çok şehir hâkimi Hülagu Han'ın huzuruna giderek itaat bildirmişlerdir. Hülagu Han'ın bu ilerleyişi ile tedirginliği artan Halep ve Şam (Dımaşk) hâkimi El-Melikü'l-Nâsır Yusuf, Dımaşk'tan ayrılmıştır. Şehrin korumasız kalmasıyla halkının pek çoğu yanına alabildikleri malzemeler ile şehri terk

⁴⁴⁷ René Grousset, s.363.

⁴⁴⁸ Bunlar; biri Malatya yakınlarında, biri Romaita (Rum Kale) kalesi yanında, biri Bîre (Birecik/ el-Bîre/ Bira)'de ve bir diğeri ise Circesium (Kırkısya/ Osrohoena)'da kurulan köprülerdir. Bkz., Gregory Ebû'l-Ferec, II, s.573; Ebû'l-Ferec İbnü'l-İbrî, s.39; Osman Turan, Doğu Anadolu Türk..., s.227; Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.510.

⁴⁴⁹ Ayrıca bkz., Baybars el-Mansûrî ed-Devâdâr, *Zübdetü'l-Fikre fî Târihi'l-Hicre*, (thk. R. Richards), Beyrut 1998, s.48; Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî Ahbârî'l-Beşer II*, (thk. M. Deyyûb), Beyrut 1997, s.315; İbni Tağrıberdi, *en-Nücûmu'z-Zâhire fî Mülûk-ı Mısır ve'l-Kahire VII*, (thk. M. H. Şemseddin), Beyrut 1992, s.74; Muhammed Said Güler, s.133-134; İbrahim Güneş, *Diyyâr'ı Bekr Bölgesi'nin Moğol Hâkimiyetine Girişi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mardin 2013, s.97; Adnan Çevik, İbrahim Güneş, *"İlhanlı- Memlûk Hudut Savaşlarında Harran ve Çevresi"*, **Harran ve Çevresi Tarihi**, Şanlıurfa 2019, s.201.

⁴⁵⁰ Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't- Tevârih (İlhanlılar Kısımı)*, s.53; Peter Malcolm Holt, **Haçlılar Çağı 11. Yüzyıldan 1517'ye Yakınoğu**, (çev. Ö. Arıkan), İstanbul 1999, s.90; Steven Runciman, III, s. 260; Efe Durmuş, *"Memlukler Zamanında Halep Naipliği'ne Bağlı Bir Şehir: "Birecik", Turkish Studies 9/4 (Spring 2014)*, s.415.

⁴⁵¹ İbn Kesîr, XIII, s.386; Genceli Kiragos, s.139.

⁴⁵² René Grousset, s.364.

⁴⁵³ Nuray Ergun, **Aynî Câlût Savaşı ve Neticeleri (658/1260)**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1999, s.26.

etmiş; geri kalan zümre ise kendi aralarında ortak bir karar alarak direnmeye devam etmişlerdir.⁴⁵⁴

Hülagu, çıktığı bu seferde Bağdat, Halep ve Şam (Dımaşk) gibi önemli merkezleri ele geçirmiş;⁴⁵⁵ ancak daha ileriye gidememiştir. Nitekim bu dönemde Büyük Kağan Mönke'nin ölüm haberini alan Hülagu, kardeşi Kubilay'ı Moğol imparatorluk tahtı yolunda⁴⁵⁶ desteklemek için ordunun büyük bir kısmıyla Tebriz'e çekilirken, Kitboğa komutasında on iki bin kişilik bir kuvveti bölgede bırakmıştır.⁴⁵⁷

2.3. Ayn Câlût Savaşı

Hülagu Han, kardeşi Kubilay'a destek olmak için Tebriz'e dönüş hazırlığında iken Memlûk Türk Devleti'ne de bir elçilik heyeti göndererek Memlûklülerin kendisine tabi olmalarını bildirmiştir.⁴⁵⁸ Bu tehdit dolu talep, Kahire'ye 21 Ocak 1260'da beş elçi ile ulaşmıştır.⁴⁵⁹ Elçilerin ulaştırdığı tehdit dolu mektup,⁴⁶⁰ Sultan Kutuz'un eline geçer geçmez Memlûk ümerasını toplayarak mevcut durumu istişare etmiştir. Durumu değerlendirmek ve bir karar almak için toplanan devlet meclisinde üç ayrı görüş ortaya konulmuş;⁴⁶¹ ancak Sultan Kutuz, gelen elçilik heyetini infaz ettirerek kendisine

⁴⁵⁴ Nuray Ergun, s.27-28; Cengiz Tomar, “Şam”, *DİA XXXVIII*, s.313; R. Hartmann, “Şam”, *İA XI*, s.304.

⁴⁵⁵ Süleyman Özbek, “Moğol İstilâsının Durak Noktası Ayn-câlût Savaşı ve Sonuçları”, *Askeri Tarih Bülteni 16/31*, Ankara 1991, s.15.

⁴⁵⁶ İmparatorluk tahtına oturmak isteyen Kubilay ve kardeşi Arık Böge arasında yaşanan mücadeleler için ayrıca bkz., René Grousset, s.293-294; Genceli Kiragos, s.146-149.

⁴⁵⁷ Yüksel Arslantaş, “Memlûk-Moğol Mücadelesi ve Orta Doğu Tarihine Etkileri”, s.784. Dönemin Ermeni müellifi Müverrih Vardan, Kitboğa'nın emrine tahsis edilen asker sayısını yirmi bin [Bkz., Müverrih Vardan, s.109.], Korykoslu Hayton ise bu sayıyı on bin olarak vermektedir. [Bkz., Korykoslu Hayton, s.148.] Bir rivayete göre ise Kitboğa'nın emrine tahsis edilen asker sayısı aslında el-Melikü'n-Nâsır Yusuf'un verdiği malumatlar doğrultusunda belirlenmiştir. Hülagu Han'ın önünden kaçan el-Melikü'n-Nâsır Yusuf, Kitboğa tarafından yakalanarak oğlu el-Melikü'l-Azîz ve kardeşi el-Melikü'z-Zâhir ile birlikte Tebriz'e Hülagu Han'ın huzuruna gönderilmiştir. Hoş karşılanan el-Melikü'n-Nâsır Yusuf, Hülagu Han'ın Mısır diyarı ile ilgili sorduğu sorulara yanlış cevaplar verdiğinden Kitboğa'nın başka kuvvetler ile desteklenmesine lüzum görülmemiştir. Ayrıca bkz., Muhammed Said Güler, s.151-152.

⁴⁵⁸ Süleyman Özbek, *Moğol İstilâsının Durak Noktası...*, s.15.

⁴⁵⁹ Ali Aktan, “Sultan Kutuz ve Aynu-Calud Zaferi”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, **10**, (Haziran 1991), s.190.

⁴⁶⁰ Hülagu Han tarafından Sultan Kutuz'a hitaben yazılan mektubun tam metni için ayrıca bkz., Makrizî, I, s.514.

⁴⁶¹ Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't- Tevârih (İlhanlılar Kısım)*, s.57.

gönderilen tehdit dolu mektuba sert bir üslup ile cevap vermiştir.⁴⁶² Bu sırada el-Melikü'n-Nâsir Yusuf'tan ayrılan başta Baybars olmak üzere firari Bahrî Memlûkleri de Sultan Kutuz'a katılmıştır.⁴⁶³

Savaş hazırlıklarına başlayan Kutuz, ordu için gerekli olan mali desteği yeni vergiler ihdas ederek sağlamıştır.⁴⁶⁴ Ayrıca Moğollar hakkında bilgi almak için bir öncü birlik oluşturmuş, başına ise Baybars getirilmiştir.⁴⁶⁵ Baybars komutasındaki öncü birlik başkentten ayrıldıktan kısa süre sonra, 26 Temmuz 1260'da Sultan Kutuz komutasındaki asıl ordu da Kahire'den ayrılmıştır.⁴⁶⁶ Salihîyye'ye ulaşıldığında ordu içerisinde itirazlar başlamış ancak Sultan Kutuz'un etkili bir konuşma yapmasıyla düzen yeniden sağlanmıştır.⁴⁶⁷ Gazze yakınlarında Memlûk öncü birlikleri, Baydara komutasındaki Moğol öncü birlikleri ile temas kurmuş ve Moğolları geri püskürtmüştür.⁴⁶⁸ Bir süre sonra Gazze'ye ulaşan Sultan Kutuz, burada bir gün kaldıktan sonra sahil paralelinde ilerleyerek Akka Haçlı Krallığı ile tarafsızlık anlaşması yapmıştır.⁴⁶⁹ İki taraf arasında en azından Moğol tehlikesi geçinceye kadar geçici bir anlaşmanın imzalanmasından sonra

⁴⁶² Sultan Kutuz, aslında görüş ayrılıklarına son vermek istemiştir. Nitekim bu şekilde yaklaşan Moğol tehlikesine karşı koymayı düşünmüştür. Bu kararının herkes tarafından bilinmesi için İlhanlı elçilerini Kahire'nin farklı bölgelerinde infaz ettirmiştir. Elçilerin infazı Kal'atü'l-Cebel altında yer alan At Pazarı, Bâbü'z-Züveyle, Bâbü'n-Nâsir ve Reydaniyye'de gerçekleşmiştir. Halka, elçilerin teşhiri ise Bâbü'z-Züveyle'de olmuştur. Gelen elçilerden sadece bir tanesi genç bir çocuk olması hasebiyle Sultan Kutuz tarafından bağışlanmış ve Memlûk sistemi içerisine dâhil edilmişse de bu genç, Ayn Câlût savaşında Sultan Kutuz'a suikast teşebbüsünde bulunduğu için savaş alanında öldürülmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz., Makrizî, I, s.515-516; Ayşe Dudu Erdem, **İlhanlı- Memlûk Münâsebetleri**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1998, s. 23.

⁴⁶³ İbn Abdüzzâhir, s.34.

⁴⁶⁴ Ayşe Dudu Erdem, İlhanlı- Memlûk Münâsebetleri, s.23.

⁴⁶⁵ Yüksel Arslantaş, s.785.

⁴⁶⁶ Peter Malcolm Holt, s.90.

⁴⁶⁷ Ramazan Şeşen, Selahaddin'den Baybars'a..., s.266; Ayşe Dudu Erdem, "*İlhanlı Devleti'nin Kuruluşu ve Memlûklerle İlk Teması*", **Türkler Ansiklopedisi VIII**, Ankara 2002, s.627-628.

⁴⁶⁸ Reşîdüddin Fazlullah, Câmîu't- Tevârih (İlhanlılar Kısmı), s.58; İsmail Yiğit, Memlûkler..., s. 36.

⁴⁶⁹ Abdülkerim Özaydın, "*Aynicâlût Savaşı*", **DİA IV**, s.275-276.

Sultan Kutuz, Kitboğa'nın Ürdün'ü geçtiği ve Celile'ye ulaştığı haberini almış ve Ayn Câlût⁴⁷⁰ bölgesine doğru hareket etmiştir.⁴⁷¹

Ayn Câlût'a ulaşan Sultan Kutuz, bölgedeki ormanlık alanlara ordunun büyük bölümünü saklayarak bölgenin topografik özelliğini kullanmayı amaçlamıştır. Baybars'ı ise öncü birliklerin komutanlığına getirmiştir.⁴⁷² Ayn Câlût savaşı aslında iki denk ve Türk savaş taktiğini iyi bilen unsurlar arasında olmuştur. 3 Eylül 1260 sabahında başlayan savaş, oldukça kanlı bir şekilde son bulmuştur.⁴⁷³ Moğol ordusu, tarihindeki ilk mağlubiyetini Ayn Câlût'ta almıştır. 1260 senesine kadar Moğollara karşı İslam âleminde sürekli bir savunma siyaseti izlenirken, temelleri daha yeni atılmış olan bir Türk-İslam Devleti, Moğolların yenilmezlik serisine son vermiştir. Bozulan ve dağılan bu Moğol ordusu, geri çekilerek Beysan'da yeniden savaş düzeni almış; ancak sonuç değişmemiştir.⁴⁷⁴ Kaçmayı başaran Moğol askerleri ise Ermeni Krallığı'na iltica etmişlerdir.⁴⁷⁵ Bu savaşın belki de dünya tarihine en büyük etkisi, Andre Clot'un da ifade ettiği gibi “İslâm'ın ve Avrupa'nın kurtarılmasıdır.”⁴⁷⁶ Başka bir deyişle Memlûklüler, Cengiz Han'ın ardıllarının batıya olan ilerleyişini durdurmuşlardır.

İlhanlı komutanı Kitboğa, atı tökezleyip esir düşene kadar vuruşmuştur. Elleri bağlı bir şekilde Kutuz'un karşısına çıkarıldığında hakaretlerine ve tehdit dolu sözlerine devam etmiş⁴⁷⁷, kellesi vurulmak suretiyle hayatına son verilmiştir.⁴⁷⁸ Bu ölüm haberini duyan

⁴⁷⁰ Filistin bölgesinde Beysan ve Nablus arasında yer almaktadır. Bkz., Yakut el-Hamevi, IV, s.177; Abdülkerim Özaydın, “Aynicâlût Savaşı”, s.275; Littmann, “Ayn Câlût”, **İA II**, s.69. Günümüzde Ayn Câlût olarak adlandırılan bu mevki aslında Hz. Dâvud'un Goliath'ı (Câlût) yendiği ve ordusunu bozguna uğrattığı bölgeye verilen bir addır. Bkz., **I. Samuel, 17**. Bu yer ayrıca Haçlı kaynaklarında Tubania veya Tubanie şekliyle de geçmektedir. Bernard Lewis, “Ayn Djâlût”, **EI2**, I, s.786-787; Muhammed Said Güler, s.224. Ayrıca Câlût Filistinli berberi krallara verilen bir unvandır. Bkz., B. Carre De Vaux, “Câlût”, **İA III**, s.15.

⁴⁷¹ Ayşe Dudu Erdem, İlhanlı- Memlûk Münâsebetleri, s.27.

⁴⁷² Kazım Yaşar Koprman, “Mısır Memlûkleri (1250-1517)”, **Türkler Ansiklopedisi V**, Ankara 2002, s.174.

⁴⁷³ Amalia Levanon, “Ayn Câlût Savaşı: Memlûk Tarih Anlatılarında Paradigmatik Bir Tarihsel Olay”, (çev. K. Durmuşoğlu), **Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi V/9, (Ocak 2023)**, s.393; Hüseyin Ali, “Moğolları Durduran Savaş: Aynicâlût Savaşı”, **Academic Platform Journal of Islamic Research VI/2**, (2022), s.300.

⁴⁷⁴ İsmail Yiğit, Memlûkler..., s.38.

⁴⁷⁵ Müverrih Vardan, s.109.

⁴⁷⁶ André Clot, **Kölelerin İmparatorluğu Memlûklerin Mısır'ı**, (çev. T. Ilgaz), İstanbul 2005, s.29.

⁴⁷⁷ Steven Runciman, III, s.266.

⁴⁷⁸ Kitboğa Noyan'ın öldürülmesinden hemen sonra Eylül 1260'da Hülagu tarafından 1259'da ele geçirilen Bire Kalesinde esir tutulan ve İlhanlılara tabiiyet bildirdiği için serbest bırakılıp kendisine Banyas ve

Hülagu, yanında bulunan el-Melikü'n-Nâsır Yusuf'u kendisini yanılttığı düşüncesiyle Kitboğa'nın ölümünden sorumlu tutarak öldürtmüştür.⁴⁷⁹ Sultan Kutuz ise kazanılan zaferin ardından Dimaşk'a doğru hareket etmiştir. 10 Eylül 1260 tarihinde Dimaşk şehrine ulaşan Sultan Kutuz, şehirde kaldığı süre zarfında Fırat'a kadar olan bölgelerde idarî atamalarda bulunmuştur.⁴⁸⁰ Ancak bu atamalar kendi sonunu getirmiştir. Ayn Câlût savaşı öncesi Sultan Kutuz'un Baybars'a vermeyi taaddüt ettiği Halep şehri nâibliğini, Melikü's-Sâid b. Bedreddin Lü'lü'ye vermesi iki taraf arasındaki eski düşmanlığı gün yüzüne çıkarmıştır.⁴⁸¹ Neticede Sultan'ın Kahire'ye dönüş yolculuğunda Dimaşk yakınlarındaki Salahiyye mevkiinde 22 Ekim 1260 tarihinde Baybars ve arkadaşlarının tertip ettiği bir suikast sonucu Sultan Kutuz öldürülmüştür.⁴⁸²

Subeybe hakimiyeti verilen el-Melikü's-Sâid Hasan b. el-Melikü'l-Azîz, Kitboğa ile birlikte Ayn-Calut'ta Kutuz'a karşı savaştığı için öldürülmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz., Ebû'l-Fidâ, II, s.15; Nüveyrî, Niyâbetü'-Ereb..., XXIX, s.303; Makrizî, I, s.516., Reşîdüddin Fazlullah, Câmiu't- Tevârih (İlhanlılar Kısım), s.59.

⁴⁷⁹ Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömerî, s.396; Reşîdüddin Fazlullah, Câmiu't- Tevârih (İlhanlılar Kısım), s.60; Gregory Ebû'l-Ferec, II, s.576-577.

⁴⁸⁰ Gregory Ebû'l-Ferec, II, s.578; Ebû'l-Ferec İbnü'l-İbrî, s.43; İsmail Yiğit, Memlûkler..., s.38.

⁴⁸¹ Memlûk sistemindeki bu durumu anlamak için ayrıca bkz., Abdullah Mesut Ağır, "Memlûklarda Asabiyye", **Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi** 21, (Güz 2008), s.1-16. Sultan Kutuz'un öldürülmesi yönündeki görüşler için bkz., İbn Abdüzzâhir, s.38; Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömerî, s.394-395; İsmail Yiğit, Memlûkler..., s.39-40; Kâzım Yaşar Kopraman, "Mısır Memlûkleri (1250-1517)", s.99-100; Ali Aktan, s.197-198; Hüseyin Ali, s.303; Nuray Ergun, s.52-53; Ayşe Dudu Erdem, İlhanlı- Memlûk Münasebetleri, s.39-41.

⁴⁸² Makrizî, I, s.519; İbni Tağrıberdî, En-Nücûmu'z-Zâhire (Parlayan Yıldızlar), s.39; Ayşe Dudu Erdem, İlhanlı- Memlûk Münasebetleri, s.41.

III. BÖLÜM

BAHRÎ MEMLÛKLERİ DÖNEMİNDE BÎRE/ BİRECİK

A-BÎRE’NİN MEMLÛKLU HAKİMİYETİNE GİRİŞİ

Bîre’nin Memlûk Türk Devleti hâkimiyetine hangi tarihte ve nasıl girdiği hususunda kaynaklar muğlak ifadeler kullanmaktadır. Buna rağmen tarihi hadiselerin akışından yola çıkarak gerçeğe yakın bir tahminde bulunabiliyoruz. Şöyle ki; Hülagu Han, Suriye seferi sırasında Aralık 1259’da Bîre’yi ele geçirdikten sonra burada hapis tutulan Melikü’s-Sâid Hasan b. Melikü’l-Aziz b. Osman’ı serbest bırakarak ona Banyas ve Subeybe’yi vermişti. (bkz yukarda) Bu tarihten Ayn Câlût savaşı sonrasına kadar İlhanlılar hâkimiyetinde kalan Bîre, Ayn Câlût savaşının kazanılmasından hemen sonraki bir tarihte -muhtemelen Eylül veya Ekim 1260’da- Memlûklü hâkimiyetine girmiştir. Kutuz, savaş sonrasında 2 Şevval 658/ 10 Eylül 1260’da girdiği Dımaşk’ta Bilâd-ı Şam’a dâir bazı atamalar gerçekleştirmiştir. Müellif İbni Tağrıberdi, Bilâd-ı Şam’da Memlûklüler adına ilk kez atama yapan sultanın, Kutuz olduğunu vurgulamak suretiyle Bilâd-ı Şam’ın(Suriye) Memlûklü hâkimiyetine girdiğini hususen ifade etmektedir.⁴⁸³ Bu atamalar çerçevesinde Halep niyâbeti makamına Şevval 658/Eylül 1260’da Musul hâkimi merhum Bedreddin Lülü’nün oğlu Melikü’s-Sâid atanmıştır.⁴⁸⁴ Melikü’s-Sâid’in kısa süre sonra Halep’e giderek yönetimi devraldığı ve bu dönemde Bîre’nin Memlûkler adına Melikü’s-Sâid tarafından ele geçirildiği anlaşılmaktadır. Nitekim, aşağıda da ifade edildiği üzere İlhanlıların 1260 yılı Aralık ayı sonlarında yeniden saldırıp kale ve burçlarını yıktıkları Bîre’nin kaynaklardan ismi tespit edilemeyen nâibi, Halep nâibi Melikü’s-Sâid’den yardım istemiş, Melikü’s-Sâid de Emir Sabıkkudin en-Nâsirî önderliğindeki az bir kuvveti Bîre’ye göndermiştir.⁴⁸⁵ Bu bilgilerden hareketle Bîre’nin Eylül/Ekim 1260’da -çok yüksek bir ihtimalle Ekim 1260’da- Memlûk Türk Devleti hâkimiyetine girdiğini söyleyebiliriz.

⁴⁸³ Bkz. İbni Tağrıberdi, VII, s.77.

⁴⁸⁴ Ebû’l-Fidâ, II, s.317; Nüveyrî, Niyâbetü’l-Ereb..., XXIX, s.304.

⁴⁸⁵ İbni Tağrıberdi, en-Nücûmu’z-Zâhire VII, s.94-95; Nüveyrî, Nihâyetü’l-Ereb..., XXX, s.21-22; İbn Tağrıberdi, En-Nücûmu’z-Zâhire (Parlayan Yıldızlar), s.44-45; Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömerî, s.395; Ramazan Şeşen, Haçlılar Önünde..., s.30.

1. Memlûk Türk Devleti Niyâbet (Eyalet/Valilik) Sistemi ve Bîre'nin İdari Konumu

Resmî yazışmalardaki adı “*ed-Devleti't-Türkîyye fî'l-Memâliki'l-Mısır*” olan Memlûk Türk Devleti,⁴⁸⁶ merkez ve taşra teşkilatı olarak iki idari birime ayrılmıştı.⁴⁸⁷ Memlûk Devleti'nin merkezi “*ebvâb-ı Sultânîye*” yani Kahire idi.⁴⁸⁸ Merkez teşkilatı; Veche'l-Bahrî (Kuzeydoğu Kahire), el-Vech el-Kıbelî (Güney Kahire) ve İskenderîye (Kuzeybatı Kahire)⁴⁸⁹ olarak üç idarî bölgeye ayrılmakta idi.⁴⁹⁰ Taşra teşkilatında bulunan bölgelere *niyâbet* adı verilmiş ve bunlar Niyâbet-i Dimaşk, Niyâbet-i Halep, Niyâbet-i Trablus, Niyâbet-i Hama, Niyâbet-i Safed, ve Niyâbet-i Kerek olarak altıya ayrılmıştır.⁴⁹¹ Bu altı büyük idarî bölge *Memâlikü'd-Diyâr-ı Mısır ve 'ş-Şam*'a yani merkeze bağlı idi.⁴⁹² Merkez ve taşra teşkilatında yer alan idarî bölgelere bağlı birçok yerleşim yerleri mevcuttu. Bu idarî bölgelerin başında ise Naîbler bulunmakta idi.⁴⁹³

Eyyûbî Devleti temelleri üzerine kurulan Memlûk Türk Devleti'ndeki idarî teşkilatlanma, Eyyûbî sistemi esas alınarak oluşturulmuştur. Taşra teşkilatı içerisindeki

⁴⁸⁶ Murat Zengin, Memlûk Türk Devleti Döneminde Trablus..., s.37.

⁴⁸⁷ Murat Zengin, Memlûk Türk Devleti Döneminde Trablus..., s.65.

⁴⁸⁸ İbn Ecâ, s.120; Murat Zengin, **İlhanlılar-Eretnalılar-Memlûkler Dönemi Malatya (1295-1401)**, Malatya 2017, s.81.

⁴⁸⁹ Kalkaşandî, IV, s.24. XV. yüzyılda İskenderiye ve Veche'l-Bahrî'ye bağlı olan Gazze şehri taşra teşkilatına bağlanarak taşra teşkilatındaki Niyâbet sayısı sekize yükseltilmiştir. Ayrıca bkz., Şükrü Çetin, **XV. Yüzyıl Memlûk Kaynaklarından Zubdetu Keşfu'l Memâlik ve Sosyal-Kültürel Açısından Değerlendirilmesi**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2008, s.93-94.

⁴⁹⁰ Kalkaşandî, IV, s.24.

⁴⁹¹ Murat Zengin, Memlûk Türk Devleti Döneminde Trablus..., s.65;

⁴⁹² Merkezi idarenin sağlandığı Kahire'de, dikkat ve sağlamlık bakımından kusursuz denilebilecek bir idarî sistem oluşturulmuş ve bu idarî sistemin başında da Memlûk Türk Devleti'nin sultanı yer almıştır. Devletin merkezi olan Kahire'de sultana yardımcı olan divân veya divânlar bulunmakta idi. Altan Çetin, **Türk Tarihinde Memlûk Asırları Bir Kültür Tarih Denemesi**, İstanbul 2020, s.78. Yine merkeze ülkenin çeşitli idarî bölgelerinden haberlerin kesintisiz ve hızlı gelebilmesi için Posta/Berîd teşkilatı da oluşturulmuştur. Haberleşme ve istihbaratı sağlayan Berîd teşkilatı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Tülay Yürekli, “*Zengiler ve Eyyûbîlerde İstihbarat*”, **Türkiyat Mecmuası XXVII/2, (2017)**, s.293-311; İbrahim Harrekât, “*Berîd*”, **DİA V**, s.498-501.

⁴⁹³ Temsil etmek veya Vekâlet etmek anlamına gelen Nâib, günümüz Valilik makamının tam karşılığıdır. Sultanın bulunmadığı yerlerde kendisine vekâlet eden ve işlerin aksamaması adına tayin edilen görevliye Nâib denilmekte idi. Ayrıntılı bilgi için bkz., Casim Avcı, “*Nâib*”, **DİA XXXII**, s.311-312.

ilk niyâbet Dımaşk,⁴⁹⁴ ikincisi ise Halep'tir.⁴⁹⁵ Niyâbet-i Halep, Hâzır-ı Halep (Merkezi Halep) ve el-Âmâl-ı Halep (Halep'e bağlı yerler) olarak alt iki birime ayrılıyordu.⁴⁹⁶ el-Âmâl-ı Halep de yine kendi içerisinde üç idarî bölgeye ayrılıyordu.⁴⁹⁷ Bîre, Halep âmâlinin yani bağlı yerlerinin üçüncü idari kısmı olan Bilâd- Cezîre içerisinde yer alıp Halep Nîyabetine bağlı idi.⁴⁹⁸

1.1. Nâib Atamalarındaki Usûl

Memlûk Türk Devleti'nde, bir bölgenin niyabet olarak belirlenmesinde o yerin stratejik konumu, coğrafi özelliği, nüfusu ve fiziki büyüklüğü temel etken olmuştur. Belirlenen niyâbete atanacak Nâibin değişen rütbesi, devlet teşkilatlanmasında niyâbetin yerini göstermektedir. Askeri monarşik bir yapıya sahip olan Memlûk Türk Devleti'nde Nâiblerin sahip olduğu rütbe hem idarî hem de askeri hiyerarşideki yerlerini göstermektedir.⁴⁹⁹ Altı büyük niyâbete yapılan atamalar sultanın *Taklid-i Şerîf* adlı kararnameyle gerçekleşmekteydi.⁵⁰⁰ Niyâbetlere bağlı yerlere *Mersûm-ı Şerîf*

⁴⁹⁴ Murat Zengin, İlhanlılar-Eretnalılar-Memlûkler Dönemi..., s.82.

⁴⁹⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, s.368.

⁴⁹⁶ Kalkaşandî, IV, s.116.

⁴⁹⁷ El-Âmâl-ı Halep: I. Bölge, II. Bölge (el-Avâsım/Sugûr) ve III. Bölge (Bilâd-ı Cezîre) olarak üç idarî bölgeye ayrılmıştır. I. Bölge içerisinde yer alan şehirler: Kal'at el-Müslimîn, Ayn Tâb, Kahta, Gerger, Behisni, Tell Bâşir, Şeyzer, Ravendân, Derbesâk, Fâmiye, Sermîn, Cebbûl, Cebel-i Semân, Bagras, Kuseyr, es-Sugûr ve Bekas, Hacer-i Şuğlan, Kal'at-ı Harîm, Kefr-i Tâb, Âzaz, Menbic, Tizin, el-Bâb-ı Buzaa, Derkuş ve Antakiyye'dir. el-Avâsım veya es-Sugûr şehirlerinin bulunduğu II. Bölge kendi içerisinde el-Âmâl el-Kibâr ve el-Âmâl es-Siğar (diğer adı Bilâd-ı Ermen'dir) olarak ikiye ayrılmaktadır. Burada el-Âmâl el-Kibâr'da kendi içerisinde Cebeliye ve Sahiliye olarak ayrılmaktadır. Cebeliye'ye bağlı yerler Malatya, Darende ve Divriği iken Sahiliye'ye bağlı yerler Adana, Tarsus, Ayas, Sis ve Sîrfendikâr'dır. el-Âmâl es-Siğar'a bağlı yerler ise Kal'at-ı Barî-i Kurek, Kaverrâ, Kevlâk, Kırzal, Kumî, Tell Hamdûn, el-Haru ve Niyyeteyn, Kal'at-ı Necme, Kal'at-ı Hımıms, Kal'at-ı Lûlûve, Kal'at-ı Tamrun, Sinyat Kela ve Belsulûs'dur. Son idarî bölge ise Bilâd-ı Cezîre olarak adlandırılan III. Bölgedir. Bîre'nin de içerisinde yer aldığı bu bölgede Ruha ve Câber şehirleri de bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz., Kalkaşandî, IV, s.116-138; Murat Zengin, İlhanlılar-Eretnalılar-Memlûkler Dönemi..., s.82.

⁴⁹⁸ Kalkaşandî, IV, s.137-138; Memlûk Türk Devleti teşkilatlanmasında Bîre için bkz., Tablo 1.

⁴⁹⁹ Memlûk Türk Devleti'ndeki Hiyerarşik sıralama yukardan alta doğru şu şekildedir: Mukaddemü'l-elf/Takdimetü'l-elf (Binbaşı), Emîr-i mîe (Yüzbaşı), Emîr-i tablhane (Kırk ya da Yetmiş başı), Emîr-i işrinât (Yirmibaşı), Emîr-i Aşere (Onbaşı) ve Emîr-i hamse (Beşbaşı). Ayrıca bkz., İ. Yiğit, Memlûkler (648-923/1250-1517), s.210; Murat Zengin, Memlûk Türk Devleti Döneminde Trablus..., s.65; Makrizî *el-Mevâiz ve'l-İtibar bi-Zikri'l-Hıtat ve'l-Âsâr III*, (thk. M. Zeynuhum- M. Şarkavî), Kahire 1998, s. 70.

⁵⁰⁰ Kalkaşandî, XI, s.107; Murat Zengin, İlhanlılar-Eretnalılar-Memlûkler Dönemi..., s.88; Murat Zengin, Memlûk Türk Devleti Döneminde Trablus..., s.66.

kararnâmesi ile atamalar yapılmıştır.⁵⁰¹ Sultan adına, bağlı olduğu Nâib tarafından da atama yapılabilmektedir. Mersûm-ı Şerîf, içerik bakımından ikiye ayrılmaktadır. İlki, *el-Mersûm el-Mükebbere*⁵⁰² ikincisi ise *el-Mersûm el-Musağğara*'dır.⁵⁰³

2. El-Melikü'z-Zâhir Rükneddîn Baybars Devri

2.1. Tahta Çıkışı

Melikü'z-Zâhir Rükneddin Ebû'l-Feth Baybars b. Abdullah es-Sâlihî en-Necmî et-Türkî'nin ilk yıllarına dâir yeterli bilgi bulunmamaktadır.⁵⁰⁴ Baybars'ın 1223 yılında Kıpçak ülkesinde dünyaya geldiği bilinmektedir.⁵⁰⁵ Kıpçak kabilelerinden Borlî/Burlu⁵⁰⁶ boyuna mensuptur.⁵⁰⁷ Moğol istilasını sırasında süt kardeşi Bedreddîn Baysarı eş-Şemsî ile birlikte yakalanan Baybars, esir tüccarları tarafından önce Sivas'a, ardından Halep'e, daha sonra da Şam'a götürülmüştür.⁵⁰⁸ Şam'da ilk olarak bir kuyumcu Ammad es-Sâî'ye

⁵⁰¹ Kalkaşandî, XI, s.108; Murat Zengin, İlhanlılar-Eretnalılar-Memlûkler Dönemi..., s.88.

⁵⁰² El-Mersûm el-Mükebbere, Erbâb-i Vezâyif-i Suyûf'tan (Askeri alanda görevliler) olan, altı büyük niyâbetten sonra gelen niyâbetlere yapılan nâib atamalarında düzenlenmektedir. Atama kararı ise *Sûls/Hafis Kalemi* ile *Tevkîât Kalemi*'nden çıkmaktadır. Sûls/Hafis Kalemi'nden rütbeleri Mukaddem el-ulûf ve Tablhane olan niyâbetlere yazılar gönderilmekte idi. Bu niyâbetler el-Bîre, Hıms, Er-Rahbe, Kal'at el-Müslimîn, Tarsûs, Malatya, Behisni ve Adana idi. Bkz., Murat Zengin, İlhanlılar-Eretnalılar-Memlûkler Dönemi..., s.88-89.

⁵⁰³ Küçük vilayetlerdeki Evkâf Nâzırı gibi makamların atamalarında yazılan yazıdır. Bkz., Murat Zengin, İlhanlılar-Eretnalılar-Memlûkler Dönemi..., s.89.

⁵⁰⁴ İbni Tağrıberdi, en-Nücûmu'z-Zâhire (Parlayan Yıldızlar), s.40; İbn Abdüzzâhir, s.22; Süleyman Özbek, *El-Melikü'z-Zâhir Rükne'd-din Baybars El-Bundukdârî (?- 1277) Hayatı ve Faaliyetleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1988, s.16.

⁵⁰⁵ İbni Tağrıberdi, En-Nücûmu'z-Zâhire (Parlayan Yıldızlar), s.40-41; M. Fuat Köprülü, "*Baybars I*", **İA II**, s.357; Kâzım Yaşar Kopruman, "*Baybars I*", **DİA V**, s.221; İsmail Yiğit, Memlûkler..., s.41.

⁵⁰⁶ *Borlî, Borlu, Börilî, Borçoğlu, Borçalı* ya da *Burçoğlu* şeklinde geçen bu Kıpçak Türk boyu için ayrıca bkz., Haşim Özel, *Kıpçak Uruk ve Boyları*, Ankara 2020, s.87 vd.

⁵⁰⁷ İbn Abdüzzâhir, s.22; A. Zeki Velidî Togan, *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş I*, İstanbul 1981, s.179; M. Fuat Köprülü, "*Baybars I*", s.357; Kâzım Yaşar Kopruman, "*Baybars I*", **DİA V**, s.221; Süleyman Özbek, *El-Melikü'z-Zâhir Rükne'd-din Baybars...*, s.16; Mehmet Yusuf Çelik, s.70.

⁵⁰⁸ M. Fuat Köprülü, "*Baybars I*", s.357; Süleyman Özbek, *El-Melikü'z-Zâhir Rükne'd-din Baybars...*, s.16.

satılan Baybars, ardından Emir Alâaddin Aytegin el-Bundukdârî tarafından satın alınmıştır.⁵⁰⁹ Baybars'ın künyesindeki Bundukdârî⁵¹⁰ lakabı buradan gelmektedir.⁵¹¹

1246 yılı sonlarına doğru Necmeddîn Sâlih'in memlûkleri arasına dâhil edilen Baybars, kısa zamanda kendisini göstererek Bahrîyye liderleri arasında temayüz etmiştir.⁵¹² Zamanla gücü ve nüfuzu artan Baybars, 24 Ekim 1260 tarihinde el-Melikü'z-Zâhir⁵¹³ unvanıyla Memlûk Türk Devleti'nin sultanı olmuştur.⁵¹⁴

2.2. El-Melikü'z-Zâhir Rükneddîn Baybars Döneminde Bîre'deki Gelişmeler

Sultan Baybars döneminde Bîre'ye dâir ilk hadise, 1260 yılı sonlarında meydana gelmiştir. Baybars'ın tahta geçtiği sıralarda İlhanlılar, Ayn Câlût mağlubiyetinin intikamı için hazırlıklara başlamıştı.⁵¹⁵ Sultan Kutuz'un öldürülmesi ile ortaya çıkan karışıklıklardan istifade ederek 1260 yılı sonlarında Bîre'ye saldırmışlardır.⁵¹⁶ Suriye bölgesine gönderilen İlhanlı kuvvetleri Gökalki⁵¹⁷, öncü birlikleri ise Baydara komuta ediyordu.⁵¹⁸

⁵⁰⁹ İbni Tağrıberdi, En-Nücûmu'z-Zâhire (Parlayan Yıldızlar), s.40; Baybars el-Mansûrî, et-Tuhfetü'l-Mulûkkiyye fi'd-Devleti't-Turkiyye..., s.38 dipnot.

⁵¹⁰ Arapça "*Bunduk*" kelimesi günümüzdeki fındık kelimesine denk gelmektedir. Bunduk, fındığa benzeyen, çamurlardan yapılan küçük yuvarlak şekillere verilen isimdir. Bu bunduklar, yaylarda elin kaymaması için ipek sarılarak ve tutkallanarak kullanılırdı. Yapılan bu el işi kemanın kirişinin tam ortasında ise cezve adı verilen yuvarlak bir kısım bulunurdu. Bu kısma, bunduk konularak atış yapılırdı. *Bundukdâr* ise merasimlerde ve alaylarda Sultanın hemen arkasında bulunan, deriden yapılmış bunduk kesesini taşıyan ve kullanan kişiye verilen isimdir. Ayrıntılı bilgi için bkz., İbni Tağrıberdi, en-Nücûmu'z-Zâhire..., VII, s.86; İbn Şeddâd, s.XII; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, s.325.

⁵¹¹ İbni Tağrıberdi, en-Nücûmu'z-Zâhire..., VII, s.86; Cahid Bilgiç, **Memlûk Devletinde Sultanların Ünvan Lakab ve Nisbeleri**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2019, s.294.

⁵¹² Kâzım Yaşar Koprman, "*Baybars I*", s.221.

⁵¹³ Aslında Baybars sultan olduğunda el-Melikü'l Kâhir lakabını almıştır. Ancak veziri Zeynüddin Yakup b. Zübeyr'den lakabını değiştirmesi yönünde gelen tavsiyeler üzerine Melikü'z-Zâhir lakabını tercih etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz., İbn Kesir, XIII, s.393; İbni Tağrıberdi, En-Nücûmu'z-Zâhire (Parlayan Yıldızlar), s.44; Ebû'l-Ferec İbnü'l-İbrî, s.44; Gregory Ebû'l-Ferec, II, s.578.

⁵¹⁴ Makrizî, I, s.520; Baybars el-Mansûrî, et-Tuhfetü'l-Mulûkkiyye fi'd-Devleti't-Turkiyye..., s.38-39.

⁵¹⁵ Mehmet Yusüf Çelik, s.74.

⁵¹⁶ Bedreddîn Mahmûd Âynî, *Ikdü'l-Cumân fî Târih-i Ehli'z-Zamân V*, (thk. M. M. Emîn), Kahire 2009, s.267; Cüneyt Kanat, "*Baybars Zamanında Memlûk- İlhanlı Münasebetleri (1260-1277)*", **Tarih İnceleme Dergisi** 16/1, (Haziran 2001), s.33-34; Bahattin Keleş, **Bahrî Memlûklerde Bölgesel ve Uluslararası İlişkiler (1250-1382)**, Ankara 2020, s.115.

⁵¹⁷ Bu isme, Ebû'l-Farac Tarihi'nde *Kukalaga (Kukalek) Navin* şeklinde rastlanılmaktadır. Bkz., Gregory Ebû'l-Ferec, II, s.579.

⁵¹⁸ Ebû'l-Ferec İbnü'l-İbrî, s.44; İbni Tağrıberdi, En-Nücûmu'z-Zâhire (Parlayan Yıldızlar), s.45.

İlhanlılar tarafından kuşatılan Bîre, Memlûklü hâkimiyetine girdikten sonra Halep niyâbetine bağlanmıştı. Bu sırada Memlûkler adına Halep'i bir Eyyûbî meliki olan Melikü's-Sâid b. Bedreddin Lü'lü yönetiyordu. Bîre kuşatması sırasında Halep hâkimi Melikü's-Sâid'e karşı Halep emirlerinin bir baş kaldırısı söz konusu idi. Kaynaklarda adı geçmeyen Bîre nâibinden gelen yardım çağrısı üzerine Melikü's-Sâid, Emir Sabıkuddin en-Nâsirî komutasında çokta kalabalık olmayan bir birliği Bîre'ye gönderdi. Emîrlar, az sayıdaki bu askeri birliğin başarılı olamayacağı yönünde Melik Said'e telkinlerde bulunsalar da onu ikna edemediler. Emir Sabıkuddin komutasındaki bu birlik, Bîre'ye ulaştığında, Bîre'ye yakın bir noktada İlhanlı kuvvetleri ile karşı karşıya geldi. İki taraf arasında yaşanan şiddetli çatışma sonrasında Emir Sabıkuddin, Bîre'ye çekilmek zorunda kalmış; ancak onu takip eden İlhanlı kuvvetleri pek çok Memlûklü askerlerini öldürmüşlerdir.⁵¹⁹ Bîre'yi yağmalayıp kale ve surlarını yıkan İlhanlı askerleri, Fırat'ı geçip Menbiç ve Halep'e giderek ahalisini kılıçtan geçirmişlerdir.⁵²⁰ Bîre nâibi yaşanan bu gelişmeleri ikinci bir mektupla Halep naibine bildirmiştir.⁵²¹ Neticede Hama'ya doğru ilerleyen İlhanlı kuvvetlerini, Humus hâkimi Muzaferreddin Musa ile Suriye kuvvetleri durdurabilmişlerdir. Haleb'e çekilen İlhanlı kuvvetleri yaklaşık dört ay kadar kaldıkları bu şehirde Sultan Baybars'ın Suriye'ye bir ordu gönderdiği haberi üzerine ayrılmışlardır.⁵²²

İlhanlı ileri karakollarınca Suriye'ye yapılan bu akınlar karşısında Memlûk Türk Devleti'nin sınır ihlallerine karşı her daim hazır olması gerektiğini fark eden Sultan Baybars, birtakım girişimlerde bulunmuştur. Bu girişimleri arasında en önemli olanı şüphesiz başta Suriye olmak üzere ülkenin her tarafından başkente kesintisiz haber

⁵¹⁹ Ramazan Şeşen, Haçlılar Önünde..., s.30.

⁵²⁰ Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömerî, s.396; Bahattin Keleş, Bahrî Memlûklerde Bölgesel ve Uluslararası İlişkiler..., s.115; Cüneyt Kanat, "Baybars Zamanında Memlûk- İlhanlı Münasebetleri (1260-1277)", s.34.

⁵²¹ Ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz., İbni Tağrıberdi, en-Nücûmu'z-Zâhire VII, s.94-95; Nüveyrî, Nihâyetü'l-Ereb..., XXX, s.21-22; İbn Tağrıberdi, En-Nücûmu'z-Zâhire (Parlayan Yıldızlar), s.44-45; Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömerî, s.395.

⁵²² Aybek ed-Devadâr, **Kenzü'd-Dürer ve Câmiü'l-Gurer VIII**, (thk. U. Harman), Kahire 1971, s.71; Nüveyrî, Nihâyetü'l-Ereb..., XXX, s.23; Cüneyt Kanat, "Baybars Zamanında Memlûk- İlhanlı Münasebetleri (1260-1277)", s.34; İbn Kesîr, XIII, s.403-404.

akışının sağlanmasına yönelik “*Berîd*”⁵²³ teşkilatının yeniden organize etmiş olmasıdır.⁵²⁴

İlhanlıların Halep şehrinden ayrılmasından birkaç hafta sonra Memlûk emirlerinden Akkuş el-Burlu/Baranlı beraberindeki Türkmen ve Araplarla Halep’i ele geçirmiştir.⁵²⁵ Halep’te dört ay kalan Akkuş el-Burlu, Aytekin el-Bundukdâr’ın yeni Halep nâibi atanması üzerine destekçileri ile birlikte Bîre’ye yönelerek burada bir yılı aşkın bir süre savunmada kalmıştır.⁵²⁶

Musul şehrinde 1261 yılı sonlarına doğru gelişen bazı hadiseler, İlhanlıların tekrardan bölgeye yönelmesine neden olmuştur. Musul nâibi Melikü’s-Salih İsmail, babası Bedreddin Lü’lü’nün ölümünden sonra şehrin yönetimini devralmıştı. Ancak Melikü’s-Salih’in Hülagu Han’a karşı Memlûk Sultanı Baybars’a biat etmesi Hülagu Han’ın 1262 ilkbaharında on bin kişilik bir orduyu Sandagu Noyan komutasında Musul’u ele geçirmek üzere bölgeye göndermesine neden oldu.⁵²⁷ İlhanlıların şehri kuşatması üzerine Melikü’s-Salih, kardeşlerini Sultan Baybars’a göndererek yardım istedi. Sultan Baybars, yardım talebi üzerine Şemseddîn Sungur er-Rûmî komutasında bir orduyu Mart 1262 de Musul’a yolladı. Ayrıca Bilâd-ı Şam emirlerine haber göndererek Melikü’s-Sâlih’e yardım etmelerini istedi.⁵²⁸ Baybars’ın emriyle o sırada Bîre’de bulunan Şemseddin Akkuş el-Burlu komutasında bir kuvvet de harekete geçti.⁵²⁹ Sincar’da İlhanlı

⁵²³ Berîd kelimesinin kökeni hakkında farklı görüşler ileri sürülmektedir. Ancak farklı zamanlarda; postacı, elçi, ulak, süvari gibi çeşitli anlamlarda kullanılan *berîd* haber akışını uzak mesafeler arasında hızlandıran bir sistem haline dönüşmüştür. Bu sisteme Ortaçağ İslam ve Türk devletlerinde *berîd*, Moğol ve İlhanlı devletlerinde ise *Yam* adı verilmiştir. Bu sistemin temelinde devletin bekasını tesis için ileriye dönük atılacak olan adımların doğru ve istikrarlı bir şekilde tespit edilmesi anlayışı bulunmaktadır. Bunun yanında devletin güvenliğini ve bütünlüğünü sağlayan bir istihbarat sistemi olarak da kullanılmıştır. Berîd (posta) teşkilatı hakkında daha geniş bilgi için bkz., André Clot, **Kölelerin İmparatorluğu Memlûklerin Mısır’ı**, (çev. T. Ilgaz), İstanbul 2005, s.47-48; M. Fuat Köprülü, “*Berîd*”, **İA II**, s.541-549; Mehmet Mahfuz Söylemez, “*Berd Teşkilatının Menşesine Dâir Bazı Yeni Bulgular*”, **İslâmiyât IV/I**, (2001), s.139-147; İbrahim Harekât, “*Berîd*”, **DİA V**, s.498-501; Hatice Güler, *Memlûklerde Berîd Teşkilâtı*, **TOD XII/39 (Nissan 2019)**, s.202-225.

⁵²⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, s.284.

⁵²⁵ Makrizî, I, s.537,539; Efe Durmuş, *Bahrî Memlûklar Döneminde...*, s.43.

⁵²⁶ P. M. Holt, *Haçlılar Çağı...*, s.94; Efe Durmuş, “*Memlukler Zamanında Halep Naipliği’ne Bağlı Bir Şehir: “Bîrecik”*”, s.415.

⁵²⁷ Aybek ed-Devadâr, VIII, s.88; Reşîdüddin Fazlullah, s.65; Gregory Ebû’l-Ferec, II, s.579-583; Ebû’l-Ferec İbnü’l-İbrî, s.44-47; Makrizî, I, s.545; Sâmî Es-Sakkâr, “*Musul*”, **DİA XXXI**, s.362.

⁵²⁸ Cüneyt Kanat, “*Baybars Zamanında Memlûk- İlhanlı Münasebetleri (1260-1277)*”, s.35.

⁵²⁹ Bkz., Ramazan Şeşen, *Haçlılar Önünde Sultan Baybars*, s.36.

kuvvetleri ile karşılaşan Akkuş el-Burlu, 6 Mayıs 1262'de mağlup olarak Bîre'ye çekilmek zorunda kaldı.⁵³⁰ Akkuş el-Burlu, daha sonra Sultan Baybars'tan Kahire'ye dönmek için izin istemiştir.⁵³¹ Kendisine izin verilen Akkuş el-Burlu, 7 Ağustos 1262'de Bîre'den ayrılarak 18 Ekim 1262 tarihinde Kahire'ye ulaşmıştı.⁵³² Zafer kazanan İlhanlılar ise yeniden dokuz ay sürecek Musul kuşatmasına dönerek şehri ele geçirmişlerdir. Şehir yağma edildikten bir süre sonra İlhanlılar Musul'dan geri çekilmişlerdir.⁵³³

Kahire'ye ulaşan Akkuş el-Burlu, bizzat Sultan Baybars tarafından karşılanmış ve kendisine oldukça değerli hediyeler sunulmuştur. Ayrıca Sultan Baybars tarafından yazılan bir menşûr ile kendisine Tablhâne Emîrliği de verilmiştir.⁵³⁴ Bir süre sonra Akkuş el-Burlu, Sultan'a bir yazı göndererek Nablus, Şam, Harran, Ba'lebek ya da es-Salt beldelerinden iktâ talep edip koruyamadığı Bîre'nin ise kendisinden alınmasını istemiştir. Ancak Sultan Baybars, kendisinden Bîre'yi almadığı gibi Urfa ve çevresini de ona bağışlamıştır.⁵³⁵ Fakat Sultan'ın bu tavrı uzun sürmemiş ve 7 Haziran 1263'te Akkuş el-Burlu derdest edilerek hapse atılmıştır.⁵³⁶

Suriye coğrafyasında yaşanan son hadiseler, her iki unsura da Bîre'nin, bu coğrafyadaki varlık mücadelesinde kilit bir öneme sahip olduğunu göstermiştir. Bu

⁵³⁰ Musul hâkimi Melikü's-Salih'in yardım isteği üzerine Sultan Baybars'ın emriyle Halep'ten hareket eden Akkuş el-Burlu, Sincar'a varmış ve Melik Salih'e yardıma geldiğine dâir bir haberi güvercinlerle göndermiştir. Ancak güvercinlerden birinin Musul şehrini muhasara eden İlhanlı kuvvetlerine ait mancınıklardan birinin üzerine yanlışlıkla konması üzerine İlhanlı kuvvetleri gelen yardımdan haberdar olmuş ve Sincar'a giderek kurdukları bir pusu ile Akkuş el-Burlu'yu mağlup etmişlerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz., Makrizî, I, s.545; Hândmîr, **Habîbü's-Siyer**, (thk. M. Debirsilki) Tahran 1380, s.102-103; Ebû'l-Ferec İbnü'l-İbrî, s.46.

⁵³¹ Makrizî, I, s.545; İbni Tağrıberdi, el-Menhelü's-Sâfi..., III, s.19 vd.

⁵³² İbn Abdüzzâhir, s.83; Aybek ed-Devadâr, VIII, s.88; İbni Tağrıberdi, el-Menhelü's-Sâfi..., III, s.21.

⁵³³ Musul kuşatması ve Melik Salih ile oğlunun akıbeti için ayrıca bkz., Reşîdüddin Fazlullah, s.65-67; Gregory Ebû'l-Ferec, II, s.579-583; Ebû'l-Ferec İbnü'l-İbrî, s.44-47; Adnan Eskikurt, **Musul Atabeğliği (Zengîlerin Son Devri ve Lü'lü' Ailesi)**, İstanbul 2014, s.133-140.

⁵³⁴ İbn Abdüzzâhir, s.83; Aybek ed-Devadâr, VIII, s.88; Ramazan Şeşen, Haçlılar Önünde Sultan Baybars, s.36. Makrizî ve İbn Kesîr ise yetmiş süvariden oluşan bir Tablhâne Emîrliğinin verildiğini belirtmektedir. Ayrıca bkz., Makrizî, I, s.545; İbn Kesîr, XIII, s.410.

⁵³⁵ Akkuş el-Burlu'nun böyle bir istekte ısrarcı olmasında iki büyük etken olmalıdır. Birincisi Fırat'ın doğusunda yer alan Bîre'nin, İlhanlı ileri sınır karakollarından her zaman gelebilecek bir saldırıya açık olması; ikincisi Sultan Baybars'tan istediği Nablus, Şam, Harran, Ba'lebek ya da es-Salt beldeleri göz önüne alındığında Bîre'ye nazaran bu yerlerin gelirlerinin daha yüksek olmasıdır. Geniş bilgi için bkz., İbn Abdüzzâhir, s.84; Ramazan Şeşen, Haçlılar Önünde Sultan Baybars, s.36

⁵³⁶ Aybek ed-Devadâr, VIII, s.96; P. M. Holt, Haçlılar Çağı..., s.94.

bakımdan Bîre, Memlûk-İlhanlı münasebetlerinin yoğunluk kazandığı bir sınır kalesi ve karşı tarafa üstünlük elde edilebilecek bir geçiş noktası olmuştur. Ancak 1264 yılına kadar iki taraf arasında sıcak bir temas yaşanmamıştır. Bahsedilen dönemde özellikle Memlûk Sultanı Baybars, Altın Orda hanı Berke Han ve Bizans İmparatoru VIII. Mihail Paleologos ile elçi teatilerinde bulunarak Hülagu Han'a karşı diplomatik girişimlerde bulunmuştur. Bu girişimler ile Sultan Baybars, Hülagu Han'a karşı siyasi bir bloklaşma oluşturmuştur. Yine bu dönem içerisinde Berke Han, İlhanlı ordusu içerisinde yer alan askerlerine geri dönmeleri ya da Memlûk Türk Devleti'ne iltica etmeleri yönünde emir vermiştir.⁵³⁷ 12 Eylül 1263'te Bîre ve Halep taraflarından bin iki yüzden fazla kişi Memlûk Türk Devleti'ne iltica etmiştir.⁵³⁸ Gelen bu gruba ayrı bir ihtimam gösterilmiştir. Memlûk Türk Devleti'ne iltica edenlerden *Tablhâne*,⁵³⁹ *Câmedârlık*,⁵⁴⁰ *Silâhdarlık*⁵⁴¹ ve

⁵³⁷ 1252 yılı kurultayında alınan karar doğrultusunda Hülagu Han, Batı seferine görevlendirildiğinde, sefer için emrine tahsis edilen ordu içerisinde Altın Orda Devleti'ne mensup askerler de yer almıştır. Ancak bir süre sonra Azerbaycan üzerindeki Altın Orda- İlhanlı rekabeti iki tarafı dönüşü olmayan bir yola sokmuştur. Berke Han, aradaki bu sorunun çözülmesi adına bir elçilik heyetini Hülagu Han'a göndermiş; ancak elçiler idam edilerek teklifi reddedilmiştir. Bu son hadiseyle Berke Han, İlhanlı ordusu içerisinde yer alan Altın Orda Devleti'ne mensup askerlere geri dönmeleri ya da Memlûk Türk Devleti'ne iltica etmelerini bildirmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz., İbn Kesîr, XIII, s.410; Süleyman Özbek, “*Bahrî Memlukler Zamanında Suriye ve Mısır'a Moğol Göçü ve Sonuçları*”, **Geçmişten Günümüze Göç I**, (ed. O. Köse), Samsun 2017, s.95-100; Cüneyt Kanat, “*Baybars Zamanında Memlûk- İlhanlı Münasebetleri (1260-1277)*”, s.37; Şahinaz Yıldırım, **Bahri Memlukler Zamanında Memluk- Altın Orda Münasebetleri (1250-1382)**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2019, s.30-41. Altın Orda Devleti'ne mensup olup 1262 ve 1263 yıllarında Memlûk Türk Devleti'ne Berke Han'ın emri doğrultusunda iltica edenlerden ilk grup, 1262 yılında Saraghan Ağa komutasında iki yüzden fazla atlı süvari, 1263 yılında Karmun Ağa komutasında bin üç yüzden fazla asker idi. Ayrıca bkz., Nakamachi Nobutaka, “*The Rank and Status of Military Refugees in the Mamluk Army: A Reconsideration of the Wâfidîyah*”, **Mamlûk Studies Review**, X/1, (2006), s.57-58; Korykoslu Hayton, s.160.

⁵³⁸ Nüveyrî, Nihâyetü'l-Ereb..., XXX, s.55; İbn Abdüzzâhir, s.116; Makrizî, I, s.560.

⁵³⁹ Mehterhâne, Nevbethâne gibi isimlerle de adlandırılan askeri bando takımına verilen addır. Ayrıntılı bilgi için bkz., İsmail Hakkı Uzunçarşılı, s.298; Zeynep Tarım Ertuğ, “*Tablhâne*”, **DİA XXXIX**, s.333-334.

⁵⁴⁰ Memlûk Türk Devleti teşkilatlanmasında “*Câmedâr*” şekliyle kullanılmıştır. Sultanı giydiren, resmi elbise bohçasını taşıyan ve elbiselerinden sorumlu görevlidir. Ayrıntılı bilgi için bkz., İsmail Hakkı Uzunçarşılı, s.325; A. Schaade, “*Cemdâr*”, **İA III**, s.88; Aydın Taneri, “*Câmedar*”, **DİA VII**, s.45.

⁵⁴¹ El-Melikü'z-Zâhir Rükneddîn Baybars tarafından ihdas edilen Emîri Silâh (Silâhdar), Yüzler Emîri arasından seçilirdi. Merasimlerde ve alaylarda sultanın silahını taşıyan bu görevli aynı zamanda Zerdhâne/Zeredhâne olarak adlandırılan silah deposunun başı idi. Ayrıntılı bilgi için bkz., İsmail Hakkı Uzunçarşılı, s.316-317; Şerafeddin Turan, “*Silâhdâr*”, **İA X**, s.640-643; Şerafettin Turan, “*Silâhdar*”, **DİA XXXVII**, s.191-193; Bahattin Keleş, “*Memlûkler Döneminde İdarî Yapı*”, **Türkler Ansiklopedisi V**, Ankara 2002, s.589.

*Hasekilik*⁵⁴² gibi görevlere getirilenlerin yanında Memlûk sistemine dâhil edilenler de olmuştur.⁵⁴³

Baybars ve Berke Han arasında kurulan ittifakın kazançlı tarafı Sultan Baybars olmuştur. Bunun nedeni ise Berke Han ile Hülâgu Han arasında çıkan mücadelelerde Suriye üzerine geniş çaplı bir İlhanlı saldırısının olmamasıdır.⁵⁴⁴ Bu süre zarfında Sultan Baybars, Kuzey Suriye sınırlarında yer alan önemli mevkiileri tahkim ettirmiştir. Bu yerler içerisinde ise en çok Bîre'ye önem vermiştir.⁵⁴⁵ Sultan Baybars Mart 1264 tarihinde, Suriye bölgesinin ihtiyaçlarının bulunduğu bir tezkireyi, Emîr-i Âlem Seyfeddîn Balaban ez-Zeynî eliyle Şam'a göndermiştir. Balaban ez-Zeynî, bölgedeki kalelerin, şehirlerin, Halep ve Hama askerlerinin teftişi ve sınırdaki mevkiilerin kontrolü gibi görevlerin bulunduğu bu tezkireye oldukça dikkat etmiştir. Ayrıca Sultan, Dımaşk'a bir mektup göndererek Bîre'nin ihtiyaçlarının karşılanması yönünde şehre para ve erzak yardımında bulunulmasını da bildirmiştir.⁵⁴⁶

Bîre nâibi Sârimeddin Bektaş el-Zahidî⁵⁴⁷ Temmuz 1264'te, Kal'atü'r-Rûm⁵⁴⁸ topraklarına girerek bölgeyi yağmaladı.⁵⁴⁹ Ekim ayı sonlarına doğru Sultan Baybars'ın

⁵⁴² Cemâât-i Hasekiyye denilen bu grup Sultanın birinci derece Memlûklerindendir. Sultanın halvet ve uzletlerinde dahi vazifeli ya da vazifesiz yer alan Hasekiler, Sultanın bir nevi mahrem-i esrarı olmuşlardır. Ayrıntılı bilgi için bkz., İsmail Hakkı Uzunçarşılı, s.326-327; Bahattin Keleş, “*Memlûkler Döneminde İdari Yapı*”, s.591-592.

⁵⁴³ Şahinaz Yıldırım, s.36.

⁵⁴⁴ Bertold Spuler, s.72.

⁵⁴⁵ Cüneyt Kanat, “*Baybars Zamanında Memlûk- İlhanlı Münasebetleri (1260-1277)*”, s.37; Bahattin Keleş, Bahrî Memlûklerde Bölgesel ve Uluslararası İlişkiler..., s.115.

⁵⁴⁶ Makrizî, II, s.7; İbn Abdüzzâhir, s.128; Ramazan Şeşen, Haçlılar Önünde Sultan Baybars, s.58.

⁵⁴⁷ Sârimeddin Bektaş el-Zahidî'nin hangi tarihten beri Bîre niyâbeti görevinde bulunduğu dâir kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmasa da onun bir önceki Bîre naibi Akkuş el-Burlu yerine 18 Ekim 1262'den sonraki bir tarihte göreve getirildiği tahmin olunabilir.

⁵⁴⁸ Günümüz Gaziantep ilinin Yavuzeli ilçesinin sınırları içerisinde yer alan Rumkale, Fırat Nehri'nin sol yakasında kalmaktadır. Rumkale'nin diğer tarafından ise Merzuban Çayı geçmektedir. İki tarafının sularla çevrili olması savunma olarak Rumkale'yi daima avantajlı bir konuma getirmiştir. Tarih boyunca Simitrat, Urimia, Kal'a Rhomeyta, Hısna dhe Romeye, Kal'atü'r-Rûm, Klay Horomakon, Ranculat, Romain Koyla, Kal'a Zerrin, Kal'atü'l-Müslimin, Afamiya Urum Gala- Rum Gala gibi birçok isimle anılmıştır. Ebü'l-Fidâ, Rumkale'yi “*Kınnesrin cündünün dördüncü iklimde yer alan Zic'e göre 62° 20' boylamda, 36° 50' enlemde, Kanun'a göre 62° 30' boylamında, 37° enlemde olduğunu ifade eder*”. Ayrıntılı bilgi için bkz., Ebü'l-Fidâ, Ebü'l-Fidâ Coğrafyası, s.228; E. Honigmann, “*Rum Kale*”, **İA IX**, s.777; Hasan Basri Karadeniz, “*XVI. Yüzyılda Rumkale*”, **Belleten LXII/234**, Ankara 1999, s.426; Muammer Gül, “*Mısır Memlûklarının Hudud Kalesi Rumkale ve Anadolu'da Memlûk İzleri*”, **FÜSBD, XII/2, (2002)**, s.360.

⁵⁴⁹ İbn Abdüzzâhir, s.134; Makrizî, II, s.9; Ramazan Şeşen, Haçlılar Önünde Sultan Baybars, s.60.

Kahire'nin kuzeydoğusunda yer alan Abbâse⁵⁵⁰ ve Âğrâs taraflarında avla meşgul olduğu bir sırada İlhanlılar, Durbay komutasında Bîre önlerine gelerek şehri kuşattılar.⁵⁵¹ Sultan Baybars hemen Emir Bedreddîn el-Haznedâr'ı, Kahire'ye gönderip dört bin kişilik bir birliği Bîre'ye doğru göndermesini istedi. Bedreddîn el-Haznedâr'dan sonra Kal'atül-Cebel'e ulaşan Baybars, Emir İzzeddîn Ayğan/Aygan'ı⁵⁵² ordu komutanı tayin etti. Ayrıca Emir Fahreddîn el-Hamsî, Emir Bedreddîn Bilik el-Aydemirî, Emir Alâeddîn Kuştoğdu eş-Şemsî gibi emîrleri de onun emrine verdi. 25 Aralık 1264'te yola çıkan bu ordudan iki gün sonra, Cemâleddîn Aydoğdu el-Hâcibî ile Emir Cemâleddîn Muhammedî komutasında başka bir dört bin kişilik ordu daha yola çıktı.⁵⁵³ Tüm bu kuvvetlerin ardından Sultan Baybars, 25 Ocak 1265'te bizzat harekete geçti. 9 Şubat 1265'te Gazze'ye ulaşan Sultan Baybars'a, düşmanın kale surları önünde mevzi aldıkları ve on yedi mancınık ile muhasaraya başladıklarını bildiren haberler ulaştı.⁵⁵⁴ Sultan Baybars, bu durumu Emir Seyfeddîn Kalâvun el-Elfî ve Emir Şemseddîn Sungur er-Rûmî dışındaki herkesten gizleyerek, Emir İzzeddîn Aygan'a bir mektup gönderip acele etmelerini bildirdi.⁵⁵⁵

Kârtiya'da avlanırken atından düşen Baybars başından yaralanmış ancak ilerlemeye devam ederek Bîre'ye dört günlük uzaklıkta olan Yübnâ'ya ulaşmıştır.⁵⁵⁶ 15 Şubat 1265'te Dımaşk Nâibi Emir Cemâleddîn el-Mugisî'den; el-Melik el-Mansûr'un Emir İzzeddîn Aygan'a dâhil olduğu, pazartesi günü Bîre'ye ulaştıkları ve İlhanlı kuvvetlerinin mancınıkları ve nehirdeki teknelerini imha ederek geri çekildikleri haberi ulaşmıştır.⁵⁵⁷

⁵⁵⁰ Bu ismin Mısır emiri, Emir Ahmed b. Tolun'un oğluna nispetle verildiği bilinmektedir. Emir Ahmed b. Tolun'un burada gezdiği bir sırada erkek bir oğlunun dünyaya geldiğini öğrenmesi ve oğluna Abbâs adını vermiş olmasından dolayı bölge Abbâse adıyla anılmıştır. Bkz., Baybars el-Mansûrî, s.52.

⁵⁵¹ Aybek ed-Devadâr, VIII, s.107; Nüveyrî, Nihâyetü'l-Ereb..., XXX, s.166; Makrizî, II, s.17; İbn Abdüzzâhir, s.150; Cüneyt Kanat, "Baybars Zamanında Memlûk- İlhanlı Münasebetleri (1260-1277)", s.37. Ramazan Şeşen, Haçlılar Önünde Sultan Baybars, s.63.

⁵⁵² Makrizî ve Aybek ed-Devadâr bu şahsın lakabının "Ölüm Zehri" olduğunu belirtmektedirler. Aybek ed-Devadâr, VIII s.107; Makrizî, II, s.17

⁵⁵³ Makrizî, II, s.17.

⁵⁵⁴ Makrizî, II, s.17; Nüveyrî, Nihâyetü'l-Ereb..., XXX, s.167.

⁵⁵⁵ İbn Abdüzzâhir, s.151.

⁵⁵⁶ Ramazan Şeşen, Haçlılar Önünde Sultan Baybars, s.64.

⁵⁵⁷ Bîre'den gönderilen bu haber, Memlûk muhabere merkezlerinden geçerek Sultana ulaşmıştır. Muhabere sistemi içerisinde Bîre'den Halep'e ve akabinde Hama'ya gelen bu haber buradan Bitâka [Posta güvercinleri ile gönderilen küçük mektuplara verilen addır. Bkz., İsmail Hakkı Uzunçarşılı, s.411.] ile Şam'a gönderilmiştir. Şam'dan Sultan Baybars'ın bulunduğu Yübnâ'ya ise ulak ile ulaştırılmıştır. Bkz.,

İlhanlılar muhasarayı kaldırıp geri çekildikten sonra Bîre'deki Dimaşk nâibi Cemâleddîn Akkûş el-Mugîsî'den Sultan'a bir mektup daha yollanmıştır.⁵⁵⁸ Söz konusu mektupla Akkûş el-Mugîsî, düşman karşısındaki kararlılığını, direnişini ve yaşanan diğer gelişmeleri tüm ayrıntılarıyla Sultan Baybars'a bildirmiştir. Mektup aracılığıyla iki ay süren Bîre muhasarasında İlhanlıların nasıl bir saldırı stratejisi uyguladıkları öğrenilebilmektedir. Buna göre; İlhanlıların bu muhasarada Fırat Nehri üzerinden de Bîre'yi muhasara altına aldıkları görülmektedir. Muhasara için getirilen on yedi mancınıktan on beşinin Halep ritli⁵⁵⁹ ağırlığındaki kırk demir gülle ile elli tane ayrı ağırlıktaki gülleyi taşıdığı anlaşılmaktadır.⁵⁶⁰

İlhanlıların Suriye'ye geçiş üssü olarak Bîre'yi kullanmaya çalıştıklarını gören Sultan Baybars, bu kapsamda birtakım tedbirler almıştır. Bîre surlarının yeniden tahkim edilmesi ve muhasara silahlarıyla donatılması için emirler vermiştir. Ayrıca gerekli görülen teçhizat tedarigi ise Mısır ve Şam eyaletlerinin yardımlarıyla sağlanmıştır. Sultan Baybars'ın bu girişimi, Bîre'yi uzun kuşatmalara dayanabilecek bir hale getirmiştir. Muhasara sonrası Bîre'nin yeniden imar edilmesi için Emir İzzeddîn Aygan, Emir Bedreddîn Aydemirî, Emir Fahreddîn Hamsî ve Bahrî memlûklerden bir grubun Sultan'ın emriyle Bîre'de kaldığı bilinmektedir. Bîre de kalan bu emirlerin çalışmalarını sürdürdükleri bir sırada İlhanlı kuvvetinin yakında olduğu haberi ulaşmıştır. Neticede harekete geçen Memlûkler, muhasara sonrası arta kalan bir grup ile Cerâhat mevkiinde karşılaşmış ve mücadeleyi kazanmışlardır. Bu durumu Kaysâriye'de iken haber alan Sultan Baybars, Mısır'dan iki yüz bin dirhem ve iki yüz, Şam'dan ise yüz teşrifin⁵⁶¹

İbn Abdüzzâhir, s.152. Memlûk Türk Devleti dönemindeki bu muhabere sisteminin detayları için ayrıca bkz., İsmail Hakkı Uzunçarşılı, s.409-414.

⁵⁵⁸ Bazı araştırmacılar tarafından Cemâleddîn Akkûş el-Mugîsî, Bîre Nâibi olarak gösterilmiştir. Bkz., Efe Durmuş, “*Memluklar Zamanında Halep Naipliği'ne Bağlı Bir Şehir: “Bîrecik”*”, s.415. Ancak dönemin kaynaklarında Bîre Nâibi olarak Sârîmeddin Bektaş el-Zâhidî geçmektedir. Bektaş el-Zâhidî, Bîre muhasarası sırasında gelen bir darbe sonucu hayatını kaybetmiştir. Ayrıca bkz., İbn Abdüzzâhir, s.153; Ramazan Şeşen, Haçlılar Önünde..., s.64.

⁵⁵⁹ Yunanca *Litron* kelimesinden gelen Ritl, Ortaçağ Arap dünyasında en fazla tercih edilen bir ağırlık birimidir. XII. yüzyıl sonlarında bir Halep Ritl'inin, 724 dirhem=12 ukiyye olduğu ve Halep dirhemi için yaklaşık 3,14 gram üzerinden hesaplamalar yapıldığında 2,273 kg denk geldiği belirtilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz., Walther Hinz, **İslâm'da Ölçü Sistemleri**, (çev. A. Sevim), İstanbul 1990, s.37-38; Cengiz Kallek, “*Ritl*”, **DİA XXXV**, s. 52-55.

⁵⁶⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz., İbn Abdüzzâhir, s.153; Nüveyrî, Nihâyetü'l-Ereb..., XXX, s.167.

⁵⁶¹ *Hil'at* sözcüğünün çoğulu olan *Teşrif*, *Teşâfir* veya *Teşrifât*, hükümdar ve halifelerin taltif etmek amacıyla karşı tarafa verdiği değerli elbiseyi ifade etmektedir. Nitekim Hil'at kelimesinin türediği *Hal'*

hazırlanıp Bîre'ye gönderilmesini istemiştir. Akabinde ise Bîre'de bulunan Emir İzzeddîn Aygan'a haber göndererek Bîre'ye gelen hediyeleri kale halkına, emîrlere, hatta mükellef ve bekçiler dâhil herkese dağıtmasını emretmiştir.⁵⁶²

Bîre muhasarasında Fırat sahiline kadar gelen Sultan Baybars'ın zaferden sonra yönünü Haçlılar üzerine çevirdiği görülmektedir.⁵⁶³ Bunun sebebi Haçlıların, Bîre'ye yönelik İlhanlıları tahrik ve teşvik etmesidir. Dolayısıyla iki düşman ile aynı anda karşılaşmak istemeyen Sultan Baybars, vakit kaybetmeden ittifaka müdahale etmiştir.⁵⁶⁴

Bîre kuşatmasının devam ettiği sıralarda 8 Şubat 1265'te Hülagu Han hayatını kaybetmiştir.⁵⁶⁵ Hülagu Han'dan sonra İlhanlı tahtına büyük oğlu Abaka geçmiştir.⁵⁶⁶ Abaka'nın tahta geçmesi, Memlûk-İlhanlı ilişkilerinde bir değişikliğe yol açmamış ve Abaka, geleneksel Moğol siyasetini devam ettirmiştir. Ülkesinin içeride ve dışarıda karşılaştığı sorunlar⁵⁶⁷ nedeniyle Abaka, Memlûk Türk Devleti ile barış yapmak istemiştir.⁵⁶⁸ Bu sebeple, 1265, 1268 ve 1271 yılında Sultan Baybars'a sulh teklifinde bulunmuş; ancak istediği sonucu elde edememiştir. Bu süreç içerisinde kayınpederi olan Bizans İmparatoru Mihael Palaiologos ve Kilikya Ermeni Kralı I. Hetum'un da arabuluculuk girişimleri olmuş; ancak Sultan Baybars'ın kararı değişmemiştir.⁵⁶⁹ Sultan Baybars'ın bu kadar net ve kararlı olmasındaki neden, İlhanlı hükümdarlarının kuzeyde yer alan ve anlaşmazlık içerisinde olduğu Moğol ulusları idi. Baybars bu

kökü, *elbiseyi çıkartmak, çıkarılan elbiseyi başkasına vermek* anlamındadır. Ayrıca bkz., Mehmet Şeker, “*Hil'at*”, **DİA XVIII**, s.22-25.

⁵⁶² İbn Abdüzzâhir, s.153 vd; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb...*, XXX, s.166-168; Ramazan Şeşen, *Haçlılar Önünde...*, s.65-66; Bahattin Keleş, *Bahrî Memlûklerde Bölgesel ve Uluslararası İlişkiler...*, s.116; Mehmet Yusuf Çelik, s.75; İsmail Yiğit, *Memlûkler...*, s.48; Cüneyt Kanat, “*Baybars Zamanında Memlûk- İlhanlı Münasebetleri (1260-1277)*”, s.38.

⁵⁶³ Ayşe Dudu Erdem, *İlhanlı-Memlûk Münasebetleri*, s.62.

⁵⁶⁴ Süleyman Özbek, *El-Melikü'z-Zâhir Rükne'd-din Baybars...*, s.84; Cüneyt Kanat, “*Baybars Zamanında Memlûk- İlhanlı Münasebetleri (1260-1277)*”, s.37.

⁵⁶⁵ Reşîdüddin Fazlullah, s.73; Aybek ed-Devadâr, VIII, s.114; Makrizî, II, s.29; Hamdullah Müstevfî-yi Kazvinî, s.479; Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, s.58; Gregory Ebû'l-Ferec, II, s.584.

⁵⁶⁶ Ali Ertuğrul, **Anadolu Selçukluları Devrinde Yazılan Bir Kaynak: Niğdeli Kadı Ahmed'in El-veledü's-Şefik Ve'l-Hâfidü'l-Halîk'i I**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İzmir 2009, s.510; Bertold Spuler, s.78; Steven Runciman, III, s.271-272.

⁵⁶⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz., Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't- Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, s.77 vd.

⁵⁶⁸ Mehmet Yusuf Çelik, s.76; Cüneyt Kanat, “*Baybars Zamanında Memlûk- İlhanlı Münasebetleri (1260-1277)*”, s.39.

⁵⁶⁹ Yusuf Ziya Karaaslan, **İlhanlı Hükümdarı Abaka Han ve Etrafdaki Dünya (1265-1282)**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Bursa 2022, s.124-126; André Clot, s.58; Mehmet Yusuf Çelik, s.76; Cüneyt Kanat, “*Baybars Zamanında Memlûk- İlhanlı Münasebetleri (1260-1277)*”, s.38.

anlaşmazlıklardan istifade etmek istemiştir.⁵⁷⁰ Neticede istediği barışı elde edemeyen Abaka Han, 1269 yılında Haçlıların da desteğini alarak Suriye'ye saldırmıştır.⁵⁷¹ İlhanlılar, Halep yakınlarına kadar ilerlemişse de Emir Âlâeddin Bundukdârî komutasındaki Memlûk kuvvetlerine yenilip çekilmek zorunda kalmışlardır.⁵⁷²

Abaka Han'ın sulh teklifindeki ısrarı, muhtemelen tıpkı sultan Baybars gibi aynı anda birden fazla cephede mücadele etmemek içindi. Nitekim bu siyasetini 1271 yılına kadar sürdürebilmiştir. Abaka Han, kuzeyinde Moğol ulusları ile giriştiği mücadeleden başarıyla çıkar çıkmaz yönünü Baybars'a çevirmiştir. Bu sebeple ilk olarak Baybars'ın bir Anadolu seferi ihtimaline karşı, kardeşi Acay ile birlikte Samagar Noyan'ı⁵⁷³ Anadolu'ya göndermiştir.⁵⁷⁴ 1271 yılında Anadolu Emîr-i Leşkerliği'ne getirilen Samagar Noyan⁵⁷⁵, aynı yılın Ekim ayında Suriye'ye hareket etmiştir. Antep'i yağmaladıktan sonra yönünü Harim'e çeviren İlhanlı kuvvetleri burada bulunan Türkmen boylarına saldırarak ganimet elde etmiştir. İlhanlıların bu saldırısına karşı Sultan Baybars, üç bin kişilik bir ordu hazırlamıştır. Dimaşk'ta toplanan Memlûklü ordusunun başına geçen Sultan Baybars, Halep'e ilerlemiştir. İlhanlı kuvvetlerinin çekildiği haberi üzerine, İlhanlılara karşı bir yağma ile cevap vermek gayesiyle Emir Şemseddîn el-Fârikânî'yi Maraş'a, Âlâeddin Taybars el-Vezîri ile Arap Emîri İsa b. Mühennâ'yı Urfa ve Harran taraflarına sevk etmiştir. Harran'a ulaşan Emir Âlâeddin Taybars, bir grup İlhanlı kuvveti ile karşılaşmış ve yaşanan mücadelede birçok İlhanlı askeri öldürülmüştür.⁵⁷⁶

⁵⁷⁰ A. Yu. Yakubovskiy, s.42; René Grousset, s.397; Cüneyt Kanat, “*Memlûklerin Baybars Zamanındaki Suriye-Çukurova Siyaseti ve Bu Siyasetin Çukurova'nın Türkleşmesindeki Rolü*”, **III. Uluslar Arası Çukurova Halk Kültürü Bilgi Şöleni Bildiriler**, Adana 1999, s.430; Bertold Spuler, s.79-82.

⁵⁷¹ Rüya Bingöl, **İlhanlı Devleti'nde Abaka Han Dönemi (1265-1282)**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 2020, s.72.

⁵⁷² Mehmet Yusüf Çelik, s.77.

⁵⁷³ Samagar Noyan'ın menşei ve siyasi faaliyetleri için ayrıca bkz., Ahmet Temir, “*Anadolu'da İlhanlı Valilerinden Samağar-Noyan*”, **Fuat Köprülü Armağanı'ndan Ayrı Basım**, İstanbul 1953, s.495-500; Büşra Bağcı, **Anadolu'daki Moğol Vali ve Komutanları**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2019, s.59-62.

⁵⁷⁴ Faruk Sümer, Anadolu'da Moğollar, s.34.

⁵⁷⁵ Kerimüddin Mahmud-i Aksarayî, s.153; A. Zeki Velidî Togan, **Umumî Türk Tarihi'ne Giriş I En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar**, İstanbul 1981, s.235; Faruk Sümer, Anadolu'da Moğollar, s.34.

⁵⁷⁶ İbn Abdüzzâhir, s.287; Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömerî, s.400; Baybars el-Mansûrî, *et-Tuhfetü'l-Mulûkkiyye fi'd-Devleti't-Turkiyye...*, s.64-65; Mükrimin Halil Yinanç, II, s.276-277; Ramazan Şeşen, *Haçlılar Önünde...*, s.112.

1271 yılı sonlarına doğru Memlûk topraklarına yapılan başarısız bu girişimden sonra Samagar Noyan ve Muînüddin Pervâne'nin adamlarından oluşan bir heyet Dimaşk'a giderek Sultan Baybars ile görüşmek istemiştir.⁵⁷⁷ Bu sırada Menziletü'r-Ravhâ'da bulunan Sultan Baybars, 2 Mayıs 1272'de Dimaşk'a hareket etmiştir. Gelen elçiler, Şam Nâibi Emir İzzeddîn refakatinde Sultan Baybars'ın huzuruna çıkarılmıştır.⁵⁷⁸ Baybars elçilerin getirdiği sulh teklifine cevaben Abaka Han'dan birtakım şartlar talep etmiştir. Samagar Noyan ile Muînüddin Pervâne'ye hediyeler verilerek Memlûklü Devleti askerleriyle birlikte uğurlanmışlardır.⁵⁷⁹

Elçilerin gönderilmesinden sonra Suriye'de birtakım teftişlerde bulunan Sultan Baybars, gönderilen elçilerin geç kalması ve İlhanlıların yeniden hareketlenmesi üzerine endişelenmeye başlamıştır. Kendisine en yakın emirleri toplayarak durumu istişare eden Sultan Baybars, tedbiren hazırlıklara başlanmasını emrederek kendisi *Posta Ulağı* kılığında Mısır'a yönelmiştir. 3 Ağustos 1272 gecesinde Emir Bedreddîn Baysarı eş-Şemsî, Emir Cemâleddîn Akkûş er-Rûmî, Cubrek es-Silâhdâr, Cermek en-Nâsırî, Sungur el-Elfî es-Silâhdâr ve berîd komutanı Alâmeddîn Sungur ile birlikte Mısır'a hareket etmiştir. Dimaşk'taki emîrlere Bîre'den yazılmış gibi mektuplar gönderen Sultan

⁵⁷⁷ Baybars el-Mansûrî, et-Tuhfetü'l-Mulûkkiyye fi'd-Devleti't-Turkiyye..., s.65.

⁵⁷⁸ Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.553.

⁵⁷⁹ Samagar Noyan'a "*dokuz adet yay ve dokuz adet gürz*" gönderilirken, Abaka Han'a gönderilen hediyeler içerisinde "*kuş tüyüyle süslenmiş bir cevşen, miğfer, zırh, kılıç, sadak, yay ve dokuz adet eşsiz ok*" yer almıştır. Ayrıca bkz., İbn Abdüzzâhir, s.290. Gönderilen bu hediyeler içerisinde dokuz adet yay ve okun bulunması dikkat çeken bir unsur olarak göze çarpmaktadır. Çünkü eski Türklerde yay, *hakimiyeti* ve *hükümdarlığı*; ok ise *tabiliği* sembolize etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz., Osman Turan, "*Eski Türklerde Okun Hukukî Bir Sembol Olarak Kullanılması*", **Belleten** 9/XXXV, (Temmuz 1945), s.305-318; Erkan Göksu, "*Ok ve Yayın Türk Devlet Geleneği ve Hâkimiyet Anlayışındaki Yeri*", **Turkish Studies**, V/2, (Spring 2010), s.986-1011. Ayrıca gönderilen ok ve yayların sayısında da dikkat çeken hususlar vardır. Türk ve Moğol kabilelerinde *asalet*, *zenginlik*, *iyilik*, *kısmet*, *nasip* ve *kut* anlamlarına gelen *dokuz sayısı*, özellikle idare ve yönetme yetkisini tanrı tarafından alan (Kut anlayışı) yöneticilerin kutsal kabul ettiği ve kullandığı bir motiftir. Buna en güzel örnek Cengiz Han'ın kurduğu devletin sembolü olan dokuz parçalı tuğdur. Ayrıca bkz., Bilen Yılmaz, "*Türk ve Moğol Kültürünün Tarihsel Paydası: Dokuz Sayısı*", **Motif Akademi Halkbilimi Dergisi**, XV/40, (26,11,2022), s.1410-1425. Tüm bu bilgiler göz önünde bulundurulduğunda Sultan Baybars'ın aslında Abaka Han ile bir sulh sağlamaktan ziyade onu kendisine denk değil, tabiiyetinde görmeye çalıştığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Samagar Noyan'a gönderilen hediyeler içerisinde dokuz adet yay olması da ayrı bir soru işareti oluşturmaktadır. Nitekim Sultan Baybars'ın düşmanlarına karşı benimsediği siyaset incelendiğinde Samagar Noyan'ı Anadolu da Abaka Han'a karşı bağımsız hareket etmesi için kışkırtmaya mı çalıştığı yoksa Anadolu'nun kendisine yani Memlûk Türk Devleti'ne tabi olması yönünde bir girişimi mi olduğu sorusu akıllara gelmektedir. Ancak kısa bir süre sonra Baybars'ın 1277 yılında Anadolu'ya bir sefer düzenlediği ve Kayseri'de Türkiye Selçuklu tahtına oturduğu vakidir.

Baybars, aynı zamanda kendi imzasını taşıyan boş kağıtlar da hazırlatıp bunları ulaklar ile emirlerine yollamıştır. Bu görev için Dımaşk Kalesi komutanı Emir Seyfeddîn Devadâr görevlendirilmiştir.⁵⁸⁰ 14 Ağustos'ta Fustat'taki tersaneye giden Sultan Baybars burada gemilerin savaş manevralarını takip etmiştir. 24 Ağustos'ta Şam'a bir grup asker sevk ettikten kısa süre sonra yeniden Şam'a hareket etmiştir.⁵⁸¹

İlhan Abaka, 1272 yılı Eylül ayının ilk günlerinde Sultan Baybars'a yeniden bir elçilik heyeti yollamıştır. Elçiler Abaka Han'ın, Sultan Baybars'tan, sulh görüşmeleri için kendisinin ya da kendisinden sonra gelen birinin gönderilmesi talebini iletmüşlerdir. Sultan Baybars bu istek karşısında, gerçekten bir sulh isteniyorsa Abaka Han'ın veyahut kardeşlerinden birinin huzuruna gelmesi gerektiği cevabını vermiştir. İlhanlı elçileri, Eylül ayının sonlarına doğru durumu Abaka Han'a iletmek için geri dönmüşlerdir.⁵⁸² Elçilerin ayrılmasından kısa bir süre sonra İlhanlı kuvvetleri Fırat sahili üzerinde bulunan Rahbe'ye⁵⁸³ saldırmışlardır. Bu sırada Dımaşk'ta bulunan Sultan Baybars durumu teyit etmek için Emir Fahrüddîn el-Hımsî'yi bir grup asker ile Hârim tarafına, Emir Âlâeddin Taybars'ı da Rahbe yakınlarına göndermiştir.⁵⁸⁴ Kısa süre sonra ise harekete geçerek Kusayr mevkiine ulaşmıştır. Baybars'ın hareketi üzerine İlhanlılar Rahbe'den Bîre'ye hareket ederek müttefikleri Selçuklular ile birlikte şehri kuşattılar.⁵⁸⁵ Bîre kuşatmasında

⁵⁸⁰ Sultan Baybars'ın böyle bir girişimde bulunması ve özellikle kendisini Bîre'de imiş gibi göstermesi, İlhanlı Devleti ile yaşanan sınır çekişmelerinde İlhanlıların bölgeye olası yeni bir saldırısını engelleme çabası olarak görülebilir. Geniş bilgi için bkz., İbn Abdüzzâhir, s.293; Ramazan Şeşen, Haçlılar Önünde..., s.116.

⁵⁸¹ İbn Abdüzzâhir, s.293-294.

⁵⁸² İbn Abdüzzâhir, s.294.

⁵⁸³ Irak ve Suriye coğrafyalarının kesiştiği bir noktada, Fırat Nehri'nin sağ tarafında bulunan bu yerleşim yeri, dönemin kaynaklarında *Rahbe*, *al-Rahba*, *Rahbat Mâlik b. Tavk* ya da *Rahbat al-Şam* gibi adlarla anılmıştır. Ebü'l Fidâ, (ö. 1331) Rahbe'nin, Diyarbekir'in dördüncü ikliminde olduğunu 64° 30' boylamında ve 36° enlemde bulunduğunu ayrıca belirtmektedir.⁵⁸³ Bu yerleşim yerinin ilk dönemlerine ait fazlaca bilgi olmamakla birlikte kuruluşuyla ilgili verilen bilgilerde Abbasî Halifesi el-Me'mun döneminde Mâlik b. Tağlibî adında bir komutanın inşa ettirdiği vurgulanmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz., Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, s.635; İbn Şeddâd, s.17; Guy Le Strange, **Doğu Hilafetlerinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya) İslam Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar**, (çev. A. Eskikurt- C. Tomar), İstanbul 2015, s.148; Ebü'l Fidâ, s.237; **Hudûd'ül Âlem Mine'l-Meşrik ile'l-Mağrib**, (çev. A. Duman, M. Ağarı), İstanbul 2020, s.100; E. Honigsmann, "Rahbe", İA IX, s.601; Kudâme İbn Cafer, **Kitabü' Harac (Fetihler, Siyaset, Coğrafya, Vergiler, Bürokrasi)**, (çev. R. Şeşen), İstanbul 2018, s.146; Ahmet Kütük, "Orta Çağ'da Bir Kale Şehir: Rahbe ve Tarihi", **Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi VII/2, (Aralık 2021)**, s.1-28.

⁵⁸⁴ Ayşe Dudu Erdem, İlhanlı- Memlük Münâsebetleri, s.79.

⁵⁸⁵ İbn Şeddâd, s.17.

İlhanlı kuvvetlerinin başında Abatay (Kongurat) Noyan ve Durbay (Tatar) Noyan bulunurken, Selçuklu kuvvetleri başında ise Muînüddin Pervâne ve kendisine yakın adamları olan Beylerbeyi Zencanlı Hatiroğlu Şerefeddin, Atabeğ Arslan Doğmuş ve Nâibü's-Saltana Eminüddîn Mikâil bulunmakta idi.⁵⁸⁶

Fırat Nehri üzerinde Yemhâdetü'l-Himâm olarak adlandırılan geçide ulaşan Sultan Baybars, Cunkur komutasında yaklaşık beş bin kişilik İlhanlı kuvvetinin mevzi aldığını görmüştür.⁵⁸⁷ İlhanlı kuvvetleri, gelen Memlûklü kuvvetlerini pusuya düşürmek ve kayıplar verdirmek için Fırat Nehri'nin derin kısmına çekilerek konumlandılar. Başlangıçta Sultan Baybars, Kadeş Gölü'nde satın aldığı teknelerden bir köprü yapılmasını emretmişse de bunu bir zaman kaybı olarak görmüş ve askerlerine nehri yüzerek geçmeleri emrini vermiştir. Nehre ilk giren kişi Emir Seyfeddîn Kalâvun el-Elî olmuştur. Ardından Emir Bedreddîn Baysarı ve diğer Memlûk askerleri de nehre girmiştir.⁵⁸⁸ Fırat Nehri'ni atlarıyla yüzerek aşan Memlûk askerleri karşısında İlhanlı askerleri mağlup olarak geri çekilmiştir.⁵⁸⁹ Bu savaşta Memlûkler, iki yüz İlhanlı askerini esir etmiştir. Kaçan İlhanlı askerleri ise Emir Bedreddîn Baysarı tarafından Suruc'a kadar takip edilmiştir.⁵⁹⁰ İlhanlı kuvvetlerinin komutanı olan Cunkur ise Ketboğa el-Mansûrî tarafından öldürülmüştür.⁵⁹¹

Bîre muhasarası sırasında İlhanlı ve Selçuklu kuvvetleri, gelecek olan yardıma karşı bir tedbir olarak gönderdikleri Cunkur komutasındaki kuvvetin Memlûkler tarafından mağlup edildiğini öğrendiklerinde derhal muhasarayı kaldırmış ve bölgeden çekilmişlerdir.⁵⁹² Çekilme esnasında İlhanlıların, askeri teçhizatları ateşe verdiğini gören

⁵⁸⁶ İbn Şeddâd, s.18; Faruk Sümer, Anadolu'da Moğollar, s.35; Cem Boz, **Saltanat Nâibi Eminüddîn Mikâil'in Hayatı ve Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi'ndeki Yeri**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2013, s.34-35; Abdulkadir Yuvalı, İlhanlı Tarihi, s.232.

⁵⁸⁷ Aybek ed-Devadâri, VIII, s.169; Nüveyrî, Nihâyetü'l-Ereb..., XXX, s.214; İbn Abdüzzâhir, s.295; Mükrimin Halil Yinanç, II, s.277.

⁵⁸⁸ Aybek ed-Devadâri, VIII, s.170; İbn Kesîr, XIII, s.452.

⁵⁸⁹ 1272 yılındaki Bîre kuşatmasında Memlûk askerlerinin Fırat Nehri'ni atlarıyla geçerken Hayton'un tasfir ettiği resim için ayrıca bkz., Ek 3.

⁵⁹⁰ Aybek ed-Devadâri, VIII, s.170; Makrizî, II, s.81-82; İbni Tağrıberdi, en-Nücûmu'z-Zâhire..., VII, s.142-143; İbn Tağrıberdi, En-Nücûmu'z-Zâhire (Parlayan Yıldızlar), s.51.

⁵⁹¹ Baybars el Mansûrî, et-Tuhfetü'l-Mulûkkiyye fi'd-Devleti't-Turkiyye..., s.66.

⁵⁹² Şihabeddin b. Fazlullah El-Ömerî, s. 400; Süleyman Özbek, **Moğolları Durduran Türk Sultan Baybars**, Ankara 2018, s.100-101; Bahattin Keleş, Bahrî Memlûklerde Bölgesel ve Uluslararası İlişkiler..., s.117; Süleyman Özbek, El-Melikü'z-Zâhir Rükne'd-din Baybars..., s.86.

Bîreliler, kale dışına çıkararak kurtarabildikleri teçhizatları ele geçirmişlerdir.⁵⁹³ Sultan Baybars ise geceyi savaş alanında geçirerek etrafa dağılan ordunun toplanmasını beklemiştir.⁵⁹⁴ 12 Aralık 1272’de savaş alanından ayrılan Baybars, dört gün sonra Bîre’ye ulaşmıştır.⁵⁹⁵ Sultan Baybars, İlhanlıların teknelerden, zincir ve direklerle tahkim ederek yaptığı köprü üzerinden geçerek Bîre’ye girmiştir. Bîre nâibine⁵⁹⁶ bin dinar bağışlayan Sultan Baybars, kaledeki görevlilere ise yüz bin dirhem dağıtmıştır. Ayrıca sınırda bulunanları da unutmamış ve Halep’ten bin dinar ile teşrifat ve hilâtlar gönderilmesini emretmiştir. Bîre’de asayiş sağlayan Sultan Baybars, asker sayısını arttırdıktan sonra Dimaşk’a hareket etmiştir. 26 Aralık’ta Dimaşk’a varan Sultan, burada bir süre kaldıktan sonra Mısır’a hareket etmiştir.⁵⁹⁷ Yeni yılın ilk günlerinde ise Kal’atül-Cebel’e ulaşmıştır.⁵⁹⁸

Sultan Baybars, Kal’atül-Cebel’e ulaştıktan sonra bir eğlence tertip etmiştir. Bu eğlencede ileri gelen emîrlar ve yakın arkadaşları yer almıştır. Kımızın verdiği sarhoşlukla geçmiş yad edilmiş ve İlhanlıların Bîre’de nasıl bozguna uğratıldığı konuşulmuştur. Meclistekilerin özellikle el-Mahdûm’u övmeleri üzerine Sultan, sarhoşluğun verdiği etkiyle değeri beş bin dinarı bulan hediyeler bağışlamıştır.⁵⁹⁹ Ayrıca şairler, Bîre zaferine dair şiirler okurken kadınlar şarkılar söylemişlerdir.⁶⁰⁰

⁵⁹³ İbn Abdüzzâhir, s.296-297; Baybars el Mansûrî, et-Tuhfetu’l-Mulûkkiyye fi’ d-Devleti’t-Turkiyye..., s.66; İbn Şeddâd, s.18; Mükrimin Halil Yinanç, II, s.277; Cüneyt Kanat, “*Baybars Zamanında Memlûk-İlhanlı Münasebetleri (1260-1277)*”, s.42; Bertold Spuler, s.84.

⁵⁹⁴ İbn Abdüzzâhir, s.296.

⁵⁹⁵ İbn Şeddâd, s.18; Makrizî, II, s.82; İbn Tağrıberdi, en-Nücûmu’z-Zâhire..., VII, s.143.

⁵⁹⁶ Dönemin kaynakları, Baybars’ın Bîre’ye girişi ve yaşanan hadiseler hakkında ayrıntılı bilgi verirken bu sıradaki Bîre nâibinin ismini kaydetmemektedirler. Bu nedenle Bîre nâibinin ismini tespit edemiyoruz.

⁵⁹⁷ Aybek ed-Devadâri, VIII, s.170.

⁵⁹⁸ Makrizî ve İbn Abdüzzâhir bu tarihi 7 Ocak olarak verirken İbn Şeddâd ise 11 Ocak olarak vermektedir. Ayrıca bkz., Makrizî, II, s.82; İbn Abdüzzâhir, s.297-298; İbn Şeddâd, s.18-19.

⁵⁹⁹ Meclis hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Baybars el Mansûrî, et-Tuhfetu’l-Mulûkkiyye fi’ d-Devleti’t-Turkiyye..., s.67-68.

⁶⁰⁰ Bîre zaferine dâir kaynaklarda geçen şiirler genel itibarıyla şu şekildedir: “Her nereye gidersen git. Her şeye hâkim olan Allah seni koruyacaktır. Dilediğin hükmü ver; Kader, senin muradına uygun olacaktır. Senin ortaya koyduğun ve rûknünü oluşturduğun din, Artık düşmanlar tarafından saldırıya uğramayacaktır. Başlar oynayıp hareket ettiğinde, Senin yayların kırışından ötürü coşup hareket ederler. Askerleriyle birlikte Fırat’a daldın. Ve dalgalar sizi karşı tarafa ulaştırdı. Nitekim haberler bize böyle geldi. Fırat’ın dalgaları seni taşıdı. Senden başka bir denizi kim görebilir. Senden başkalarını nehirler dâhi küçük görürler. Yolları ve grupları ayırdın. Baskıncı askerleriyle hücum ettin. Karşında, denizdeki ve nehirdeki dağlar dâhi duramadı.” Bkz., İbn Kesîr, XIII, s.452-453; Baybars el Mansûrî, et-Tuhfetu’l-Mulûkkiyye fi’ d-Devleti’t-Turkiyye..., s.68; İbni Tağrıberdi, en-Nücûmu’z-Zâhire..., VII, s.143-144.

Sultan Baybars Kahire’de iken Abaka Han’ın ordusuyla harekete geçtiğini öğrenmiştir. Bu gelişme üzerine Suriye’ye gitmek üzere 12 Ağustos 1273 tarihinde yola çıkan Sultan, Askalan’a ulaştığında Mısır’a, Emir Bedreddîn el-Hazendâr’a mektup yazarak ondan bir ordu istedi. Hazırlanan dört bin kişilik Memlûklü ordusu, 27 Ağustos 1273’te Suriye’ye doğru harekete geçti. Ancak herhangi bir İlhanlı saldırısının olmaması ve kış mevsiminin yaklaşması nedeniyle Kasım ayı sonlarında ordunun dağıtılması emrini verdi.⁶⁰¹

İlhanlıların 1272’deki başarısız Bîre kuşatmasından sonra her iki tarafın teyakkuz haline geçtiği ve birbirleri hakkında istihbarat toplamak amacıyla birtakım girişimlerde bulundukları görülmektedir. Ayrıca karşı tarafı yıpratmak için muhaberata dâir itibarsızlaştırma girişimlerinde de bulunmuşlardır. Bu girişimlerden biri de İlhanlıların Samsat (Sümeysât) hâkimi el-Melik Şemseddîn Bahâdîr⁶⁰² ve Bîre nâibinin yardımıyla İlhanlılara kurulan tuzaktır. Bağdat Patriği’nin, İlhanlıların desteğiyle şehirdeki Müslümanlara olumsuz davranışlar sergilemesi üzerine Sultan Baybars bir plan hazırladı. Bağdat Patriği’nin İlhanlılara karşı kendisiyle iş birliği içerisinde olduğunu ifade eden bir mektup kaleme alan Sultan Baybars, bu mektubu Bîre nâibine gönderdi. Ayrıca Bîre nâibine bu mektubu Bağdat patriğine bir Ermeni ile göndermesini, akabinde de Sümeysât hâkimi el-Melik Şemseddîn Bahâdîr’a haber vermesini bildirdi. Sümeysât hâkimi el-Melik Şemseddîn Bahâdîr’a ise gönderilen mektubu ele geçirerek Abaka Han’a ulaştırılmasını ve Bağdat Patriği’nin Abaka’ya ihanet ettiğini bildirmesini emretti. Sultan Baybars’ın emriyle Bîre nâibi ve Sümeysât hâkiminin kurduğu bu oyun, Bağdat Patriği’nin idam edilmesiyle sonuçlandı. Olayın aslı öğrenildiğinde Şemseddîn Bahâdîr, İlhanlılar tarafından yakalanmış; ancak bir fırsatını bularak Bîre’ye kaçmıştır. Bîre’ye

⁶⁰¹ İbn Şeddâd, s.29-30; İbn Abdüzzâhir, s.304-305; Ramazan Şeşen, Haçlılar Önünde..., s.120-121; Cüneyt Kanat, “*Baybars Zamanında Memlûk- İlhanlı Münasebetleri (1260-1277)*”, s.43; Süleyman Özbek, Moğolları Durduran Türk Sultan Baybars, s.101.

⁶⁰² Şemseddîn Bahâdîr, Celâleddîn Harezmşâh Mengübirdî’nin *Emîr-i Taşdârı* olan Melik Ferec’in (Ferruh) oğludur. Celâleddîn Harzemşâh’ın vefatından sonra Türkiye Selçuklularına sığınmış ve kendisine Aksaray ikta edilmiştir. Daha sonra ise Memlûk Türk Devleti’ne iltica ederek Sultan Baybars’ın katipliği görevine getirilmiştir. Bkz., Muhammed b. Ahmed Nesevî, s.139; İbn Abdüzzâhir, s.305; Makrizî, II, s.86; Meryem Gürbüz, **Hârizmşahlar Devlet Teşkilâtı, Ekonomi, Kültür**, İstanbul 2014, s.137; Ramazan Şeşen, Haçlılar Önünde..., s.121; Mustafa Alican, Taner Yıldırım, “*Ortaçada Sümeysat (Samsat)*”, **Cappadocia: Journal of History and Social Sciences**, (April 2018), s.63.

gelen Şemseddîn Bahâdır, daha sonra Bîre nâibi tarafından Dımaşk'ta bulunun Sultan Baybars'a yollanmıştır.⁶⁰³

Memlûk Türk Devleti'nin her geçen gün genişleyen sınırları ve gittikçe artan gücü karşısında Abaka Han, yeniden harekete geçmiştir. Abaka Han'ın yeniden harekete geçmesindeki en önemli etken, Bîre Kalesi olmuştur. Bunun sebebi muhtemelen Bîre'nin sınır kalesi ve ileride gerçekleşebilecek bir Anadolu seferinde askeri üs konumunda bulunmasıdır. Dolayısıyla 1275 yılında Abaka Han, Anadolu valisi Toktu Noyan'a haber göndererek Suriye üzerine bir sefere çıkmalarını ve özellikle Bîre'yi ele geçirmelerini emretmiştir.⁶⁰⁴ Abaka Han'ın emri ile Anadolu'daki İlhanlı ve Selçuklu askerlerinden oluşturulan ordunun komutasına Tabîçi ve Abatay getirilmiştir.⁶⁰⁵ Toplam otuz bin askerden oluşan bu ordunun on beş bini İlhanlı askeri; geri kalanı ise Muînüddin Pervâne komutasındaki Selçuklu, Musul, Mardin, Şehrizor, Meyyâfarikin ve Irak askerlerinden oluşmakta idi.⁶⁰⁶

29 Kasım 1274 tarihinde Bîre önlerine gelen müttefik İlhanlı-Selçuklu ordusu, beraberindeki yetmiş mancınıktan yirmi üç tanesini kısa sürede kurarak şehri muhasara ettiler.⁶⁰⁷ Kale duvarları, kurulan mancınıklar ile dövülürken Bîre'den mancınık atışları ile karşılık verildi. Ancak kaleden atılan taşlar hedefleri tutturamayınca Frenk mancınıklarından birini kullanan bir Müslüman "*Tanrı senin kolundan bir arşını kesse idi senin bu beceriksizliğinden Bîre'liler kurtulmuş olurdu*" şeklinde söylenince, kaledeki mancınıkçı durumu fark edip kullandığı mancınığı küçülterek sorunu çözdü. Ayrıca akşam karanlığından istifade ile kaledeki Memlûk askerleri dışarı çıkarak İlhanlı-

⁶⁰³ Makrizî, II, s.86; İbn Abdüzzâhir, s.305-307; Ramazan Şeşen, Haçlılar Önünde..., s.121-122.

⁶⁰⁴ İbn Şeddâd, s.58; Süleyman Özbek, El-Melikü'z-Zâhir Rükne'd-din Baybars..., s.88; Süleyman Özbek, Moğolları Durduran Türk Sultan Baybars, s.102.

⁶⁰⁵ Nejat Kaymaz, **Pervâne Mu'înü'd-dîn Süleyman**, Ankara 1970, s.142; Cüneyt Kanat, "*Baybars Zamanında Memlûk- İlhanlı Münasebetleri (1260-1277)*", s.43; Abdullah Ekinci, Kazım Paydaş, s.275; Bahattin Keleş, Bahri Memlûklerde Bölgesel ve Uluslararası İlişkiler..., s.117.

⁶⁰⁶ Ayşe Dudu Erdem, İlhanlı- Memlûk Münasebetleri, s.88. Bîre kuşatması sırasında İlhanlıların sayısı çoğu kaynakta otuz bin olarak geçerken Ebû'l-Ferec bu sayıyı yetmiş bin olarak vermekte; ayrıca kötü hava şartlarından dolayı ordunun geri çekildiğini belirtmek suretiyle diğer kaynaklarla çalışmaktadır. Bkz., Gregory Ebû'l-Ferec, II, s.596

⁶⁰⁷ İbn Şeddâd, s.58-59; Cüneyt Kanat, "*Baybars Zamanında Memlûk- İlhanlı Münasebetleri (1260-1277)*", s.43.

Selçuklu mancınıklarını ateşe verdiler. Bu hamle, merkezden gelecek yardıma kadar Bîre'nin savunma direncini arttırdı.⁶⁰⁸

Bîre muhasarasının başladığı günlerde Dimaşk'ta bulunan Sultan Baybars, kuşatmadan haberdar olunca büyük bir ordu hazırladı. Ordunun harcırahı için altı yüz bin dinar tutarındaki bir meblağı askerlerine dağıtarak 8 Aralık'ta ordunun başında Dimaşk'tan hareket etti. Kuteyfa'ya ulaşan Sultan Baybars, burada İlhanlıların geri çekildiği haberi üzerine, haberi teyit için hareketine devam etti. Humus'a ulaştığında İlhanlı-Selçuklu müttefik kuvvetlerinin Bîre'den gerçekten çekildikleri haberi üzerine önce Dimaşk'a ardından da Kahire'ye döndü.⁶⁰⁹ Böyle büyük çaplı bir İlhanlı muhasarasının kaldırılmasında Muînüddin Pervâne ile Sultan Baybars arasındaki ikili ilişkilerin etkisi bulunmaktadır. Bîre muhasarası sırasında çevre güvenliğinin sağlanması ve keşif yapılması için görevlendirilen dört yüz kadar İlhanlı askeri, Sultan Baybars'tan Pervâne'ye gelen mektupları ele geçirmiştir. Bu durum Abatay'a bildirildiğinde Abatay, Pervâne'nin ihanetinden şüphelenerek kuşatmanın kaldırılmasını emretmiştir. İlhanlılar mancınıklarını ateşe vererek kullanılmaz hale getirildikten sonra 8 Aralık 1275'te Bîre önlerinden çekilmişlerdir.⁶¹⁰

Sultan Baybars döneminde Fırat Nehri üzerinde yaşanan Memlûk-İlhanlı rekabeti Bîre merkezli şekillenmiştir. İlhanlıların neredeyse her sene Bîre'ye saldırdıkları ancak bu girişimlerinin tamamının başarısızlıkla sonuçlandığı görülmektedir. Bu mücadeleler neticesinde Memlûk Türk Devleti'nin Fırat boylarında ve özellikle Bîre'de ağırlığı bariz şekilde artmıştır.⁶¹¹ Fırat boylarındaki Memlûklü gücü, kademeli olarak Anadolu'ya da yansımıştır.⁶¹²

⁶⁰⁸ İbn Şeddâd, s.59; İbn Kesîr, XIII, s.460.

⁶⁰⁹ Makrizî, II, s.93; İbn Şeddâd, s.60; İbn Kesîr, XIII, s.460.

⁶¹⁰ Baybars el Mansûrî, et-Tuhfetü'l-Mulûkkiyye fi'd-Devleti't-Turkiyye..., s.73; İbn Şeddâd, s.60; Mükrimin Halil Yinanç, II, s.281-282; Ramazan Şeşen, Haçlılar Önünde..., s.127-128; Claude Cahen, Türkiye'nin Doğuşu..., s.289-290; Ali Sevim, Erdoğan Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi..., s.593; Cüneyt Kanat, "Baybars Zamanında Memlûk- İlhanlı Münasebetleri (1260-1277)", s.43; Efe Durmuş, "Memlukler Zamanında Halep Naipliği'ne Bağlı Bir Şehir: "Bîrecik", s.418; Cem Boz, s.35-36.

⁶¹¹ Muammer Gül, Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu..., s.113-114.

⁶¹² 1243 Köseadağ Savaşı'ndan sonra Türkiye Selçuklu Devleti, Moğollara vergi veren tabi bir devlet haline gelmiştir. Nitekim bu tarihten sonra bu boyunduruktan kurtulmaya yönelik girişimler söz konusu olmuşsa da başarı elde edilememiştir. Moğol tahakkümünden kurtulmaya yönelik girişimlere rağmen başarı sağlanamaması Selçukluları, Memlûk Türk Devleti ile ittifaka yönelmiştir. Bu durumun Moğollar tarafından fark edilmesi sonrası başkent Konya, İlhanlıların hedefi haline gelmiştir. Türkiye Selçuklu

3. Melikü's-Sâid Berke Devri

3.1. Tahta Çıkışı

Melikü'z-Zâhir Rükneddin Baybars'ın oğlu olan Melikü's-Sâid Nâsiruddin Muhammed Berke, Memlûk Türk Devleti'nin beşinci sultanıdır.⁶¹³ Annesi Kimeklerin Yemek boyuna mensup olan Devlet Han oğlu Berke Han'ın kızıdır. Bundan dolayı Sultan Baybars, oğluna kayınbabasının adını yani Berke ismini vermiştir.⁶¹⁴ Babasının sağlığında veliaht ilân edilmiştir. 17 Ağustos 1277 yılında on yedi yaşına yeni girmiş olan genç ve tecrübesiz Berke, Melikü's-Sâ'id unvanıyla tahta çıkmıştır.⁶¹⁵ Ancak bu durum uzun sürmemiş, emirleri birbirine düşürüp merkezi otoriteyi sağlama siyaseti nedeniyle tahttan indirilmiştir.⁶¹⁶

2.2. Melikü's-Sâid Berke Döneminde Bîre'deki Gelişmeler

Berke döneminde doğrudan Bîre'ye İlhanlıların bir saldırısı söz konusu değildir. Ancak 1279 yılında Memlûklerin Sis ve Kal'atü'r-Rum üzerine yaptığı sefer sırasında yaşanan hadiselerden Bîre hakkında birtakım bilgiler edinilmektedir. 1278 yılı ilkbaharında Kahire'den hareket eden Berke, Nisan ayı sonlarında Dımaşk'a ulaşmıştır. Dımaşk'a vardıktan sonra eğlenceye dalan Berke, Nâib-i Saltana Seyfeddin Kalâvun'u Sis üzerine gönderirken, Bedreddin el-Baysarı kumandasındaki bir orduyu 19 Mayıs 1279'da Kal'atü'r-Rum taraflarına göndermiştir.⁶¹⁷ Dokuz bin süvari ve dört bin

Sultanı II. İzzeddin Keykâvus bu durum karşısında ailesi ile Bizans'a sığınmıştır. Bu tarihten sonra başa geçen Türkiye Selçuklu Devleti sultanları vezir Muînüddin Süleyman Pervâne'nin kontrolünde iktidarda kalabilmişlerdir. Nitekim Pervâne'nin bu yönetimi uzun soluklu olmamıştır. Çünkü artan Moğol baskısı nedeniyle Pervâne, Baybars'la ittifak arayışına başlamıştır. 1275 Bîre muhasarası sırasında Sultan Baybars ve Pervâne arasındaki yazışmaların ortaya çıkmasıyla Selçuklu-İlhanlı ilişkileri iyice gerilmiştir. Başta Pervâne olmak üzere Türkiye Selçuklu Devlet adamları, Sultan Baybars'ı Anadolu'ya bir sefer yapması yönünde davet etmişlerdir. Baybars, 1277 yılında Anadolu seferine çıkmış ve İlhanlı kuvvetlerini Elbistan savaşında mağlup ederek Fırat boylarındaki Memlûklu hâkimiyetini Anadolu'ya taşımıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz., el-Hüseyin b. Muhammed b. Ali El-Ca'feri Er-Rugadi İbn Bibî, s.493-615; Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, II, s.80-102; Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, s.35-89; Mükrimin Halil Yinanç, II, s.173-295; Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s.451-566; İbrahim Güneş, “*Memlûk Sultanı I. Baybars'ın 1277 Yılındaki Anadolu Seferi*”, **FÜSBD, XX/2, (2010)**, s.343-360.

⁶¹³ İbni Tagrıberdi, *En-Nücûmu'z-Zâhire* (Parlayan Yıldızlar), s.57.

⁶¹⁴ Faruk Sümer, *Anadolu'da Moğollar*, s.4.

⁶¹⁵ Ramazan Şeşen, *Sultan Kalâvûn ve Oğlu...*, s.15.

⁶¹⁶ İsmail Yiğit, *Memlûkler...*, s.57.

⁶¹⁷ Baybars el-Mansûrî, *et-Tuhfetü'l-Mulûkkiyye fi'd-Devleti't-Turkiyye...*, s.78; Ramazan Şeşen, *Sultan Kalâvûn ve Oğlu...*, s.17.

piyadeden oluşan bu Memlûklü ordusu Kal’atü’r-Rum önlerine gelmiştir. Mısır ordusunu komuta eden Bedreddin el-Baysarı ile birlikte Hüsameddin el-Aynî bulunmakta idi.⁶¹⁸ Kal’atü’r-Rum muhasara altına alındıktan sonra kale Katolikosu’na haber gönderilerek teslim olmaları bildirilmiş; ancak bu teklif reddedilmiştir. Teklifin reddedilmesiyle geceyi hazırlık yaparak geçiren Memlûk ordusu sabahın ilk saatlerinde saldırıya geçmiştir. Memlûkler karşısında başarı elde edemeyeceklerini anlayan Kal’atü’r-Rum halkı, iç kaleye çekilmiştir. Şehre girmeyi başaran Memlûklü askerleri beş gün süren bir yağma girişiminde bulundular. Şehrin her tarafı tahrip edilerek ateşe verilirken buğday depolarının bulunduğu ambarlar boşaltılmış, un değirmenlerinin taşları kırılmış, bağlara zarar verilmiş, ağaçlar kesilmiş ve hamam taşları yok edilmişti. Tüm bu erzak ve malzeme, Bîre’ye nakledilmiştir.⁶¹⁹

4. Melikü’l-Mansûr Seyfeddin Kalâvun Devri

4.1.Tahta Çıkışı

Memlûk Türk Devleti’nin başa geçen yedinci sultanı el-Melik el-Mansûr Seyfeddin Ebû’l Meâlî ve Ebû’l Feth Kalâvun b. Abdullah el-Elfi et-Türkî es-Salihî en-Necmî’dir. Bir Kıpçak şehri olan Solhat’da (Kırım) dünyaya gelmiştir.⁶²⁰ Sultan Baybars gibi Borli/Borçoğlu kabilesinden olan Seyfeddin Kalâvun’un doğum tarihi ve ilk yılları bilinmemektedir.⁶²¹ Moğol istilasını sırasında esir edilen Kalâvun, Eyyûbî topraklarına getirilerek Alâeddin Aksungur es-Sâkî el-Kâmilî’ye bin dinar karşılığında satılmıştır. Bu

⁶¹⁸ Gregory Ebû’l-Ferec, II, s.603; E. Honigmann, “*Rum-Kale*”, **İA IX**, s.779.

⁶¹⁹ Rum Kale’nin tahrip edilmesinin nedenlerinden biri de Sultan Baybars döneminden itibaren Fırat sahili boyunca oluşturulmaya çalışılan güvenlik koridorunu güvenceye alma düşüncesidir. Memlûklüler, Rum Kale’yi kendilerine karşı tehdit oluşturabilecek bir girişime karşı savunmasız bırakmak istemişlerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz., Gregory Ebû’l-Ferec, II, s.603-604; Efe Durmuş, “*Memluklar Zamanında Rumkale*”, **Ortaçağ’dan Günümüze Rumkale ve Halfeti**, (ed. Y. Taş), İstanbul 2022, s.35-38; Angus Stewart, ““*En Şanlı Kalelerden Biri*”: *Kahire Sultanlığında Rumkale*”, **Ortaçağdan Günümüze Rumkale**, (ed. Scott Redford), İstanbul 2022, s.130-131.

⁶²⁰ İbni Tagrıberdi, *En-Nücûmu’z-Zâhire* (Parlayan Yıldızlar), s.63; N. M. Budayev, **Memluk Tarihinden Bir Yaprak Kim Bu Çerkesler**, İstanbul 2019, s.97; Cahid Bilgiç, s.295.

⁶²¹ Seyfeddin Kalâvun’un doğum tarihi genel olarak ölüm tarihi üzerinden saptanmaktadır. Vefat ettiği 1290 senesinde 70 yaşı civarında olduğu bilindiğinden doğum tarihinin de 1220 veya 1223 olduğu tahmin edilmektedir. Bkz., Ramazan Şeşen, *Sultan Kalâvûn ve Oğlu...*, s.11. Ancak Memlûk sistemine dâhil edilen çocukların on ile on dört yaşları arasında olduğu dikkate alındığında bu görüşün doğruluğunu teyit etmek oldukça zorlaşmaktadır. Bkz., İsmail Yiğit, “*Kalâvûn*”, **DİA XXIV**, s.227. Yirmi dört yaşında olan birinin Memlûk sistemine dâhil edilmesi ise oldukça güç görülmektedir.

nedenle kendisine *binlik* anlamına gelen el-Elfi denilmiştir.⁶²² Alâeddin Aksungur es-Sâkî, 1247 yılında ölünce tüm Memlûkleri gibi Seyfeddin Kalâvun da Eyyûbî Sultanı el-Melikü's-Sâlih'in Bahrî Memlûkleri arasına dâhil edilmiştir.⁶²³ Sultan Baybars'ın hoşdaşı ve Memlûk Türk Devleti'nin kurucu lider kadrosu arasında yer alan Seyfeddin Kalâvun, zamanla artan güç ve nüfuzu sayesinde Memlûk hiyerarşisi içerisinde yükselmiştir.⁶²⁴ Hoşdaşı olan Baybars vefat edince sırasıyla çocukları Berke ve Sülemiş'in başa geçmesinde etkili olmuştur. Berke ve Sülemiş döneminde hem akrabalık bağı kuran hem de Atabek el-Asakirlik makamında olan Seyfeddin Kalâvun, 1279 yılında el-Melik el-Mansûr unvanıyla Memlûk Türk Devleti tahtına çıkmıştır.⁶²⁵

4.2. Melikü'l-Mansûr Seyfeddin Kalâvun Döneminde Bîre'deki Gelişmeler

Memlûk Türk Devleti'nin başına geçen Seyfeddin Kalâvun bir müddet kendisine karşı düzenlenen isyanlarla uğraşmak zorunda kalmıştır. Özellikle hoşdaşı ve Şam nâibliğine getirilen Sungur el-Aşkar'ın isyanıyla oldukça zor bir duruma düşmüştür.⁶²⁶ Nitekim Sungur el-Aşkar, Kalâvun'un saltanatına karşı çıkarak el-Melik el-Kâmil lakabıyla kendisini Dimaşk'ta sultan ilân etti.⁶²⁷ Sungur el-Aşkar'ın bu girişimiyle Suriye itaatten çıktı. Geçmişteki yenilgilerin intikamını almak isteyen Abaka Han, Sungur el-Aşkar'ın İlhanlı kuvvetlerini Suriye'ye daveti üzerine Memlûk Türk Devleti'nin bu iç karışıklığından yararlanarak saldırıya geçme kararı almıştır.⁶²⁸ Eylül 1281 tarihinde Suriye'ye giren iki İlhanlı ordusundan ilkinin Abaka Han; diğerinin ise kardeşi Mengü Timur tarafından kontrol edildiği görülmektedir. Avlanarak Habur ve Rahbetü's-Şam'a kadar gelen Abaka Han, Fırat Nehrini geçmemiş kardeşi Mengü Timur'u ordunun başında öncü olarak göndermiştir. Kendisi ise ağır bir ilerleyişle Fırat boylarındaki müstahkem

⁶²² Makrizî, 1/3, (neş. Muhammed Mustafa Ziyade), s.663; Lâziô Râsonyî, **Tarihte Türklük**, Ankara 1993, s.171.

⁶²³ Ramazan Şeşen, Sultan Kalâvûn ve Oğlu..., s.11.

⁶²⁴ Murat Zengin, Memlûk Türk Devleti Döneminde Trablus..., s.56.

⁶²⁵ İsmail Yiğit, Memlûkler..., s.59; Ramazan Şeşen, Sultan Kalâvûn ve Oğlu..., s.21; Efe Durmuş, Bahrî Memlûklar Döneminde Halep Naipliği, s.47.

⁶²⁶ İbni Tagrıberdi, En-Nücûmu'z-Zâhire (Parlayan Yıldızlar), s.63; Murat Zengin, Memlûk Türk Devleti Döneminde Trablus..., s.57.

⁶²⁷ Ayşe Dudu Erdem, İlhanlı-Memlûk Münâsebetleri, s.102; P. M. Holt, Haçlılar Çağı..., s.103; İsmail Yiğit, Memlûkler..., s.59; Ramazan Şeşen, Sultan Kalâvûn ve Oğlu..., s.24.

⁶²⁸ İsmail Yiğit, Memlûkler..., s.59; Ayşe Dudu Erdem, İlhanlı-Memlûk Münâsebetleri, s.102.

mevkilere saldırmıştır. Kardeşi Mengü Timur, Ermeni Kralı Leon ile Merkab hâkimi Hospitalier Şövalyelerinin desteğini alarak Suriye'nin iç kesimlerine doğru ilerlemiştir.⁶²⁹ Abaka Han bu esnada emrindeki kuvvetler ile Bîre'ye ulaşmıştır. İlhanlıların geldiğini gören Bîre halkı canlarını kurtarabilmek için sağa sola kaçışırken Abaka Han etrafın yağmalanmasını emretmiştir.⁶³⁰ Bu sırada Dımaşk'ta bulunan Seyfeddin Kalâvun, bir taraftan savaş hazırlıklarına girişirken diğer taraftan Sungur el-Aşkar'a haber gönderip onu kendi safına çekmek istemiştir. Ayrıca İlhanlılar ile girişeceği savaşta Haçlıları kontrol altına almak istediğinden, Merkap Şövalyeleri, Trablusuşşam, Tapınak Şövalyeleri ve Akka kontlarıyla on yıl on ay on gün on saat sürecek bir sulh anlaşması yapmıştır.⁶³¹

Sungur el-Aşkar'ın yeniden itaatini sağlayan Kalâvun, İlhanlılara karşı harekete geçti. Ordusunda, itaatlerini yeniden bildiren Sungur el-Aşkar ile Lâcîn de bulunmaktaydı.⁶³² Memlûklüler ile İlhanlılar 30 Ekim 1281'de Halid b. Velid'in Humus yakınlarındaki kabri civarında bulunan Mercü's-Sûffar'da karşılaştı.⁶³³ Literatüre II. Humus Savaşı olarak geçen bu savaşı Memlûklüler kazandı.⁶³⁴ İlhanlı kuvvetlerinin geri çekildiğini gören Seyfeddin Kalâvun, düşmanın takip edilmesi için Bîre, Bagras, Ayntab, Dersabak, Şeyzer, Ravendan ve Ebû Kubays taraflarına asker sevk etti. Bu sırada Fırat Nehri üzerindeki geçit noktaları Bîre halkı tarafından tutularak İlhanlı askerlerinin pek çoğu öldürüldü bir kısmı ise esir alındı.⁶³⁵ Bîre halkının geçitleri tuttuğunu gören diğer

⁶²⁹ Steven Runciman, III, s.332; Murat Zengin, Memlûk Türk Devleti Döneminde Trablus..., s.58.

⁶³⁰ Dönemin kaynaklarında Bîre, ilk defa bu hadise sırasında Deyr-i Bîre / Deyr-i Bîr olarak geçmektedir. Büyük ihtimal ile İlhanlılar, Bîre'yi bu şekilde adlandırmış olmalıdır. Bkz., Reşîdüddin Fazlullah, Câmiu't- Tevârih (İlhanlılar Kısım), s.124.

⁶³¹ İsmail Yiğit, Memlûkler..., s.60; Ramazan Şeşen, Sultan Kalâvûn ve Oğlu..., s.35-38.

⁶³² Murat Zengin, Memlûk Türk Devleti Döneminde Trablus..., s.58.

⁶³³ Savaşın detayları için ayrıca bkz., A. Mesut Ağır, "Sultan Kalâvûn Devri Memlûk- İlhanlı Münasebetleri II. Humus Savaşı H.679/M.1281", **Akademik Bakış**, 15, (Ekim 2008), s.1-10.

⁶³⁴ Baybars el-Mansûrî, et-Tuhfetu'l-Mulûkkiyye fi'd-Devleti't-Turkiyye..., s.91 vd; Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömerî, s.406; İbn Kesîr, XIII, s.496; Faruk Sümer, Anadolu'da Moğollar, s.51; Mükrimin Halil Yinanç, II, s.318.

⁶³⁵ Makrizî beş yüz kişinin öldürüldüğünü yüz elli kişinin ise esir alındığını aktarmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz., Makrizî, 1/3, s.698. Makrizî, II, s.150.

İlhanlı askerleri kamışlıklarda bekleseler de kamışlıkların ateşe verilmesiyle pek çoğu hayatını kaybetti.⁶³⁶

İlhanlıların bölgeden çekilmesinin ardından Bîre nâibi Emir Haydar, iki bin atlıdan oluşan kuvvetiyle Zait Kalesi'ne⁶³⁷ saldırıp kaleyi zapt etti. Saldırı öncesinde kaledeki pek çok Hristiyan kaçmış; ancak kaçamayanlar canlarının bağışlanması umuduyla Arapların Büyük Camiine iltica etmişlerdi. Emir Haydar komutasındaki Bîre kuvvetleri Zait kalesini yağmalayarak dört bin kadın ve çocuğu esir aldı. Akabinde Malatya taraflarında Fırat Nehri'ni geçen bu kuvvetler, Arka köyünü de yağmaladıktan sonra Suriye'ye doğru ilerlediler.⁶³⁸

Abaka Han, II. Humus Savaşı'nda kısa süre sonra hayatını kaybetti.⁶³⁹ Abaka Han'ın ölümünden sonra yerine kardeşi Teküder geçmişti.⁶⁴⁰ Teküder, İslâm dinini kabul ederek Ahmet adını almıştır. Ahmet Teküder döneminde Memlûklü- İlhanlı ilişkilerinde sulh sağlanmaya çalışılmıştır. Bu kapsamda karşılıklı elçi teatisinde bulunulmuştur. Ayrıca Ahmet Teküder'in sınır karakollarına haberler göndererek sulhu bozacak bir girişimde bulunmamaları yönündeki emirleri sonrası Seyfeddin Kalâvun⁶⁴¹ da Bîre, Ayntap ve Rahbe nâiblerine haberler göndererek iki taraf arasında tesis edilmeye çalışılan sulhu ilk bozan taraf olmamak adına bölgeden geçen tüccar ve yolculara

⁶³⁶ İbn Kesîr, XIII, s.497; Ramazan Şeşen, Sultan Kalâvûn ve Oğlu..., s.33; A. Mesut Ağır, **Memlûk Tarihçilerine Göre Sultan Kalâvûn Dönemi Siyasî Olayları**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir 2004, s. 39.

⁶³⁷ Günümüz Elâzığ il sınırları içerisinde yer alan Harput Kalesi'ne verilen bir isimdir. Ayrıntılı bilgi için bkz., Besim Darkot, "Harput", **İA V/1**, s.296-299.

⁶³⁸ Gregory Ebû'l-Ferec, II, s.608-609.

⁶³⁹ Abaka, ateşli bir hastalığa yakalanarak ölmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz., Gregory Ebû'l-Ferec, II, s.609; Reşîdüddin Fazlullah, Câmîu't- Tevârih (İlhanlılar Kısmı), s.125-126; Ebû'l-Ferec İbnü'l-İbrî, s.52-53.

⁶⁴⁰ Reşîdüddin Fazlullah, Câmîu't- Tevârih (İlhanlılar Kısmı), s.128-129; Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, s.107; Ebû'l-Ferec İbnü'l-İbrî, s.53; Abdulkadir Yuvalı, İlhanlı Tarihi, s.240; Bertold Spuler, s.89.

⁶⁴¹ Ahmet Teküder, Temmuz 1282'de Seyfeddin Kalâvun'a bir elçilik heyeti göndermiştir. Bu elçilik heyetinde Sivas Kadısı Kutbüddin Mahmud Şîrâzî, Mardin Artuklu veziri Şemsüddin Muhammed Titî, Türkiye Selçuklu sultanı II. Mesud'un Atabeyi Bahaüddin ve Ahmet Teküder'in, Müslüman olmasında rol alan büyük Şeyh Kemaleddin Abdurrahman yer almıştır. Elçiler dışında yüz elli askerin de bulunduğu bu kalabalık heyet Bîre'ye ulaştığında Halep emiri Emir Cemâleddin Akkuş el-Farîsî tarafından karşılanmışlardır. Elçilik heyetindekilerin taşıdığı silahlar teslim alındıktan sonra önce Dimaşk'a, ardından Mısır'a götürülerek Seyfeddin Kalâvun'un huzuruna çıkarılmışlardır. Ayrıca İlhanlıların Bîre, Rahbe, Halep ve Ayntap mevkillerine saldırıda bulunmamaları yönündeki talep de iletilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz., Ayşe Dudu Erdem, İlhanlı-Memlûk Münâsebetleri, s.109-112.

dokunulmamasını; ayrıca yağma girişimlerinde bulunmamalarını emretmiştir.⁶⁴² Ancak her iki tarafın sağlamaya çalıştığı bu sulh, Ahmet Teküder'in öldürülmesiyle sona ermiştir.⁶⁴³

Ahmet Teküder'in öldürülmesi sulh girişimlerini ve vaatleri hükümsüz kılmıştı. 1284 yılı sonlarına doğru Balaban eş-Şemsî komutasındaki Bîre askerleri, Ermeni Krallığı'na bağlı Tini üzerine sefere çıktı. Tini kısa süre içerisinde muhasara altına alındı. Fakat kale teslim olmayınca üzerine Bîre askerleri saldırıya geçti. Saldırı üzerine Tini halkı âmân dilemek zorunda kaldı. İki taraf arasında yapılan müzakereler sonucunda kalenin boşaltılması ve on yedi bin dirhem tazminat ödemesi kararlaştırıldı. Tazminatın iki bin dirhemi ise peşin alındı. Tini'ye yardım amacıyla gelen İlhanlı askerleri ile karşılaşan Balaban eş-Şemsî komutasındaki Bîre ordusu şiddetli bir çarpışmadan sonra Bîre'ye döndü.⁶⁴⁴

Seyfeddin Kalâvun'un saltanatının son yılı olan 1290'da Sungur el-Aşkar Mısır'a bir posta vasıtası ile davet edildi. Davet üzerine Mısır'a gelen Sungur el-Aşkar, Sultandan ikram gördü. Nüfûzunu arttıracak gelir kaynakları kendisine bağlanan Sungur'a Bîre'den Kahta'ya kadar olan kalelerin yönetimi de bırakıldı.⁶⁴⁵

5. Melikü'l-Mansûr Hüsameddin Lâçîn Devri

5.1. Tahta Çıkışı

Memlûk Türk Devleti'nin başa geçen on birinci sultanı olan Hüsameddin Lâçîn'in tam künyesi es-Sultânü'l-Melikü'l-Mansûr Hüsameddin Lâçîn b. Abdullah el-Mansûrî'dir.⁶⁴⁶ Seyfeddin Kalâvun'un seçkin Memlûklerinden olan Lâçîn, aslında İzzeddin Aybek et-Türkmânî'nin oğlu Nureddin Ali'nin memlûklerindendir.⁶⁴⁷ Sultan Baybars döneminde efendisi Bizans'a sürgün edilen Lâçîn, Seyfeddin Kalâvun tarafından satın alınmıştır. Kumral olmasından dolayı kendisine Lâçîn eş-Şükayr⁶⁴⁸ denilmiş ancak

⁶⁴² Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî, s.57-58; Ramazan Şeşen, Sultan Kalâvûn ve Oğlu..., s.40.

⁶⁴³ Bertold Spuler, s.92.

⁶⁴⁴ Ramazan Şeşen, Sultan Kalâvûn ve Oğlu..., s.49.

⁶⁴⁵ İbn Kesîr, XIII, s.525.

⁶⁴⁶ İbni Tagrıberdî, En-Nücûmu'z-Zâhire (Parlayan Yıldızlar), s.89.

⁶⁴⁷ Nüveyrî, Nihâyetü'l-Ereb..., XXXI, s.197

⁶⁴⁸ Asri Çubukçu, bu lakabın Hüsameddin Lâçîn'e kumral olmasından değil gözlerinin renginden dolayı "Şukayr (eşkar)" lakabının verildiğinden bahseder. Ayrıntılı bilgi için bkz., Asri Çubukcu, "Lâçîn" DİA XXVII, s.39.

Kalâvun'un hizmetine girdikten sonra kendisiyle aynı ismi taşıyan diğer memlûklerden ayırt edilebilmesi için *Küçük Lâçîn* anlamına gelen *Lâçîn es-Sağîr* lakabı ile anılmıştır.⁶⁴⁹ Sultan Baybars'ın kızı ile evlenerek iktidar yolunda ilk adımını atan Hüsameddin Lâçîn, Baybars döneminde Devâdâr-ı Kebîr, Melikü'l-Adîl Bedreddin Sülemîş döneminde Reisü Nevbeti'l-Câmedâriyye, Seyfeddin Kalâvun döneminde Dımaşk Saltanat Nâibliği'ne, Zeyneddin Ketboğa döneminde ise Mısır Saltanat Nâibliği'ne yükselmiştir.⁶⁵⁰ 1296 yılı sonlarına doğru Zeyneddin Ketboğa'nın firar etmesi üzerine Ûcâ'da toplanan emirler Hüsameddin Lâçîn ismi üzerinde ittifak ederek 15 Kasım 1296'da Lâçîn'i el-Melikü'l-Mansûr unvanıyla tahta çıkardılar.⁶⁵¹

5.2. Melik'ül-Mansûr Hüsameddin Lâçîn Döneminde Bîre'deki Gelişmeler

Memlûklü dönemi kaynakları Sultan Kalâvun'un vefatından Hüsameddin Lâçîn'in iktidarına kadar geçen yaklaşık altı yıllık süre boyunca Bîre'den bahsetmediği için bu dönemde Bîre de meydana gelen hadiseleri -şimdilik- tespit edemiyoruz.

Sultan Hüsameddin Lâçîn döneminde Bîre Nâibliği'ne Sultan Kalâvun'un Memlûklerinden biri olan Hüsameddin Lâçîn es-Sağîr atandı. 9 Ekim 1298 tarihinde Bîre niyâbetine atanan Emir Hüsameddin Lâçîn es-Sağîr, bir süre sonra tutuklanarak Dımaşk kalesinde hapsedildi.⁶⁵² Onun tutuklanmasıyla boşalan Bîre niyâbeti makamına ise Emir Seyfeddin Doğan getirildi.⁶⁵³

⁶⁴⁹ Ahmet Sağlam, “Hüsameddin Lâçîn ve Saltanat dönemi (696-698/1296-1299): Memlûkler'de Meşrutî Bir Sultan Teşebbüsü ve Akâmeti”, *TİD XXXII/1*, (2017), s.157.

⁶⁵⁰ İbni Tagrıberdi, *En-Nücûmu'z-Zâhire* (Parlayan Yıldızlar), s.84; Asri Çubukcu, “*Lâçîn*”, s.39

⁶⁵¹ İbn Kesîr, XIV, s.33; Baybars el-Mansûrî, *et-Tuhfetü'l-Mulûkkiyye fi'd-Devleti't-Turkiyye...*, s.139; Ahmet Sağlam, *Hüsameddin Lâçîn ve Saltanat dönemi...*, s.166.

⁶⁵² Lâçîn es-Sâgîr, Sultan Hüsameddin Lâçîn'in öldürülmesinden sonra 6 Mart 1299'da serbest kalarak el-Vech el-Kıbelî yöneticisi el-Hac Bahadır'ın yerine 10 Şubat 1312'de bu göreve getirildi. Emir Hüsameddin Lâçîn, tutuklandıktan kısa bir süre sonra yeniden Bîre nâibliğine atanmıştır. Fakat kaynaklarda Bîre nâibliğine atandığı tarih belirtilmemiştir. Yeniden Bîre Niyâbeti makamına atanan Emir Hüsameddin Lâçîn es-Sağîr, vefat tarihi olan Ağustos 1329 yılına kadar Bîre niyâbeti görevini sürdürmüştür. Lâçîn es-Sağîr'in naaşı Bîre'ye defnedildiyse de vefatından önce Dımaşk nâibi Seyfeddin Tengiz'e yaptığı vasiyeti gereği 7 Kasım 1331'de Dımaşk'a nakledilerek hayatta iken yaptırdığı hangâhına defnedildi. Ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz., Safedî, IV, s.116; İbn Habib el-Halebî, *Tezkîretü'l-Nebîh fi Eyyâmü'l-Mansûr ve'l-Benih II*, (çev. M. M. Emin, S. A. F. Aşûr), Kahire 1982, s.143; Efe Durmuş, *Bahrî Memlûklar Döneminde Halep Nâipliği*, s.98.

⁶⁵³ Ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz., Safedî, IV, s.116; İbn Hacer, III, s.270; Makrizî, III, s.124; İbn Kesîr, Emir Hüsameddin Lâçîn es-Sağîr'in Bîre nâibliğine atanmadan önce Dımaşk'ta Berr valiliği görevinde bulunduğu sonrasında ise Gazze nâibliğine atandığını ifade etmektedir. Ayrıca Berr valiliği sırasında

Sultan Lâcîn döneminde, İlhanlı Devleti'nin başına geçen Gazan Mahmud Han, içerde ve dışarda birtakım problemlerle uğraşmak zorunda kalmıştır. Bu süreç içerisinde merkezi idareyi tesis etmeye yönelik çabaları söz konusu olmuştur. Ancak Anadolu'da, İlhanlı merkezi yönetimine karşı ayaklanmalar görülmüştür. Diğer taraftan Anadolu'daki bu durumu fırsat bilen Memlûklerin, Fırat'ın ötesine geçme ve nüfuz bölgesini ileri taşıma girişimleri başlamıştır.⁶⁵⁴ Gazan Mahmud Han, kendisine karşı tertiplenen isyanları bastırdıktan sonra yönünü Suriye'ye çevirmiştir.⁶⁵⁵ Bu çerçevede yetmiş bin kişilik bir ordu hazırlayan Gazan Mahmud Han, ayrıca Sülemiş b. Efdâl b. Baycu'yu da yirmi beş bin kişilik bir kuvvet ile Anadolu'ya göndermiştir. Sülemiş b. Efdâl, Anadolu'da tedbirler aldıktan sonra emrine dâhil olan diğer askerler ile Sis üzerinden hareketle Gazan Mahmud Han ile Halep önlerinde birleşmek üzere harekete geçmiştir. Gazan Mahmud Han ise Diyarbekir'e gelip Fırat'ı geçmeden önce Bîre, Kal'atu'r-Rum ve Rahbe gibi önemli mevkiileri ele geçirdikten sonra Suriye'ye yönelmeyi planlamıştır. Ancak Anadolu'ya gönderilen Sülemiş isyan edince Gazan Mahmud Han Suriye seferinden vazgeçmek zorunda kalmıştır.⁶⁵⁶

Sülemiş isyanı, İlhanlı iç politikasında Memlûk Türk Devleti'nin dâhil olup destek verdiği bir isyan girişimi olarak gözüktüğü de aslında Memlûk Türk Devleti'nin Sultan Baybars döneminden beri uyguladığı politikanın yansımasıdır. Nitekim bu politika ile Memlûk sultanları, hâlâ Anadolu hâkimiyet mücadelesinde yer aldığını göstermek istemiş ve isyanı başlatan Sülemiş'e de her türlü yardımı sağlamıştır. Ayrıca Hüsameddin Lâcîn'in, Sülemiş'i Kal'atül-Cebel'e davet ederek kendisine Memlûk Türk Devleti Anadolu Nâibliği'ni vaat etmesi, Memlûklerin artık Fırat boylarında yer alan Bîre ve Kal'atu'r-Rum'dan Anadolu'ya doğru yayılma isteklerini göstermektedir.⁶⁵⁷

Dımaşk'ın Bab-ı Şarkî dışında eşi için yaptırdığı bir türbe olduğu ve ölümünden sonra Bîre'den bu türbeye nakledildiğini ifade etmektedir. Ayrıca bkz., İbn Kesîr, XIV, s.242, 256.

⁶⁵⁴ Kürşat Solak, “Moğol Sülemiş ve Timurtaş İsyanları Karşısında Anadolu'da Türkmenlerin Tutumu”, **Cappadocia Dergisi**, 3, 2014, s.63-64.

⁶⁵⁵ Ahmet Sağlam, “Anadolu'da Moğol-İlhanlı Otoritesini Sarsan Bir Gelişme: Sülemiş İsyanı”, **USAD**, **XLI/8**, (Aralık 2015), s.557.

⁶⁵⁶ İbni Tagrıberdi, *En-Nücûmu'z-Zâhire*..., VIII, s.94-95; İbni Tagrıberdi, *En-Nücûmu'z-Zâhire* (Parlayan Yıldızlar), s.97; Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, s.193 vd; Ayşe Dudu Erdem, *İlhanlı-Memlûk Münâsebetleri*, s.121; Efe Durmuş, “*Memluklar Zamanında Rumkale*”, s.40.

⁶⁵⁷ Ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz., Kürşat Günay, **Gazan Mahmud Han Döneminde Anadolu'da Meydana Gelen Moğol İsyanları (1295-1304)**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2003,

İlhanlı taht mücadelesinde Gazan Mahmud Han karşıtı olan Uyratlar, Gazan Mahmud Han'ın tahtı ele geçirmesiyle Zeyneddin Ketboğa döneminde Memlûk Türk Devleti'ne iltica talebinde bulunmuşlardır.⁶⁵⁸ Sayıları on ila on sekiz bin arasında değişen Uyratlar, Bilâd-ı Şam'ın sahil bölgelerine yerleştirilmiştir.⁶⁵⁹ Bilâd-ı Şam bölgesine yerleştirilen bu Uyrat grubuna karşı bir süre sonra tepkilerin oluştuğu görülmektedir. Bu tepkilerin oluşmasında bir bakıma Memlûk Türk Devleti'nde yaşanan ekonomik sorunlar etkili olmuştur. Hüsameddin Lâcîn'in son dönemlerine kadar Bilâd-ı Şam, Kahire ve diğer bölgelerde çıkan karışıklıkların temelinde Uyratların ilticasının yarattığı olumsuz sonuçlar etkilidir. Ayrıca bu sorunlar, Lâcîn'in siyasi otoritesini de zayıflatmıştır.⁶⁶⁰ Bu durumu fırsat bilen İlhanlılar ise Bîre ve çevresine yağma ve çapulculuk girişimlerinde bulunmuşlardır. Bîre ve çevresinde yaşanan bu hadise üzerine bir grup emîr, Halep nâibi Seyfeddîn Tabbâhî'ye giderek Bîre'ye yapılan bu saldırıyı istişare etmişlerdir.⁶⁶¹

6. Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kalâvun Devri

6.1. Tahta Çıkışı

Melikü'l-Mansûr Seyfeddîn Kalâvun'un üç oğlundan biri olan Melikü'n-Nâsır Ebû'l Fütûh Nâsiruddîn Muhammed b. Sultan el- Melikü'l-Mansûr Seyfeddîn Kalâvun, Memlûk Türk Devleti'nin başa geçen dokuzuncu sultanıdır.⁶⁶² Seyfeddîn Kalâvun'un 1285 yılında Merkap Kalesi kuşatmasıyla meşgul olduğu dönemde Kal'atül-Cebel'de dünyaya gelmiştir.⁶⁶³ Annesi Eşlun Hatun, Sultan Baybars döneminde Mısır'a iltica eden Moğol asıllı Emir Şöktay/Sögedey'in kızıdır.⁶⁶⁴ Önce ağabeyi Ali'yi ardından babası Seyfeddîn Kalâvun'u ve sonunda diğer ağabeyi el-Eşref Halil'i kaybeden Nâsır

s.77-85; Ahmet Sağlam, *Hüsameddin Lâcîn ve Saltanat Dönemi...*, s.175-177; Ahmet Sağlam, *"Anadolu'da Moğol-İlhanlı Otoritesini Sarsan Bir Gelişme: Sülemiş İsyanı"*, s.559 vd.

⁶⁵⁸ Cüney Kanat, "Gazan Han Zamanında Memlûk Devletine İltica Eden Uyratlar", *TİD*, 15/I, (1 Haziran 2000), s.108.

⁶⁵⁹ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb...*, XXXI, s.187; Murat Zengin, *Memlûk Türk Devleti Döneminde Trablus...*, s.80.

⁶⁶⁰ Murat Zengin, *Memlûk Türk Devleti Döneminde Trablus...*, s.80 vd.

⁶⁶¹ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb...*, XXXI, s.223.

⁶⁶² İbni Tagrıberdi, *En-Nücûmu'z-Zâhire* (Parlayan Yıldızlar), s.78.

⁶⁶³ Makrizî, II, s.189; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb...*, XXXI, s.84; Baybars el-Mansûrî, s.106; Ramazan Şeşen, *Sultan Kalâvûn ve Oğlu...*, s.51; Kâsım Abduh Kâsım, *"Muhammed b. Kalâvûn"*, *DİA* XXX, s.544.

⁶⁶⁴ İbni Tagrıberdi, *En-Nücûmu'z-Zâhire...*, IX, s.126; *Nihâyetü'l-Ereb...*, XXXI, s.168; İbn Şeddâd, s.72-73; Ahmet Sağlam, *En-Nâsır Muhammed Devri...*, s.47-48.

Muhammed, devlet erkanının ittifakıyla 15 Aralık 1293 tarihinde Melikü'n-Nâsır unvanıyla dokuz yaşında sultan ilan edildi.⁶⁶⁵ Memlûk Türk Devleti tarihinde en başarılı sultanlar arasında kabul edilen Melikü'n-Nâsır Muhammed, üç ayrı dönemde [(1293-1294), (1299-1309), (1310-1341)] başa geçerek kırk bir yıla yakın bir süre devleti yönetmiştir. İlk iki saltanat dönemi çocukluk ve ergenlik dönemlerine tekabül eden Melikü'n-Nâsır Muhammed'in bu dönemlerinde edindiği tecrübe, son döneminde otoritesini tesis etmesinde oldukça etkili olmuştur.

6.2. Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kalâvun Döneminde Bîre'deki Gelişmeler

Hüsameddin Lâcîn'in son dönemlerinde Bilâd-ı Şam, Kahire gibi bölgelerde çıkan karışıklıklar siyasi otoritede zayıflamaya neden olmuştur. Melikü'n-Nâsır Muhammed ikinci saltanatının başında bozulan devlet otoritesini düzeltmeye çalışılırken bir taraftan da devlet kadrolarına dâir revizyona gitmiştir.⁶⁶⁶ Bu durumu fırsat bilen ve 1299 yılı sonlarında İlhanlı Devleti'ne iltica eden Kıpçak, İlbeyi ve Bektimur gibi Memlûklü emirleri ile ittifak eden Gazan Mahmut Han, Suriye topraklarına girmiştir. Bu hadise üzerine kalabalık bir ordu toplayan Melikü'n-Nâsır Muhammed, Eylül ayında Dımaşk'a doğru hareket etmiştir.⁶⁶⁷ Gazze'ye ulaşan Melikü'n-Nâsır'ın Uyratlar ile meşguliyetini fırsata çeviren İlhanlılar, Halep'i ele geçirerek Humus'a doğru ilerlemişlerdir. Memlûk kuvvetleri Dımaşk'ta toplanarak 23 Aralık 1299'da İlhanlılarla Vadiü'l-Hazindâr mevkiinde karşı karşıya gelmiştir.⁶⁶⁸ Yapılan savaşı İlhanlı ordusu kazanmış, Memlûk ordusu ise yaşanan hezimetten sonra geri çekilmek zorunda kalmıştır.⁶⁶⁹

⁶⁶⁵ Makrizî, II, s.249; Nüveyrî, Nihâyetü'l-Ereb..., XXXI, s.168; Murat Zengin, Memlûk Türk Devleti Döneminde Trablus..., s.77; Ahmet Sağlam, “*Memlûk Tahtında Moğol Asıllı Bir Sultan: Zeyneddin Ketboğa ve Saltanat Dönemi (694-696/ 1294-1296)*”, **Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, II/2 (Sonbahar 2015), s.59.

⁶⁶⁶ Murat Zengin, Memlûk Türk Devleti Döneminde Trablus..., s.85.

⁶⁶⁷ Makrizî, II, s.318; Nüveyrî, Nihâyetü'l-Ereb..., XXXI, s.240; Murat Zengin, Memlûk Türk Devleti Döneminde Trablus..., s.86

⁶⁶⁸ Nüveyrî, Nihâyetü'l-Ereb..., XXXI, s.241; Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, s.220-222; Mustafa Uyar, “*İlhanlı-Memlûk Mücadelesinde Bir Kırılma Noktası: Vâdî El-Hazindâr Savaşı*”, **ICANAS**, (September 2007), s.3253-3260; Osman Gazi Özgüdenli, **Moğol İranında Gelenek ve Değişim Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)**, İstanbul 2009, s.141; Ahmet Sağlam, En-Nâsır Muhammed Devri..., s.210; Ahmet Sağlam, Suriye'de Hâkimiyet Mücadelesi..., s.91.

⁶⁶⁹ Baybars el-Mansûrî, et-Tuhfetü'l-Mulûkkiyye fi'd-Devleti't-Turkiyye..., s.146-148; Murat Zengin, Memlûk Türk Devleti Döneminde Trablus..., s.87. Ahmet Sağlam, Suriye'de Hâkimiyet Mücadelesi..., s.95.

Memlûk ordusunun yeniden Suriye'ye hareketi ve İlhanlılar tarafına geçen emirlerin yeniden saf değiştirerek Memlûklü otoritesini kabul etmeleriyle Suriye'deki İlhanlı hâkimiyeti kısa süreli olmuştur. Tüm bu gelişmeler üzerine yeni bir Suriye seferi için hazırlıklara girişen Gazan Mahmut Han, Eylül 1300'de başkent Tebriz'den hareket etmiştir.⁶⁷⁰ İlhanlıların yeniden harekete geçtiğine dâir haberler Şam halkını tedirgin ederek büyük bir çoğunluğunun şehirlerini terk ederek müstahkem kale ve merkezlere sığınmalarına yol açmıştır. Halk arasındaki paniğin bastırıldığı bir sırada İlhanlılar Bîre'ye ulaşmıştır.⁶⁷¹ Bu haber zorla sakinleştirilmiş olan ortamı yeniden germiştir. Ancak sert geçen kış mevsiminden dolayı İlhanlı ordusu pek çok zaiyat vermiş ve daha ileri gitmeyerek geri dönmek zorunda kalmıştır.⁶⁷² Suriye hâkimiyetine yönelik İlhanlıların uyguladığı politika, 1303 yılında Şakhab mevkiinde yapılan savaşla kırıldığı gibi bölgede kesin bir biçimde Memlûklü hâkimiyeti tesis edilmiştir.⁶⁷³

Gazan Mahmut Han'ın 17 Mayıs 1304'te vefatının ardından yerine kardeşi Olcaytu Han geçmiştir.⁶⁷⁴ Olcaytu Han döneminde merkezi Musul olan Diyarbekir eyaleti valisi Kıpçak Türklerinden İl Basmış görevden azledilmiştir.⁶⁷⁵ İl Basmış'ın yerine 1309'da Sutay Noyan atanmıştır.⁶⁷⁶ Sutay, görev yeri olan Diyarbekir'e geldikten sonra Kal'atü'r-Rum bölgesinde bulunan Türkmenler üzerine 1312'de bir akın yapmıştır.⁶⁷⁷ Kal'atü'r-Rum bölgesindeki Türkmenlerin malları yağmalanmış, kadın ve çocukları da esir edilmiştir. Bu hadise, Kal'atü'r-Rum nâibi tarafından Halep nâibi Kara Sungur'a bildirilmiştir. Derhal harekete geçen Kara Sungur, Bîre, Ayntap ve Kal'atü'r-Rum nâibleri ile birlikte Sutay'ı takibe koyulmuştur.⁶⁷⁸ Ali Şîr'in önderliğinde Kal'atü'r-

⁶⁷⁰ Ahmet Sağlam, Suriye'de Hâkimiyet Mücadelesi..., s.108.

⁶⁷¹ İbn Kesîr, XIV, s.58.

⁶⁷² İbni Tagrıberdi, En-Nücûmu'z-Zâhire (Parlayan Yıldızlar), s.103; Baybars el-Mansûrî, et-Tuhfetü'l-Mulûkkiyye fi'd-Devleti't-Turkiyye..., s.150; Reşîdüddin Fazlullah, s.283 vd; Osman Gazi Özgüdenli, s.152-153; Ahmet Sağlam, En-Nâsır Muhammed Devri..., s.219-220.

⁶⁷³ Fatih Yahya Ayaz, "Memlûk-İlhanlı İlişkilerinde Bir Dönüm Noktası: Şakhab Savaşı (720/1303)", **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, IX/15, (2007), s.29 vd.

⁶⁷⁴ Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, s.239-242; Reşîdüddin Fazlullah, Câmiu't- Tevârih (İlhanlılar Kısım), s.304; Abdülkadir Yuvalı, "Gâzân Han", **DİA XIII**, s.430; Osman Gazi Özgüdenli, "Olcaytu Han", **DİA XXXIII**, s.345.

⁶⁷⁵ Erol Keleş, "Vilâyet-i Ermen Vâlisi Emir Sutay Noyan ve Sutaylılar", **MUTAD**, VIII/1, (2021), s.78.

⁶⁷⁶ Makrizî, II, s.432.

⁶⁷⁷ Makrizî, II, s.479; Erol Keleş, "İlhanlı-Memlûk Rekabeti Arasında Doğu ve Güneydoğu Anadolu", **History Studies**, XIII/2, (Nisan 2021), s.671.

⁶⁷⁸ (Aynî'den naklen) Faruk Sümer, s.70-71. Bahsi geçen Halep nâibi Kara Sungur, Bedreddîn Aynî'nin eserinde Nasıreddîn b. Kara Sungur olarak geçmektedir. Bkz., Bedreddîn Aynî, V, s.25. Ancak dönemin

Rum'dan beş yüz asker, Cemaleddin b. Kara Ali'nin önderliğinde Ayntap'tan yedi yüz asker ve Süleyman b. Sipehsâlâr önderliğinde ise Bîre'den beş yüz asker Halep nâibinin emrinde toplanmıştır. Bütün emir ve askerlerin toplanmasından sonra Bîre'den geçilerek Sutay takibe alınmıştır.⁶⁷⁹ Belih Çayı kıyısında Sutay'a ulaşan Memlûklü kuvvetleri, İlhanlıları bozguna uğratmışlardır. Esir edilmiş kadın ve çocuklar başta olmak üzere Türkmenlere ait olup İlhanlılar tarafından ele geçirilmiş mallar da geri alınmıştır.⁶⁸⁰

Memlûklü Sultanı Nâsır Muhammed, ikinci iktidarı döneminde Emir Salar ve Baybars el-Çâşnigîr'in tahakkümünden kurtulmak için 1309 yılının ilk aylarında hacca gideceğini ilan etmiştir.⁶⁸¹ Yola çıktıktan kısa bir süre sonra yönünü Kerek'e çeviren Nâsır Muhammed, Kerek'e ulaştığında tahttan feragat ettiğini Kahire'ye bildirmiştir.⁶⁸² Bunun üzerine Emir Rükneddin Baybars el-Çâşnigîr, el-Melikü'l-Muzaffer unvanı ile Memlûklü tahtına çıkmıştır.⁶⁸³

Melikü'n-Nâsır Muhammed'in tahttan feragati sonrasında bir grup emir, Kerek'te bulunan sâbık sultanın yanına gitmiştir. Daha sonra bu emirler, Katya'ya uğramış ve oradan pek çok mal almışlardır. Katya'da Bîre nâibi Seyfeddin Doğan da kendisine takdim edilen hediyeleri alarak Kerek'e dönüp diğer emîrlerle birlikte sâbık sultan Nâsır Muhammed'i tahta çıkarmak için onun safına katılmıştır. Nâsır Muhammed adına hutbe okutulduktan sonra Bilâd-ı Şam nâiblerine yazılar gönderilip yeni sultana biat etmeleri istenmiştir.⁶⁸⁴ Uygun şartların oluşması ve uygulanan ince siyaset sayesinde yeniden saltanat yoluna adım atan Nâsır Muhammed, 1310 yılında son kez Memlûklü tahtına oturmuştur.⁶⁸⁵ İlk iki saltanatı döneminde edindiği bilgiler sayesinde son iktidarında

diğer kaynaklarında Şemseddîn Kara Sungur el-Mansûrî nisbesiyle geçen Halep nâibinin Sutay üzerine gönderildiğine dair bilgi bulunmamaktadır. Ayrıca olayın gerçekleştiği tarihte Kara Sungur'un Halep nâibi olmadığı ve İlhanlılara sığındığı da bilinmektedir. Bkz., İbn Kesîr, XIV, s.15 vd.; Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, s.86-88; Ahmet Sağlam, En-Nâsır Muhammed Devri..., s. 241; Ahmet Sağlam, “*Memlûk-İlhanlı Diplomatik İlişkileri*”, **Belleten**, LXXXII/293, (Nisan 2018), s.128; Ercan Gördeğir, **Olcaytu Han ve Zamanı (1304-1316)**, Ankara 2021, s.170-171; Kâzım Uzun, “*Dosttan Kaçıp Düşmana Sığınmak: Memlûk Emîri Karasungur'un Siyasi Faaliyetleri*”, **DEÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi**, X/2, (2023), s.649-674.

⁶⁷⁹ Ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz., Bedreddin Mahmûd Âynî, V, s.23.

⁶⁸⁰ Faruk Sümer, s.70-71; Ayşe Dudu Erdem, İlhanlı-Memlûk Münâsebetleri, s.146-147.

⁶⁸¹ Kâsım Abduh Kâsım, “*Muhammed b. Kalâvûn*”, **DİA XXX**, s.544.

⁶⁸² İbn Kesîr, XIV, s.104-105; İsmail Yiğit, Memlûkler 648-923/1250-1517, s.75-76.

⁶⁸³ İbn Kesîr, XIV, s.105.

⁶⁸⁴ Nüveyrî, Nihâyetü'l-Ereb..., XXXII, s.111; İbni Tagrıberdi, En-Nücûmu'z-Zâhire..., VIII, s.203.

⁶⁸⁵ Ahmet Sağlam, En-Nâsır Muhammed Devri..., s.119.

oldukça dikkatli ve stratejik hamlelerde bulunmuştur. Bu çerçevede devlet kadrolarında yaptığı revizyonlar ile güvendiği adamları mâiyyetine dâhil ederken sert bir politika takip etmiştir. Bu sert politikasından Bîre nâibi Seyfeddin Doğan da nasibini almıştır. 1300 tarihinde beri Bîre niyâbeti makamında bulunduğunu bildiğimiz Seyfeddin Doğan, Bîre halkının itham ettiği bazı suçlar nedeniyle görevinden azledilerek 19 Mayıs 1311 tarihinde tutuklandı. Yapılan tahkikât sonucunda suçsuz olduğu anlaşılınca Sultan tarafından Dimaşk Şeddü'd-Devâvînliği⁶⁸⁶ görevine atanmıştır.⁶⁸⁷ Seyfeddin Doğan'ın tutuklanması ile boşalan Bîre niyâbeti makamına yaklaşık yedi ay sonra 28 Ocak 1312 de Dimaşk kale nâibi Bahadır es-Sencerî atandı.⁶⁸⁸ Bahadır es-Sencerî atanana kadar geçen yaklaşık yedi aylık sürede Bîre niyâbeti makamının boş mu kaldığı yoksa başka bir nâib tarafından Bîre'nin asaleten veya vekaleten mi yönetildiği hususları ise kaynaklardaki bilgilerin yetersizliği sebebiyle şimdilik bilinmemektedir. Bahadır es-Sencerî'nin hangi tarihe kadar Bîre niyâbeti makamında kaldığı bilinmese de onun tespit edilemeyen bir tarihte Humus'a, Humus'tan da 27 Mayıs 1332 de vefat eden Gazze nâibi Alâeddin Tayboğa Koyunbaşı yerine Gazze'ye atandığı bilinmektedir.⁶⁸⁹ Yukarıda da ifade edildiği gibi Seyfeddin Doğan, Bîre niyâbeti makamından azledildikten sonra yerine Bahadır es-Sencerî getirilmiş; Bahadır, tespit edilemeyen bir tarihte Humus niyâbeti makamına atanmış; onun Humus'a atanmasıyla boşalan Bîre niyâbeti makamına yine hangi tarihte olduğu bilinmemekle beraber ikinci kez Emir Hüsameddin Lâçîn es-Sağîr getirilmiş ve vefat tarihi olan Ağustos 1329'a kadar bu görevi sürdürmüştür. Hüsameddin Lâçîn es-Sağîr'in vefatından sonra Bîre niyâbeti makamına İzzettin Aybek el-Cemâlî atanmıştır.⁶⁹⁰

6.3.Melikü'n-Nâsır Muhammed'in Oğulları ve Torunları Dönemi

Melikü'n-Nâsır Muhammed, 7 Haziran 1341 tarihinde yakalandığı dizanteri hastalığından vefat etmiştir.⁶⁹¹ Memlûk Türk Devleti, Nâsır Muhammed'in vefatından

⁶⁸⁶ Bu makam, genellikle Emîru-aşere sınıfından olup, vergi tahsili ve benzeri konularda vezire yardımcı, başkent ve eyaletlerde kalem erbabından olan memurlardan oluşmuştur. Bu makama aynı zamanda Müşiddü'd-Devâvîn, Şâddü'd-Devle ya da Şeddü'd- Devâvîn gibi isimler de verilmiştir Ayrıca bkz., İsmail Hakkı Uzunçarşılı, s.308-314-315-320-340-341-353-375-376-386.

⁶⁸⁷ Makrizî, II, s.461; Nüveyrî, Nihâyetü'l-Ereb..., XXXII, s.127; İbn Kesîr, XIV, s.122; İbni Tagrıberdi, En-Nücûmu'z-Zâhire..., IX, s.23-24; Ahmet Sağlam, En-Nâsır Muhammed Devri..., s.126.

⁶⁸⁸ İbn Kesîr, XIV, s.126; Makrizî, II, s.472; Nüveyrî, Nihâyetü'l-Ereb..., XXXII, s.140.

⁶⁸⁹ Safedî, II, s.43; İbn Hacer, I, s.498.

⁶⁹⁰ Makrizî, III, s.127.

⁶⁹¹ İbni Tagrıberdi, En-Nücûmu'z-Zâhire..., IX, s.126; İbn Kesîr, XIV, s.303; Ahmet Sağlam, En-Nâsır Muhammed Devri..., s.380.

sonra oğulları ve torunları olarak adlandırılan döneme girmiştir.⁶⁹² Bu dönemin en önemli özelliği Burcî Memlûklerin tahtı ele geçirdiği 1382 tarihine kadar başa geçen Melikü'n-Nâsır Muhammed'in oğulları ve torunlarının çocuk yaşta olmasıdır. Nitekim bu durum daha çok devlet içerisinde nüfuz elde etmek isteyen ümeranın güç kazanmak için giriştikleri çatışmalara ve doğal olarak başa geçirilen sultanların sık değiştirilmesine yol açmıştır.⁶⁹³ Melikü'n-Nâsır Muhammed'in üçüncü saltanat döneminin sonlarına doğru 1337'de Bîre niyâbeti görevine Kahire Kale emirlerinden olan Emir Alâeddin Gündoğdu el-Ömerî atanmış, Bîre nâibliği görevini vefat ettiği 1344 tarihine kadar sürdürmüştür.⁶⁹⁴

Nâsır Muhammed'in ölümünden sonraki ilk yirmi yıllık dönemde başa sekiz oğlu, sonraki yirmi yılda ise torunları ve torunlarının oğulları geçmiştir.⁶⁹⁵ Memlûk Türk Devleti içeride bu sıkıntılı süreci yaşarken dış siyasette temelleri Sultan Baybars tarafından atılan politika sürdürülmüştür. Özellikle Suriye toprakları üzerindeki İlhanlı tehlikesinin son bulması, Memlûklerin bölgedeki İlhanlı destekçileri durumunda olan Ermeni ve Haçlı unsurlarının siyasi varlıklarının sona erdirilmesine yönelik bir harekete

⁶⁹² Fatih Yahya Ayaz, **Memlûkler**, İstanbul 2020, s.42; Mehmet Yusuf Çelik, s.138.

⁶⁹³ P. M. Holt, *Haçlılar Çağı...*, s.123; Ali Aktan, "*Bahhrî Memlûklerden Sultan Kalâvûn ve Hânedanı*", **Belleten**, 226/LIX, (Aralık 1995), s.619; Kazım Yaşar Koprman, "*Mısır Memlûkleri (1250-1517)*", **Prof. Dr. Kâzım Y. Koprman Makaleler**, s.118.

⁶⁹⁴ Efe Durmuş, *Bahrî Memlûklar Döneminde Halep Naipliği*, s.99.

⁶⁹⁵ Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kalâvûn'un ölümüyle başlayan ve 1382 yılına kadar devam eden Bahrî Memlûkleri tarihi tam anlamıyla istikrarsız bir dönemdir. Memlûk Türk Devleti tarihinin bu dönemi taht değişikliklerinin sık yaşandığı, emirlerin yönetimde söz sahibi olma teşebbüslerinin olduğu bir süreçtir. Nâsır Muhammed'in ölümünden sonra önce oğulları sonra torunlarının ve nihayet torunlarının oğullarının iktidara geldiği bu dönem, sultan ve bürokrasinin yönetimde otoriteyi sağlama girişimleri olarak görülmektedir. Bahrî Memlûklerinin son dönemini kapsayan Nâsır Muhammed'in oğulları ve torunları dönemi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Murat Zengin, "*Melikü'l-Mansûr Ebî Bekr b. Muhammed Dönemi Memlûk Türk Devleti Tarihi (Elli Dokuz Günlük Saltanat)*", **History Studies**, 10/3, (April 2018), s.257-270; Murat Zengin, "*Melikü'l-Eşref Âlâeddin Küçük Ali Dönemi Memlûk Türk Devleti Tarihi (6Ağustos 1341-10Ocak 1342)*", **Turkish Studies**, 13/8, (Spring 2018), s.217-230; Murat Zengin, "*Melikü'n-Nâsır Şihâbuddin Ahmed ve Melikü's-Sâlih İsmâil Dönemlerinde Memlûk Türk Devleti: İki Kardeş Tek Devlet (19 Mart 1342-4 Ağustos 1345)*", **TAD** 37/64, (2018), s.227-260; Murat Zengin, "*Melikü'l-Kâmil Seyfeddin Şâbân Dönemi Memlûk Türk Devleti Tarihi (4 Ağustos 1345-21 Eylül 1346)*", **Türkiyat Mecmuası**, 28/2, (2018), s.311-325; Murat Zengin, "*Melikü'l-Muzaffer Zeyneddin Haccî Döneminde Memlûkler*", **Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 20, (2018), s.357-373; Murat Zengin, "*Sultan Hasan Dönemi Memlûk Türk Devleti Tarihi: Genel Bir Değerlendirme*", **İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi**, 5/1, (2016), s.79-90; Murat Zengin, "*Sultan Selâhaddin Sâlih Döneminde Memlûkler*", **TOD**, 12/XXXIX, (Nisan 2019), s.313-332.

girişmesine yol açmıştır.⁶⁹⁶ Ayrıca bu süreçte Sultan Baybars döneminde Gazze'den kuzeye, Sis ve Antakya'ya kadar tüm sahil bölgesine iskân edilmiş Türkmenlerin büyük desteği olmuştur.⁶⁹⁷ Bu Türkmenler, Moğol istilasında Azerbaycan ve Horasan'dan Anadolu'ya gelmiş ancak bölgede bir taraftan Selçuklu diğer taraftan Moğol baskısı sonucunda Memlûk Türk Devleti'ne sığınmışlardır.⁶⁹⁸

Sultan Baybars ile güvenli bir yurt edinen bu Türkmenler, ilerleyen dönemlerde Memlûk Türk Devleti'nin Çukurova bölgesini fethetmesinde büyük bir rol oynamıştır. Bölgenin hâkimiyet altına alınmasından sonra Tarsus, Sis ve Ayas olmak üzere niyâbetler tesis eden Memlûklüler, bölgeye Türkmen kitlelerini yerleştirmiştir.⁶⁹⁹ Ancak bu Türkmenlerin kontrol altında tutulması ve Anadolu hâkimiyetinde sorun çıkarmamaları için 1337 yılında Sultan Nâsır Muhammed tarafından Dulkadiroğlu Zeyneddin Karaca Bey, Türkmenlerin başına getirilmiştir.⁷⁰⁰ Fakat Karaca Bey, 1341 tarihinde Nâsır Muhammed'in ölümüyle Memlûk Türk Devleti içerisinde ortaya çıkan iktidar mücadelesinden istifade ederek bağımsızlık hareketine girişmiştir.⁷⁰¹ Karaca Bey, girişmiş olduğu bu bağımsızlık hareketi sonucunda yakalanarak idam edilmiştir.⁷⁰² Karaca Bey'in bu faaliyetleri sırasında Bîre niyâbeti makamında hangi devlet adamının bulunduğu tespit edilemese de Karaca Bey'in idamından sonra 1355'te Bîre nâibliği görevine Emir Cemâleddin Akkuş el-Mugisî'nin atandığı görülmektedir.⁷⁰³ Emir Cemâleddin Akkuş, 1355 yılı Mayısı sonu veya Haziranı başında Bîre'ye giderek makama geçtiyse de yaklaşık kırk gün sonra vefat etmiştir.⁷⁰⁴ Cemâleddin Akkuş'tan

⁶⁹⁶ Mehmet Yusûf Çelik, s.138.

⁶⁹⁷ Cüneyt Kanat, “*Memlûkler'in Baybars Zamanındaki (1360-1377) Suriye-Çukurova ...*”, s.432.

⁶⁹⁸ Faruk Sümer, “*Çukur-Ova Tarihine Dâir Araştırmalar (Fetihten XVI. Yüzyıl Yarisına Kadar)*”, **TAD**, **1/I**, (1963), s.8.

⁶⁹⁹ Fatma Akkuş Yiğit, **Memlûkler Döneminde Çukurova**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2011, s.129; Altan Çetin, **Memlûk Devleti'nin Kuzey Sınırı**, Ankara 2009, s.23-40.

⁷⁰⁰ Refet Yinanç, **Dulkadir Beyliği**, Ankara 1989, s.10; Refet Yinanç, “*Dulkadiroğulları*”, **DİA IX**, s.553; Kemal Göde, **Eretnalılar (1327-1381)**, Ankara 2000, s.48; Mehmet Yusûf Çelik, s.144.

⁷⁰¹ Refet Yinanç, **Dulkadir Beyliği**, s.12; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri**, Ankara 2019, s.170.

⁷⁰² Bağımsızlık hareketine girişen Karaca Bey, üzerine gönderilen Memlûklü ordusu karşısında mağlup olarak Eretna oğlu Mehmet Bey'e sığınmıştır. Fakat Mehmet Bey kendisini Memlûk Türk Devleti'ne teslim etmiştir. Kahire'ye getirilen Karaca Bey, Aralık 1353 tarihinde Bab-ı Züveyle'de asılarak idam edilmiştir. Ayrıca bkz., İbn Tağrıberdi, *el-Menhelü's-Sâfi...*, IX, s.41; Safedî, IV, s.83-85; Refet Yinanç, **Dulkadir Beyliği**, s.18-19; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri...* s.170.

⁷⁰³ Safedî, IV, s.372.

⁷⁰⁴ Safedî, IV, s.372.

sonra hangi devlet adamının Bîre niyâbetine getirildiği hususu ise kaynakların bilgi vermemesi nedeniyle şimdilik tespit edilememektedir. Ayrıca 1363 veya 1364'te vefat eden Emir Esen Koca b. Abdullah'ın tespit edilemeyen bir tarih aralığında Bîre niyâbet görevinde bulunduğunu biliyoruz.⁷⁰⁵ Kaynaklardan tespit edilebildiği kadarıyla 1373 yılında Urfa ve çevresinde meydana gelen aşırı yağışlar nedeniyle Bîre ve çevresinde sel felaketi yaşanmıştır.⁷⁰⁶ Bu sel felaketinin Ortaçağlar boyunca zeytin üretimi merkezlerinden biri olup bu özelliğinden dolayı Vadi-î Zeytûn (Zeytin Vadisi) olarak adlandırılan Bîre'ye ciddi ekonomik zararlar verdiği rahatlıkla söylenebilir. Çünkü dönemin kaynaklarında pek çok tüccarın burada alışveriş yaptığı belirtilmektedir.⁷⁰⁷

Memlûk Türk Devleti, Karaca Bey'in idam edilmesiyle birlikte Türkmen Emirliği'ni, Üçok Türkmenlerinin lideri Ramazan Bey'e vermiştir.⁷⁰⁸ Ancak bu girişim, Memlûk Türk Devleti'nin kuzeyinde sükûneti sağlayamadığı gibi büyük karmaşalara da neden olmuştur. Devletin kuzeyindeki bu karışıklığa son vermek üzere Dulkadir Beyliği'nin başına Karaca Bey'in büyük oğlu Halil Bey getirilmiştir.⁷⁰⁹ Halil Bey, beyliğin başına geçtikten bir süre sonra babası Karaca Bey gibi bağımsızlık girişiminde bulunmuştur. Hareketinde Türkmenlerin desteğini sağlayan Halil Bey, Memlûk Türk Devleti'nin Malatya, Maraş, Amik, Harput ve Behisni topraklarına saldırarak sınırlarını genişletmeye çalışmıştır.⁷¹⁰ Kargaşalara yol açan Halil Bey'e karşı birtakım tedbirlerin alınıp tedip edilmesi amacıyla bir kuvvet gönderilmiştir. Bîre ve Halep askerlerinden oluşan yaklaşık üç bin kişilik bu kuvvet, Halep emirlerinden Hâcib Çögen komutasına verilmiştir.⁷¹¹ Ancak bu ordu, Mayıs 1381'de Elbistan önlerinde Halil Bey tarafından bozguna uğratılmıştır.⁷¹² Bu bozgunun Kahire'de duyulmasıyla Emîrû'l-Asâkir olan

⁷⁰⁵ İbn Tağrıberdi, *En-Nücûmu'z-Zâhire...*, XI, s.71.

⁷⁰⁶ Şehavî, *Vecîzü'l-Kelâm Fi'z-Zeyli 'Alâ Düveli'l-İslâm*, (thk. B. Avvad Maruf, İ. Faris Harestani, A. El-Hatimi), Beyrut, ty., s.199.

⁷⁰⁷ Ebû'l-Fidâ, *Takvim el-Büldân*, (thk. A. El-Muhammed Ayetî), Tahran, ty, s.299.

⁷⁰⁸ M. C. Şehabeddin Tekindağ, *Berkûk Devrinde Memlûk Sultanlığı...*, s.84-85; Mehmet Yusûf Çelik, s.145.

⁷⁰⁹ Arif Sarı, *XVI. Yüzyılda Dulkadirli Türkmenleri*, (Yayınlanmış doktora Tezi), Ankara 2015, s.4; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri...* s.170; Refet Yinanç, *Dulkadir Beyliği*, s.19.

⁷¹⁰ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri...* s.170; Mehmet Yusûf Çelik, s.145.

⁷¹¹ Kadı Şuhbe, *Târih-i İbn-i Kadı Şuhbe III*, (A. Derviş), Dimaşk 1977, s.56; Murat Zengin, "*Memlûk Türk Devleti Döneminde Malatya Niyâbeti (1361-1516)*", *Ortaçağ'da Malatya Makaleler*, (ed. Y. Başkan, M. Zengin, O. Yazıcı, O. Karacan), Malatya 2019, s.241-243.

⁷¹² M. C. Şehabeddin Tekindağ, *Berkûk Devrinde Memlûk Sultanlığı...*, s.85; Refet Yinanç, *Dulkadir Beyliği*, s.22-23.

Berkûk, tüm Suriye nâiblerine haber göndererek sefer hazırlıklarına başlamalarını bildirilmiştir. Bu dönemde Bîre nâibi el-Emir Sûdûn el-Muzafferî idi.⁷¹³ Ayrıca Devadâr'ı Yunus en-Nevruzî'yi de bölgeye göndererek durumun kontrol altında tutulmasını sağlayan Berkûk, Halil Bey'i mağlup etmiştir.⁷¹⁴ 20 Mayıs 1381'de Memlûk Sultanı el-Melikü'l-Mansûr Âlâeddin Ali vefat etmiştir. Âlâeddin Ali'den sonra devletin başına kardeşi Es-Sultân el-Melikü's-Sâlih Selahâddîn Haccî getirilmiştir.⁷¹⁵

Memlûk Türk Devleti'nin başında bir yılı aşkın bir süre kalan es-Sultân el-Melikü's-Sâlih Selahâddîn Haccî'nin hal edilmesiyle, 26 Kasım 1382 tarihinde El-Melikü'z-Zâhir Berkûk el-Osmanî el-Yelboğavî, yeni sultan olmuştur. Saltanat tahtına çıktığında vaktin öğlen olmasından kendisine *ez-Zâhir* unvanı verilmiştir.⁷¹⁶ Berkûk'un iktidarını kabul etmeyen pek çok emir, ona isyan etmiştir.⁷¹⁷ Bu emirlerden biri de Altunboğa es-Sultanî idi. Halil Bey'in çıkarmış olduğu kargaşalar sırasında Malatya nâibi olan ancak akabinde Elbistan Nâibliği'ne atanan Altunboğa'nın, Berkûk'un saltanatına karşı Dulkadirîlerin desteğini alarak Darend'e'yi muhasara altına alıp ele geçirdiği görülmektedir. Altunboğa'nın bu girişimine karşı, Halep nâibi Yelboğa en-Nâsırî görevlendirilmiştir. Yelboğa en-Nâsırî'nin Fırat Nehri'ni Bîre tarafından geçtiği bir sırada durumdan haberdar olan Altunboğa, Kadı Burhaneddin Ahmed'e sığınmıştır.⁷¹⁸

⁷¹³ Murat Zengin, İlhanlılar-Eradnalılar-Memlûkler Dönemi..., s.101.

⁷¹⁴ M. C. Şehabeddin Tekindağ, Berkûk Devrinde Memlûk Sultanlığı..., s.85-86; Refet Yinanç, Dulkadir Beyliği, s.23; Murat Zengin, İlhanlılar-Eradnalılar-Memlûkler..., s.101-102.

⁷¹⁵ Fatih Yahya Ayaz, Memlûkler, s.48.

⁷¹⁶ M. C. Şehabeddin Tekindağ, Berkûk Devrinde Memlûk Sultanlığı..., s.53-54; Murat Zengin, İlhanlılar-Eradnalılar-Memlûkler..., s.101.

⁷¹⁷ Makrizî, V, s.141; Refet Yinanç, Dulkadir Beyliği, s.24.

⁷¹⁸ Makrizî, V, s.144; M. C. Şehabeddin Tekindağ, Berkûk Devrinde Memlûk Sultanlığı..., s.85; Refet Yinanç, Dulkadir Beyliği, s.24-25; Murat Zengin, İlhanlılar-Eradnalılar-Memlûkler..., s.101;

SONUÇ

Günümüz Şanlıurfa il sınırları içerisinde yer alan Bîre, ortaçağlar boyunca Anadolu'nun önemli şehirlerinden biridir. Arkeolojik çalışmalarda prehistorik dönemden itibaren bir yerleşim yeri olarak kullanıldığı saptanan bu şehrin adı, antik dönemlerde Birtha, Hitit ve Asur dönemlerinde Barsip/Bursip, Ârâmiler döneminde ise Bîrsâ şeklindedir. M.Ö. 321-280 yılları arasında I. Selevkos Nicator'un yaptırıp eşine atfen Apamea ismini verdiği Bîre şehrine, Makedonya'dan getirilenlere atfen Makedonia anlamında Baroea adının verildiği de bilinmektedir. İslâm döneminde ise kalenin yapımında kullanılan kalker taşlarına nispetle Ardu'l-Beyda adını almıştır. Tarihi süreç içerisinde Bîre'nin önemli su kaynağını, kıyısına konumlandığı Fırat Nehri oluşturmaktadır. Bire, bir kıyı şehri olması nedeniyle hem verimli topraklara hem de stratejik öneme sahiptir. Bu durum, pek çok devletin bölgeye hâkim olmak için birbirleriyle mücadelelerine neden olmuştur. Şehre İslâmiyet öncesinde Hitit, Asur, Akad, Pers, Makedonya, Romalıların hâkim olduğu bilinmektedir. Roma İmparatorluğu'nun M.S. 395 tarihinde Doğu ve Batı olarak ikiye ayrılmasıyla Doğu Roma sınırları içerisinde kalan Bîre, bir sınır kalesi olarak öne çıkmaya başlamıştır.

Hiz. Ömer zamanında İslâm sınırları içerisine dâhil edilen Bîre, bu tarihten sonra sırasıyla Abbâsi, Selçuklu, Artuklu, Eyyûbî ve Memlûklü hâkimiyetine girmiştir. 1071 tarihinde Alp Arslan'ın Malazgirt'te kazandığı savaş ile birlikte emir verdiği Türk komutanlar Anadolu'ya akınlar yapmıştır. Bu akınlarda Bîre üzerine doğrudan bir sefer olmasa da Urfa ve çevresinde düzenlenen akınlara Bîre'nin de dâhil edildiği düşünülmektedir. Selçuklu meliklerinden Kutalmış ve oğullarının Melikşah döneminde ortaya çıkan boşluktan istifade ile Anadolu'ya geldiklerinde ilk duraklarının Bîre olduğu bilinmektedir. Bîre'nin tercih edilmesinin nedeni, Doğu Roma sınırında ve ileri akınlarda stratejik açıdan önemli bir konum olmasıyla alakalıdır. Melikşah'ın vefatıyla hanedan içi mücadelelerin oluşturduğu siyasi boşluk, Urfa Kontu Baudouin tarafından bir fırsat olarak görülmüş ve 1117 yılında Bîre, Urfa Haçlı Kontluğu hâkimiyetine dâhil edilmiştir. Ancak 1144 yılında İmâdeddin Zengi'nin Urfa'yı fethinden sonra Bîre'yi kuşatması şehirdeki Haçlıların tedirgin olup şehri Mardin Artuklu hâkimi Necmeddin Alpı'ya teslim etmelerine neden olmuştur. Necmeddin Alpı vefatından sonra Bîre'de bulunan kardeşi Şihâbeddin Muhammed, yeğeni Kutbeddîn İlgazî'nin başa geçmesini kabul etmeyerek

Selâhaddîn Eyyûbî'den yardım istemiştir. Bu destek neticesinde Bîre 1182'de Eyyûbî hâkimiyetine dâhil edilmiştir. Eyyûbî hâkimiyetine girdikten sonra Bîre, Eyyûbîlerinin Haleb emirliğine bağlanmıştır.

Moğolların 1218 yılında Harizmşâhlara saldırması ve sonrasında Celaleddin Harzemşah'ın Anadolu'ya kadar çekilmesi, Bîre ve çevresinde karışıklıkların ve çatışmaların yaşandığı bir dönemi başlatmıştır. Bu sırada bölgede nüfûz elde etmek isteyen Türkiye Selçukluları, Eyyûbîler ve Harizmşâhların yoğun girişimleri söz konusu idi. Moğol saldırıları karşısında başarı gösteremeyen bu devletler ellerindeki bölgelerin de bazılarını Moğollara kaptırmışlardır. Bu karmaşa döneminde Eyyûbî meliklerinden Necmeddîn Eyyûb, etrafa dağılan Harizm bakiyelerini kendi bünyesinde toplayarak onlara Bîre'nin de içinde bulunduğu kıymetli iktalar vermiştir. Necmeddîn Eyyûbî'nin bu girişimi ile sistemli bir Memlûk yapısı oluşmaya başlarken bu yapı içerisinde yer alan Türk asıllı ve azatlı Memlûk emirleri 1250'de Memlûk Türk Devleti'ni kurmuştur.

Memlûk Türk Devleti'nin ilk on yılı, ortaçağ İslâm devletleri nezdinde kabullenilmek üzerine izlenen siyasetle geçmiştir. Ancak 1260 yılında Ayn Calut savaşında Moğolların yenilmezlik serisine son veren Memlûklüler, Türk İslâm devletlerinin lideri konumuna yükselmiştir. Kazanılan bu savaşla birlikte Mısır ve Suriye tek çatı altında birleştirilirken, rakipleri de Fırat Nehri'nin gerisine itilmiştir. Memlûk Türk Devleti'nin bu tarihten sonraki siyaseti Fırat Nehri'ni bir sınır koridoru haline dönüştürmek ve bu nehir üzerindeki önemli geçiş noktalarını kontrol altında tutmak olmuştur. Bu geçiş noktalarından birisi olan Bîre, Memlûklü idari teşkilatı içerisine dâhil edilerek devletin kuzey sınırından gelecek olan saldırılara karşı bir gözlem noktası ve Anadolu'ya yapılacak seferlerde askeri bir üs haline gelmiştir. Ayrıca şehir, Memlûk-İlhanlı rekabetinde hareket üssü olarak da kullanılmıştır. Sultan Baybars ile başlayan bu süreçte Bîre'nin elde tutulması Anadolu politikasının temelini teşkil etmiştir. Bu nedenle devletin kuzey sınır kapısı konumunda olan Bîre'de, şehir ve kalesinin savunmasına da oldukça önem verilmiş ve bu çerçevede şehre çeşitli yatırımlar yapılmıştır.

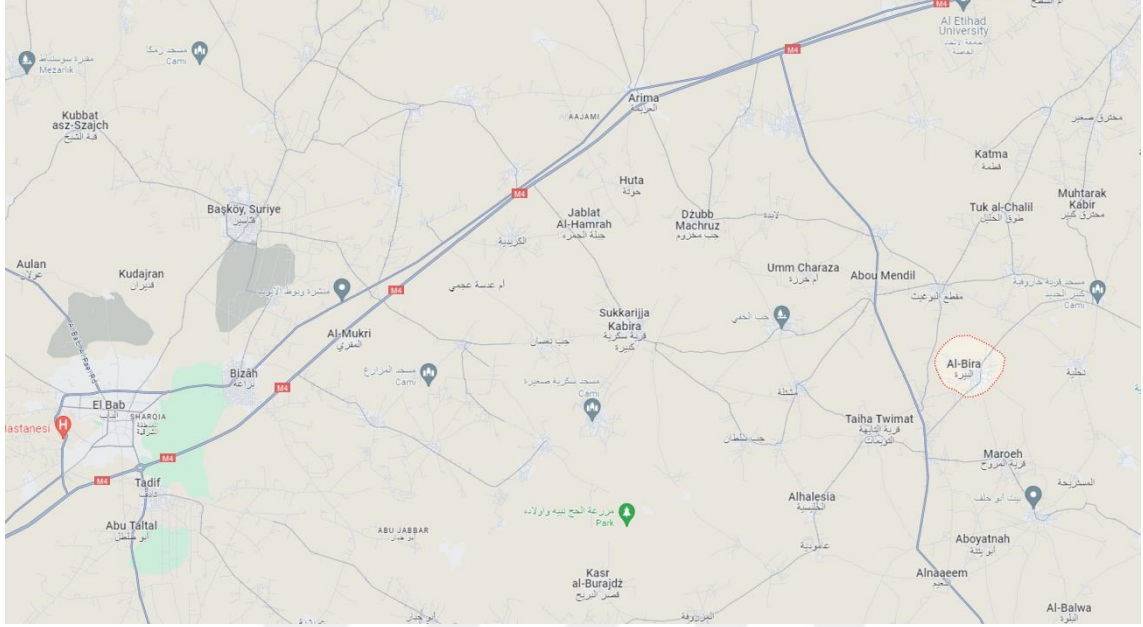
Sosyo-ekonomik ve jeo-stratejik öneme haiz olan Bîre, Memlûklü hâkimiyetine girişine kadar, Anadolu tarafında kalan iç bölgelerinde hüküm süren devletler tarafından bir süre daha elde tutulmuşsa da kıyı kesimlerinde aynı başarıyı gösterememişlerdir. Ancak kuruluşundan itibaren hızla büyüyen Memlûk Türk Devleti, Bîre'nin

tamamına hâkim olup şehri, sınır karakolu haline getirmiştir. Memlûk Türk Devleti kendileri için oldukça önemli olan Bîre'yi daima elde tutmayı başarmıştır. Bîre şehri, bu dönemde güneyden Anadolu'ya geçişin en önemli merkezi konumundadır. Ancak Bîre'nin Osmanlı hâkimiyetine geçişiyle (1516) eski önemini yitirdiği bilinmektedir.

EKLER

Ek 1:

Bîre karyesi (köyü)

Bkz.,

[https://www.google.com.tr/maps/@36.3771499,37.6807545,11.91z?hl=tr&authuser=0](https://www.google.com.tr/maps/@36.3771499,37.6807545,11.91z?hl=tr&authuser=0&entry=ttu)
&entry=ttu (Erişim tarihi: 05.03.2024, 08:57.)

Ek 2:

1259-1260 yıllarına tarihlenen ve İlhan unvanının geçtiği ilk sikke.

Bkz., Nitzan Amitai-Preiss and Reuven Amitai-Preiss, “Two Notes on the Protocol on Hülâgü’s Coinage”, **Israel Numismatic Journal**, s.126; Tuncay Aykut, “Yapı Kredi Sikke Koleksiyonu”, **Ak Akçe Moğol ve İlhanlı Sikkeleri**, İstanbul 1992, s.50.

Ek 3:

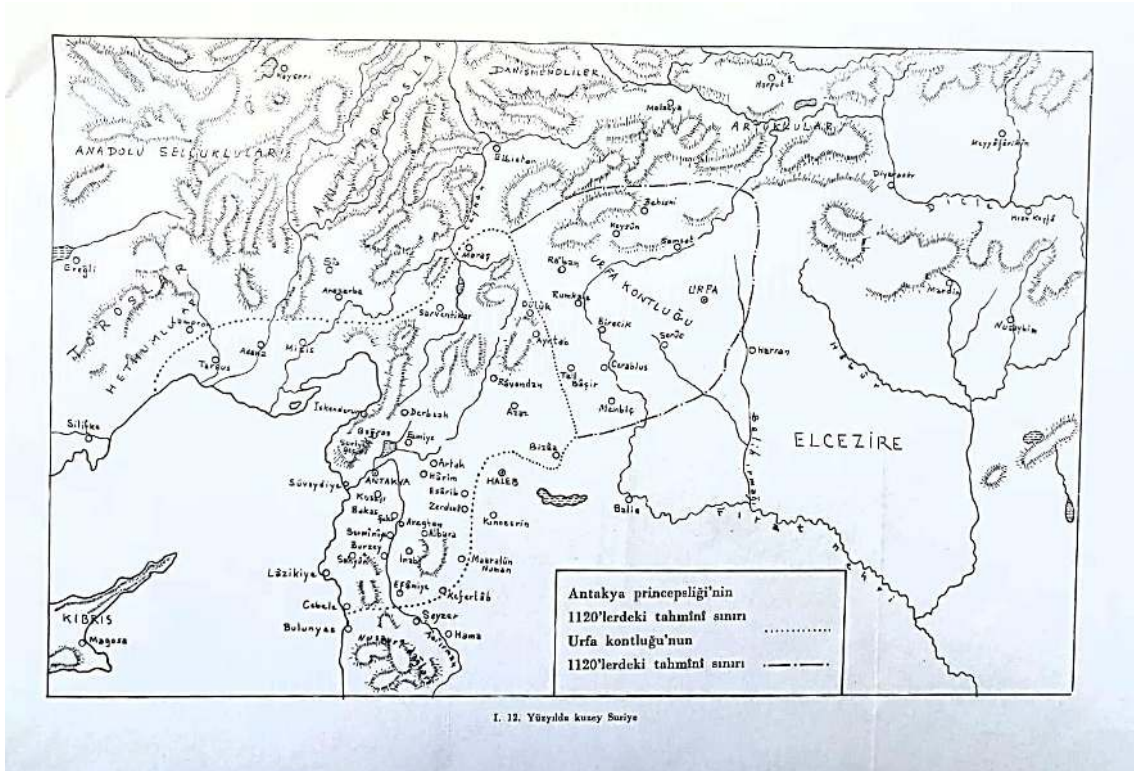

1272 yılındaki Bîre kuşatması sırasında Fırat Nehri'ni atlarıyla yüzerek aşan Memlûk askerleri.

Bkz., Hayton, *Fleur des histoires de la terre d'Orient*, Bibliothèque Nationale de France, NAF 886, f. 35v

<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b6000425w/f82.item>, (Erişim tarihi: 05.03.2024, 08:57.)

Ek 4:

XII. yüzyıl Bire ve Çevresi, bkz., S. Runciman, Haçlı Seferleri Tarihi II, s.463.

Ek 5:

Fırat Nehri tarafından Bîre Kalesi'ne giriş kısmı ve kentin surları (Kendi arşivimiz)

Ek 6:

Fırat Nehri tarafından Bire Kalesine giriş kapısında kayıp kitabenin ait olduğu düşünölen yer. (Kendi arşivimiz)

Ek 7:

Bire Kalesi'nin su ihtiyacının sağlandığı Su Kuyusu (Kendi arşivimiz)

Ek 8:

Bire Kalesi (Kendi arşivimiz)

Ek 9:

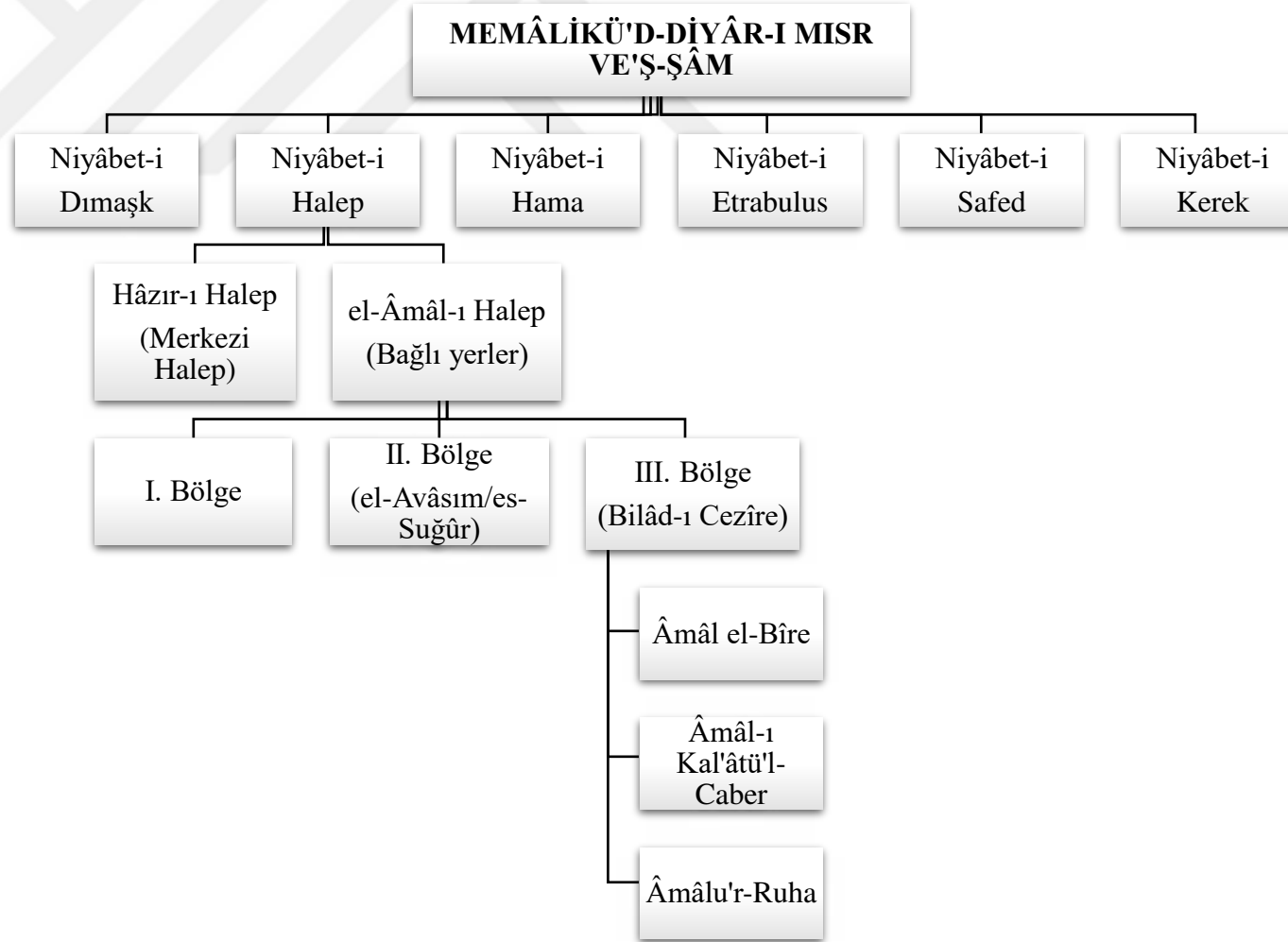
Istabl (Ahır) (Kendi Arşivimiz)

Ek 10:

Bîre Kalesi (Kendi arşivimiz)

Tablo 1:

BİBLİYOGRAFYA

ABDULMAJİD, S.A., **Abbâsilerin İlk Asrında Cezîre’de İsyan Hareketleri**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Diyarbakır 2016.

ABDURRAHMAN İBNÜ’L-CEVZÎ, **El-Muntazam Fî Târîhi’l-Ümem’de Selçuklular (H.430-485= 1038-1092)**, (Çev. A. Sevim), Ankara 2014.

ABDÜLAZİZ EL-ALEVÎ, “*İbn Fazlullah el-Ömerî*”, **DİA XIX**, s.483-484.

AÇANAL, H., **Urfa Tarihi**, Şanlıurfa 1997.

AĞIR, M., “*Memlûklarda Asabiyye*”, **Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 21**, (Güz 2008), s.1-16.

_____, “*Sultan Kalavun Devri Memlûk-İlhanlı Münasebetleri II. Humus Savaşı H.679/M.1281*”, **Akademik Bakış, 15**, (Ekim 2008), s.1-10.

_____, **Memlûk Tarihçilerine Göre Sultan Kalâvun Dönemi Siyasî Olayları**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir 2004.

AĞIRAKÇA, A., “*Müneccimbaşı, Ahmed Dede*”, **DİA XXXII**, s.4-6.

_____, “*İhşîdiler*”, **DİA XXI**, s.551-553.

AKA, İ., “*Kerîmüddin Aksarâyî*”, **DİA II**, s.293.

AKSARAYÎ, **Müsâmeretü’l-Ahbâr**, (çev. M. Öztürk), Ankara 2023.

- AKTAN, A., “*Bahrî Memlûklerden Sultan Kalâvun ve Hânedanı*”, **Belleten**, **226/LIX**, (Aralık 1995), s.605-620.
- _____, “*Sultan Kutuz ve Aynu-Calud Zaferi*”, **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, **10**, (Haziran 1991). s.181-201.
- ALBAYRAK, Y., **Antik Dönemde Edessa**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2000.
- ALGAZE, G., “*The Tigris-Euphrates Archaeological Reconnaissance Project, 1990*”, **IX Araştırma Sonuçları Toplantısı**, (Çanakkale- 27-31 Mayıs 1991), s.425-445.
- _____, **The Uruk System: the Dynamics of Expansion of Early Mesopotamian Civilization**, London 2005.
- ALINGE, **Moğol Kanunları**, (çev. C. Üçok), Ankara 1967.
- ALİ, H., “*Moğolları Durduran Savaş: Aynicâlût Savaşı*”, **Academic Platform Journal of Islamic Research** **VI/2**, (2022), s.292-308.
- AMİTAİ- PREİSS, R., “*Îlhân Unvanının Moğollar Arasında İlk Kullanımına Dair Tespitler*”, (çev. M. Uyar), **Tarih İncelemeleri Dergisi**, **XXIX/2**, (2014), s.645-656.
- AMİTAİ-PREİSS, N., -AMİTAİ-PREİSS, R., “*Two Notes on the Protocol on Hülagü’s Coinage*”, **Israel Numismatic Journal**, s.117-128.
- ANDREASYAN, H.D., “*Türk Tarihine Aid Ermeni Kaynaklar*”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi I/1** (Eylül 1949), s.401-438.

- ANSARI, A.S.B., “*Minhâc-ı Sirâc Cûzcânî*”, **DİA VIII**, s.98-99.
- APPIANOS, **Appian’s Roman History II (Books VIII Part II-XII)**, (eng. Trans.H. White), Harvard 1962.
- ARSAL, S.M., “*Çengizin Yasası*”, **Türk Hukuk Tarihi İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları**, İstanbul 1947, s.167-177.
- ARSLANTAŞ, Y., “*Memlûk-Moğol Mücadelesi ve Orta Doğu Tarihine Etkileri*”, **Belleten LXVII/250, (Aralık 2003)**, s.781-799.
- _____, **Memluklar Devrinde Suriye**, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ 1996.
- ARSLANTAŞ, Y.-YILMAZ, C.A., “*Hellenizmin Gölgesinde Diadokhlar Dönemi*”, **Fırat Üniversitesi SBD XXVII/2, (2017)**, s.361-375.
- ARENDONK, C. V., “*İbn Hacerü’l-Askalânî*”, **İA V/2**, s.735-737.
- AVCI, C., **İslâm Bizans İlişkileri (610-847)**, Ankara 2018.
- _____, “*İzzeddin İbn Şeddâd*”, **DİA XX**, s.374-376.
- _____, “*Nâib*”, **DİA XXXII**, s.311-312.
- AYALON, D., **Memlûk Ordusunun Yapısı Üzerine Araştırmalar I-II-III**, (çev. A. M. Ağır), Ankara 2015.
- AYAZ, F.Y., “*Memlûk-İlhanlı İlişkilerinde Bir Dönüm Noktası: Şakhab Savaşı (720/1303)*”, **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, IX/15, (2007)**, s.1-32.

- _____, **Memlûkler**, İstanbul 2020,
- _____. **Memlûkler**, Ankara 2020.
- _____, **Memlûk- Kıbrıs İlişkileri Kıbrıs'ta İlk Türk Hâkimiyeti**, Ankara 2016.
- AYDIN, C.- AYDIN, G., “*Batlamyus*”, **DİA V**, s.196-199.
- AYKUT, T., “Yapı Kredi Sikke Koleksiyonu”, **Ak Akçe Moğol ve İlhanlı Sikkeleri**, İstanbul 1992.
- ÂYNÎ, **İkdü'l-Cumân fî Târih-i Ehli'z-Zamân**, (tah. M. M. Emîn).
- AZÎMÎ, **Azimî Tarihi Selçuklularla İlgili Bölümler (H. 430-538= 1038/39- 1143/44)**, (çev. A. Sevim), Ankara 1988.
- BAĞCI, B., **Anadolu'daki Moğol Vali ve Komutanları**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2019.
- BARTHOLD, V.V., **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, (haz. H. Dursun Yıldız), İstanbul 2021.
- BASUĞUY, B., “*Yedinci Haçlı Seferi: el-Melikü'l-Muazzam Tûrânşâh, Saint Louis ve Mansûra Savaşı*” **Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, V/10, (Ekim-Kasım 2017), s.167-201.
- _____, **El-Melikü's-Sâlih Necmeddîn Eyyûb Döneminde Eyyûbî Devleti (637-647/1240-1249)**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 2016.
- BAYBARS EL-MANSÛRÎ ED-DEVADÂR, **et-Tuḥfetu'l-Mulûkiyye fî'd-Devleti't-Turkiyye Türk Devleti Konusunda**

- Sultânlara Armağan (1252-1312)**, (çev. H. Polat), Ankara 2016.
- _____, **Zübdetü'l-Fikre fî Târihi'l-Hicre**, (tah. R. Richards), Beyrut 1998.
- BAYINDIR, A., **Selçuklularda Saltanat Mücadeleleri**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Gaziantep 2017.
- BECKER, C.H., “*Belâzürî*”, **İA II**, s.467-468.
- BELÂZÛRÎ, **Fütûhu'l-Büldân Ülkelerin Fetihleri**, (çev. M. Fayda), İstanbul 2013.
- BERGREEN, L., **Marco Polo Venedik'ten Şang-tu'ya**, (çev. M. Zeybekoğulları), İstanbul 2021.
- BEZER, G.Ö. “*Zengî, İmâdüddin*”, **DİA XXXIV**, s.258-261.
- BİLGİÇ, C., **Memlûk Devletinde Sultanların Ünvan Lakab ve Nisbeleri**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2019.
- BİLGİN, O., “*Atâ Melik Cüveynî*”, **DİA VIII**, s.140-141.
- BİNGÖL, R., **İlhanlı Devleti'nde Abaka Han Dönemi (1265-1282)**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum 2020.
- BOSTAN, İ., “*Ba'lebek*”, **DİA V**, s.9-11.
- BOZKUŞ, Y.D., GÜLER, S.E., “*Urfa Tarihçesi ve Urfa'da Bulunmuş Ermenice Yazıtlar*”, **Kültür Araştırmaları Dergisi S.12 (2022)**, s.63-88.
- BROCKELMANN, C., “*İbn Kesîr*”, **İA V/2**, s.761-762.
- _____, “*İbnü'l- İbrî*”, **İA V/2**, s.861-862.

- _____, *“İbnü ’l-Cevzî”*, İA V/2, s.849.
- _____, *“Makrîzî”*, İA VII, s.206-208.
- _____, *“Ebülfidâ”*, İA IV, s.78.
- BUDAYEV, N.M., **Memluk Tarihinden Bir Yaprak Kim Bu Çerkesler**, İstanbul 2019.
- BULDUK, A., **El-Cezîre’nin Muhtasar Tarihi**, Elâzığ 2004.
- _____, **Mardin Tarihi**, Ankara 1999.
- CAHEN, C., **Türkiye’nin Doğu Anadolu Selçuklu Devleti 11.-14. Yüzyıl**, (çev. N. Epçeli), İstanbul 2022.
- _____, **Osmanlılardan Önce Anadolu**, (çev. E. Üyepazarcı), İstanbul 2012.
- CARPİNİ, **Moğolistan Seyahatnamesi 13. Yüzyılda Avrupa’dan Orta Asya’ya Yolculuk**, (çev. E. Ayan), İstanbul 2022
- CHANTRE, E., **Mission en Cappadoce (1893-1894)**, Paris 1898.
- CLOT, A., **Kölelerin İmparatorluğu Memlûklerin Mısır’ı**, (çev. T. Ilgaz), İstanbul 2005.
- CRUCIS, R.D.M., **Doğu Seyahatnamesi Bir Dominikan Keşişin Anadolu ve Ortadoğu Yolculuğu**, (çev. A. D. Altunbaş), İstanbul 2022.
- CÛZCÂNÎ, **Tabakât-ı Nâsirî Gazneliler, Selçuklular, Atabegliler ve Hârezmşâhlar**, (çev. E. Göksu), Ankara 2020.
- _____, **Tabakât-ı Nâsirî Moğol İstilasına Dair Kayıtlar**, (çev. M. Uyar), İstanbul 2022.

- CÜVEYNÎ, **Tarih-i Cihan Güşa**, (çev. M. Öztürk), Ankara 2022.
- ÇAKAR, E., “*Halep Sancağında Türkçe Yer Adları*”, **OTAM 11**, (Mart 2000), s.83-107.
- ÇELİK, A., **Fâtımîler Devleti Tarihi (909-1171)**, Ankara 2018.
- ÇELİK, B., **Hülegü Han’ın Hayatı ve Faaliyetleri**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2021.
- ÇELİK, M.Y., **Memlûkler Döneminde Antakya (1268-1516)**, Konya 2021.
- ÇETİN, A., **Memlûk Devleti’nin Kuzey Sınırı**, Ankara 2009,
- _____, **Memlûk Devletinde Askerî Teşkilât**, İstanbul 2007.
- _____, **Türk Tarihinde Memlûk Asırları Bir Kültür Tarih Denemesi**, İstanbul 2020.
- ÇETİN, Ş., **XV. Yüzyıl Memlûk Kaynaklarından Zubdetu Keşfu’l Memâlik ve Sosyal-Kültürel Açidan Değerlendirilmesi**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2008.
- ÇİNER, R., “*Gaziantep Çevresinde Paleolitik Buluntular*”, **DTCF Dergisi XVI/3-4 (1958)**, s.125-129.
- ÇUBUKCU, A., “*Baybars*”, **DİA V**, s.220-221.
- _____, “*İbn Abdüzzâhir*”, **DİA XIX**, s.289-291.
- _____, “*İyâz b. Ganm*”, **DİA XXIII**, s.498-499.
- ÇUHADAR, M.-YİĞİT, İ., “*İbn Tağrıberdi*”, **DİA XX**, s.385-388.

- DALKILIÇ, S., **Orta Asur Devleti'nin Ortaya Çıkışı ve I. Tiglat-Pileser Dönemi Siyasi Faaliyetler**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Nevşehir 2016.
- DANUU, A., *“Büyük Han Mengü'nün Devlet Anlayışı ve İlhanlı Devleti Kuruluşunda Etkisi”* **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, XI/2, (2015), s.2.
- DARİBAY, M., **Otrar Bölgesi ve İslâm Tarihindeki Önemi**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2011.
- DARKOT, B., *“Fırat”*, **İA IV**, s.622-626.
- DEMİR, A., **Urfa ve Çevresi Eyyubîler Tarihi**, İstanbul 2008.
- DEMİR, M., *“Eskiçağ Tarih Yazıcılığında Herodotos'un Yeri ve Önemi”*, **TİD XX/2**, (Aralık 2015), s.59-78.
- DEMİRCİ, M., *“Yassıçemen Savaşına Giden Süreçte Alâeddin Keykûbad ile Celâleddin Harzemşah Arasındaki Diplomatik Münasebetler, Elçiler ve Mektuplar”*, **SEMA**, 7, (Konya 2022), s.18-36.
- DEMİRKENT, I., *“Urfa Haçlı Kontluğu Tarihine Bir Bakış (1098-1146)”*, **Belleten LIII/206** (Nisan 1989), s.167-174.
- _____, **Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi I (1098-1118)**, Ankara 1990.
- _____, **Haçlı Seferleri**, İstanbul 2013.
- _____, **Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi II (1118-1146)**, Ankara 1994.
- DEMİRMEN, E.G., **Türkiye Selçuklu Sultanı I. Alâeddin Keykubâd'ın Hârezmşahla Devleti ile İlişkileri ve Hârezmliler**

- Sorunu**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2019.
- DENİZ, A., **Moğolların Anadolu Politikası ve İlhanlılar Devleti Tarihi**, İstanbul 2013.
- DİNÇOL, A.M., “*Ârâmîler*”, **DİA III**, s.268-270.
- DURAK, N., “*Çingiz Han’ın Yetiştği Kültürde Korku ve Korku Salma Taktikleri*” **Korku Kitabı**, (ed. E. G. Naskali), İstanbul 2014, s.223-240.
- _____, “*İlhanlılar*” **İslam Tarihi ve Medeniyeti Müslüman Türk Devletleri Tarihi II**, (ed. M. A. Alioğlu), İstanbul 2018, s.59-60.
- DURMUŞ, E., “*Memluklar Zamanında Rumkale*”, **Ortaçağ’dan Günümüze Rumkale ve Halfeti**, (ed. Y. Taş), İstanbul 2022, s.35-38.
- _____, **Siyasi, İktisadi ve Kültürel Açidan İlhanlı-Memlük Münasebetleri**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Şanlıurfa 2005.
- _____, “*Memlukler Zamanında Halep Naipliği’ne Bağlı Bir Şehir: “Birecik”*”, **Turkish Studies 9/4 (Spring 2014)**, s.413-427.
- DURMUŞ, İ., ERGİN, A.Ş., “*Zeynüddin İbnü’l-Verdî*”, **DİA XXI**, s.239-240.
- DURMUŞ, İ., “*Safedî*”, **DİA XXXV**, s.447-450.
- EBÛ’L FİDÂ, **Ebû’l-Fidâ Coğrafyası** (çev. R. Şeşen), İstanbul 2017.
- _____, **el-Muhtasar fî Ahbâri’l-Beşer II**, (tah. M. Deyyûb), Beyrut 1997.

- EBÜ'L-FEREC İBNÜ'L-İBRÎ, **Târîhu Muhtasari'd-Düvel**, (çev. Ş. Yaltkaya), Ankara 2011.
- EKİCİ, A.-PAYDAŞ, K., **Taş Devrinden Osmanlıya Urfa Tarihi**, Şanlıurfa 2008.
- ENGİN, A., “*Paleolitik Çağ’dan Roma Dönemi Sonlarına Kadar Birecik ve Çevresi*”, **Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri ile Rumkale’deki Taşınmaz Kültür Varlıkları**, (ed. A. Durukan), Ankara 1999, s.27-28.
- EMECEN, F. M., **İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası**, İstanbul 2010.
- ERGEÇ, F., “*Fırat Seleukeia’sı yahut Zeugma*”, **Anadolu Araştırmaları 16 (2002)**, s.201,226.
- ERGÜN, N., **Ayni Câlût Savaşı ve Neticeleri (658/1260)**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1999.
- EROĞLU, E., “*Ege Göçleri ve M.Ö I. Binde Anadolu*”, **Ahi Evran Üniversitesi SBED I/1 (2014)**, s.43-55.
- ERTUĞ, T., “*Tablhâne*”, **DİA XXXIX**, s.333-334.
- ERTUĞRUL, A., **Anadolu Selçukluları Devrinde Yazılan Bir Kaynak: Niğdeli Kadı Ahmed’in El-Veledü’ş-Şefîk Ve’l-Hâfidü’l-Halîk’i I**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İzmir 2009.
- ERZİ, A.S., “*İbn Bîbî*”, **İA V/2**, s.712-718.
- _____, “*İbn Şeddâd*”, **İA V/2**, s.825.
- ESKİKURT, A., **Musul Atabeğliği (Zengîlerin Son Devri ve Lü’lü’ Ailesi)**, İstanbul 2014.

- FAYDA, M., “*Belâzûrî*”, **DİA V**, s.392-393.
- GENCELİ KİRAGOS, **Moğol İstilası 1220-1265**, (çev. F. Hacısalıhoğlu- İ. Aslan), İstanbul 2018.
- GÖDE, K., **Eretnalılar (1327-1381)**, Ankara 2000.
- GÖK, H.İ., **Musul Atabeyliği Zengiler (Musul Kolu 1146-1233)**, Ankara 2013, s.241.
- GÖKBİLGİN, M.T., “*Müneccimbaşı*”, **İA VIII**, s.801-806.
- GÖKHAN, İ., “*Memlûk Devleti’nde Askerî Kölelik Hukuku*”, **Nevşehir Barosu Dergisi**, (2015), S.133-162.
- GÖKSU, E., “*Ok ve Yayın Türk Devlet Geleneği ve Hâkimiyet Anlayışındaki Yeri*”, **Turkish Studies**, V/2, (Spring 2010), s.986-1011.
- GREGORY EBÛ’L-FEREC, **Abû-l Farac Tarihi I-II**, (Ö. R. Doğrul), Ankara 1987.
- GROUSSET, R., **Stepler İmparatorluğu Attilâ, Cengiz Han, Timur**, (çev. H. İnalcık), Ankara 2022.
- GÜL, M., “*Mısır Memlûklarının Hudud Kalesi Rumkale ve Anadolu’da Memlûk İzleri*”, **FÜSBED XII/2**, (2002), s.359-366.
- _____, **Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu (Tarihî Arka Plan ve XIII- XVI. Yüzyıl Moğol Hâkimiyeti)**, İstanbul 2010.
- GÜLER, M.S., **Moğol İstîlâsı ve Aynicâlût Savaşı**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2018.

- GÜNAY, K., **Gazan Mahmud Han Döneminde Anadolu’da Meydana Gelen Moğol İsyanları (1295-1304)**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2003.
- GÜNEŞ, İ., “*Memlûk Sultanı I. Baybars’ın 1277 Yılındaki Anadolu Seferi*”, **FÜSBD, XX/2, (2010)**, s.343-360.
- GÜRBÜZ, M., **Hârizmşahlar Devlet Teşkilâtı, Ekonomi, Kültür**, İstanbul 2014.
- GÜRPINAR, O., YALÇIN, M.N., GÖZÜBOL, A.M., VD; “*Birecik (Şanlıurfa) Yöresinin Temel Jeolojik Özellikleri ve Jeolojik Miras Envanteri*”, **TÜBA-KED 2 (2004)**, s.157-168.
- HÂNDMÎR, **Habîbü’s-Siyer**, (tah. M. Debirsilki) Tahran 1380.
- HAREKÂT, İ., “*Berîd*”, **DİA V**, s.498-501; Hatice Güler, *Memlûklerde Berîd Teşkilâtı*”, **TOD XII/39 (Nissan 2019)**, s.202-225.
- HAWKINS, J.D., “*The Hittite Name of Til Barsip: Evidence from a New Hieroglyphic Fragment from Tell Ahmar*”, **Anatolian Studies XXXIII (1983)**, s.131-136.
- HEREDOT, **The Histories of Heredotus**, (Eng. tra. H. Carry), New York 1904.
- HINZ, W., **İslâm’da Ölçü Sistemleri**, (çev. A. Sevim), İstanbul 1990.
- HOLT, P.M., **Haçlılar Çağı 11. Yüzyıldan 1517’ye Yakındoğu**, (çev. Ö. Arıkan), İstanbul 1999.
- HONIGMANN, E., “*Rahbe*”, **İA IX**, s.601.
- _____, **Bizans Devleti’nin Doğu Sınırı**, (çev. F. Işıltan), Ankara 1970.

- _____, “*Rum Kale*”, İA IX, s.777.
- HOVANNİSİAN, R.G. **Ermeni Tigrankert/ Diarbekir ve Edessa/Urfa**, California 2006.
- Hudûdü’l Âlem Mine’l-Meşrik İle’l-Mağrib**, (çev. A. Duman, M. Ağarı), İstanbul 2020.
- HUNKAN, Ö.S., “*1018 Anadolu (Rûm) Seferini Çağrı Bey Yönetimindeki Oğuzlar mı Gerçekleştirdi?*”, **Akademi Günlüğü Toplumsal Araştırmalar Dergisi I/3 (güz 2006)**, s.77-87.
- İBN ABDÜZZÂHİR, **Kâtibinin Gözünden Sultan Baybars**, (çev. A. Usta), İstanbul 2021.
- İBN BATTÛTA, **İbn Battûta Seyahatnâmesi**, (çev. A. S. Aykut), İstanbul 2023.
- _____, **İbn Battûta Seyahatnâmesi**, (çev. A. S. Aykut), İstanbul 2004.
- İBN BÎBÎ, **El-Evâmirü’l-Alâ’iyye fî’l-Umûri’l-Alâ’iyye Selçukname**, (çev. M. Öztürk), Ankara 2020.
- İBN ECÂ, **İbn Ecâ Seyahatnamesi Bir Türk Seyyahın Kaleminden**, (çev. M. Şeker), İstanbul 2018.
- İBN HACER, **ed-Dürerü’l-Kâmine fî Âyanü’l-Miete’s-Sâmine III**, Beyrut 1993.
- İBN HAVKAL, **10. Asırda İslâm Coğrafyası**, (çev. R. Şeşen), İstanbul 2014.
- İBN KALÂNİSÎ, **Şam Tarihine Zeyl I. ve II. Haçlı Seferleri Dönemi**, (çev. O. Özatağ), İstanbul 2021.

- İBN ŞEDDÂD, **Baybars Tarihi al-Melik al-Zahir (Baybars) Hakkındaki Tarihin İkinci Cildi**, (çev. M. Ş. Yaltkaya), Ankara 2000.
- İBNİ TAĞRİBERDÎ, **el-Menhelü's-Sâfi ve'l-Müstevfi bâde'l-Vâfi IX**, (tah. M. Muhammed Emin), Kahire 1984.
- _____, **en-Nücûmu'z-Zâhire fi Mülûk-ı Mısır ve'l-Kahire VII**, (tah. M. H. Şemseddin), Beyrut 1992.
- _____, **En-Nücûmu'z-Zâhire (Parlayan Yıldızlar)**, İstanbul 2013.
- İBN-İ VÂSİL, **Kitâb-ı Müferricü'l-Kurûb fi Ahbâri Benî Eyyûb III**, (tah. C. Seyyal), Kahire 1953-1960.
- İBN-KESÎR, **el-Bidaye ve'n-Nihaye Büyük İslam Tarihi**, (çev. M. Keskin), İstanbul 1994.
- İBNÜ'L-ADÎM, **Zübdetü'l-Haleb min Târîhi Haleb'de Selçuklular (H. 447-521= 1055-1127)**, (çev. A. Sevim), Ankara 2014.
- İBNÜ'L-CEVZÎ, **El-Muntazam fi Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular (H. 430-485= 1038-1092)**, (çev. A. Sevim), Ankara 2014.
- İBNÜ'L-ESÎR, **İslâm Tarihi (El Kâmil Fi't- Târîh Tercümesi) I-XII**, (çev. M. B. Eryarsoy), İstanbul 1991.
- İBNÜ'L-EZRAK, **Târîhu Meyyâfârikîn ve Amîd Târîhi (Artuklular Kısım)**, (çev. A. Savran), Erzurum 1992.
- İBNÜ'L-VERDÎ, **Bir Ortaçağ Şairinin Kaleminden Selçuklular**, (çev. M. Alican), İstanbul 2019.

- İSFAHÂNÎ, **Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi**, (çev. Kıvâmüddin Burslan), Ankara 2016.
- _____, **el Bark el-Şâmî**, (nşr. Ramazan Şeşen), İstanbul 1979.
- İŞPİRLİ, M., “*Kalkaşendî*”, **DİA XXIV**, 263-265.
- JUYBOLL, T.W., “*İbnülkalânî*”, **İA V/2**, s.862-863.
- KAÇAR, Y., **Bahrî Memlûk Devleti’nin Eğitim Sistemi ve Medreseler (1250-1382)**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Tokat 2006.
- KADI ŞUHBE, **Târih-i İbn-i Kadî Şuhbe III**, (A. Derviş), Dimaşk 1977.
- KAFESOĞLU, İ., “*Doğu Anadolu’ya İlk Selçuklu Akını (1015-1021) ve Tarihi Ehemmiyeti*”, **60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuat Köprülü Armağanı** (Ayrıbasım) İstanbul 1953.
- _____, “*Kalkaşandî*”, **İA VI**, s.134-139.
- KALKAŞANDÎ, **Kitâb-ı Subhü’l-A’sâ, IV**, Kahire 1914.
- KALLEK, C., “*Takıyyüddin İbn Kâdî Şühbe*”, **DİA XX**, s.102-103.
- KANAT, C., “*Gazan Han Zamanında Memlûk Devletine İltica Eden Uyratlar*”, **Tarih İnceleme Dergisi**, **15/I**, (1 Haziran 2000), s.105-120.
- _____, “*Memlûk Devleti’nde İktidar Değişikliği Bahrî Memlûklar’dan Burcî Memlûklar’a*”, **Prof. Dr. Işın Demirkent Anısına**, İstanbul 2008, s.541-545.
- _____, “*Memlûklerin Baybars Zamanındaki Suriye-Çukurova Siyaseti ve Bu Siyasetin Çukurova’nın*

- Türkleşmesindeki Rolü”, III. Uluslararası Çukurova Halk Kültürü Bilgi Şöleni Bildiriler, Adana 1999, s.423-434.*
- _____, “*Baybars Zamanında Memlûk- İlhanlı Münasebetleri (1260-1277)*”, **TAD 16/1**, (Haziran 2001), s.43-45.
- KANDEMİR, M.Y., “*İbn Hacer el-Askalânî*”, **DİA XIX**, s.514-531.
- KARAASLAN, Y.Z., **İlhanlı Hükümdarı Abaka Han ve Etrafdaki Dünya (1265-1282)**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Bursa 2022
- KARABABA, H., **Memlûk Sultanı Seyfeddin Kutuz’un Hayatı, Siyasi ve Askeri Kariyeri**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Çankırı 2018.
- KARACA, A., **Harezmşahlar Devleti’nin Büyük Selçuklu Devleti ve Türkiye Selçuklu Devleti ile Olan İlişkileri**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Nevşehir 2021.
- KARADENİZ, H.B., “*XVI. Yüzyılda Rumkale*”, **Belleten LXII/234**, (Ağustos 1998), s.425-456.
- KARAN, C., ““*el-Cezire*” Üzerine Bir Literatür Çalışması (Fethinden Abbasilerin İlk Dönemine Kadar)”, **KTÜ İFD III/1 (2016)**, s.115-116.
- KAYMAZ, N., **Pervâne Mu’înü’-d-dîn Süleyman**, Ankara 1970.
- KAZVINÎ, **Târih-i Güzide**, (çev. M. Öztürk), Ankara 2018.
- KEÇİŞ, M., **Trabzon Rum İmparatorluğu ve Türkler 1204-1404**, Ankara 2013.

- KELEŞ, B., “*Vilâyet-i Ermen Vâlisi Emir Sutay Noyan ve Sutaylılar*”, **MUTAD**, VIII/1, (2021), s.73-90.
- _____, **Bahrî Memlûklerde Bölgesel ve Uluslararası İlişkiler (1250-1382)**, Ankara 2020.
- _____, “*Memlûkler Döneminde İdarî Yapı*”, **Türkler Ansiklopedisi V**, Ankara 2002, s.589-609.
- KELEŞ, E., “*Doğu Anadolu’da Celâleddin Harezmsâh’ın Faaliyetleri ve Harezmsâh Mirası*”, **Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi**, IV/2, (2019), s.122-146.
- KESİK, M., “*Sultan I. Mes’ud-Nüreddîn Mahmûd b. Zengî İttifakı ve Urfa Haçlı Kontluğu’nun Yıkılışı*”, **Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi 3** (2018), s.83-99.
- KILIÇ, M., “*Celaleddin Harizmşah’tan Sonra Anadolu ve Suriye’de Harizmliler*”, **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, V/2, (Aralık 2001), s.415-426.
- _____, **Halep Eyyûbîleri el-Melikü’n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Devrinde Eyyûbîler Devleti**, Ankara 2019.
- KINAL, F., **Eski Anadolu Tarihi**, Ankara 1998.
- KIZILTOPRAK, S., “*Memlûk sistemi*”, **Türkler Ansiklopedisi V**, Ankara 2002, s.610-638.
- _____, “*Memlûk*”, **DİA XXIX**, s.87-90.

- KOCA, S., “Türkiye Selçuklu Tarihinin Akışını Değiştiren ve Anadolu’nun Kaderini Belirleyen Savaş: Köse Dağ Bozgunu”, **TAD**, **37**, s.35-84.
- KOÇ, H., **Hız. Ömer Döneminde (634-644) el-Cezîre’nin Fethi**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Şanlıurfa 2019.
- KOÇAK, Ö., **Moğol Vali ve Noyanları (1206-1259 Yılları Arası)**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Karaman 2021.
- KOÇKUZU, A.O., “Bedreddin Aynî”, **DİA IV**, s.271-272.
- KOLUKISA, Z.Ü., **Es-sülûk li-Ma’rifeti Düveli’l-müluk Adlı Eserin I. Cildi (Eyyubiler Kısımının) Çevirisi ve Değerlendirilmesi**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2022.
- KONAK, İ., **Abbasiler Döneminde el-Cezîre Bölgesindeki Hârici Ayaklanmaları**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Şanlıurfa 2006.
- _____, “Hicretin İlk 200 Yılında Kinnesrîn Şehrinin İdari ve Kültürel Durumu”, **İTAD**, **5**, (2019), s.1-14.
- KOPRAMAN, K.Y., “Burciyye”, **DİA VI**, s.419-420.
- _____, “Mısır Memlûkleri”, **Makaleler**, Ankara 2005, s.561-562.
- _____, “Mısır Memlûkleri (1250-1517)”, **Türkler Ansiklopedisi V**, Ankara 2002, s.166-216.
- _____, “El-Memâlik El-Bahriye (Bahri Memlûkler) Devri (1250-1382)”, **Prof. Dr. Kâzım Y. Koprman**

Makaleler, (Yay. Haz. E. S. Yalçın- A. Çetin), Ankara 2005.

_____, “Mısır *Memlûkleri*” **Prof. Dr. Kâzım Y. Koprman Makaleler**, (Yay. Haz. E. S. Yalçın, A. Çetin), Ankara 2005.

_____, “*Baybars I*”, **DİA V**, s.221-223.

KORYKOSLU HAYTON, **Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı Memlûklere Karşı Avrupa-Moğol İttifakı Tasarısı (1307)**, (çev. A. T. Özcan), İstanbul 2023.

KÖK, B., “*el-Melikü’s-Sâlih, Eyyûb*”, **DİA XXIX**, s.80.

_____, “*Nûreddin Mahmud Zengî*”, **DİA XXXIII**, s.259-262.

_____, “*Samerra’nın Kuruluşu*”, **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 19, (Erzurum 2003), s.1-42.

KÖKSAL, M., “*Harizmşahları Yıkıma Götüren Olay: Otrar Faciası (1218)*” **Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi XI/1**, s.171-185.

KÖPRÜLÜ, M.F., “*Cûzcânî*”, **İA III**, s.230-236.

_____, “*Cüveynî*” **İA III**, s.249-255.

KÖROĞLU, K., **Eski Mezopotamya Tarihi Başlangıçtan Perslere Kadar**, İstanbul 2016.

KUDÂME İBN CAFER, **Kitabü’ Harac (Fetihler, Siyaset, Coğrafya, Vergiler, Bürokrasi)**, (çev. R. Şeşen), İstanbul 2018.

KURTULUŞ, R., “*Hudûdü’l-Âlem*”, **DİA XVIII**, s.304.

- KUŞÇU, A.D., **Eyyûbî Devleti Teşkilatı**, Ankara 2013.
- _____, “İlhanlı Devleti’nin Kuruluşu ve Memlûklerle İlk Teması”, **Türkler Ansiklopedisi VIII**, Ankara 2002, s.619-641.
- _____, **İlhanlı- Memlûk Münâsebetleri**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1998.
- KÜÇÜKAŞCI, S., “Mudar (Benî Mudar)”, **DİA XXX**, s.356-358.
- KÜTÜK, A., “Orta Çağ’da Bir Kale Şehir: Rahbe ve Tarihi”, **Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi VII/2**, (Aralık 2021), s.1-28.
- KRATCHKOWSKY, I., “Nüveyri”, **İA IX**, s.374-375.
- KRENKOW, F., “Safedî”, **İA X**, s.50-52.
- LEVANONI, A., “Ayn Câlût Savaşı: Memlûk Tarih Anlatılarında Paradigmatik Bir Tarihsel Olay”, (çev. K. Durmuşoğlu), **Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi V/9**, (Ocak 2023), s.391-402.
- LEWIS, B., “İsmaililer”, **İA V/II**, s.1123.
- M. STRECK, “Birecik”, **İA II**, s.629-632.
- MARGOLİOUTH, D. S., “Baybars”, **İA II**, s.363-364.
- MARÇAİS, “Aynî”, **İA II**, s.70-72.
- MAKRİZÎ, **el-Mevâiz ve’l-İtibar bi-Zikri’l-Hıtat ve’l-Âsâr III**, (Tah. M. Zeynuhum- M. Şarkavî), Kahire 1998.
- _____, **es-Sülûk li-Mârifet-i Düveli’l-Mülûk, I-II-III-V**, (tah. M. A. Âtâ), Beyrut 1997.

- MATTSSON, E., “İmâdüddin”, İA V/2, s.978-979.
- MEMİŞ, E., **Eskiçağ Tarihinde Doğu-Batı Mücadelesi**, Konya 2009.
- _____, **Eskiçağ Türkiye Tarihi**, Bursa 2017.
- MERÇİL, E., **Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, İstanbul 2017.
- _____, “Sultan Selâhaddîn Eyyûbî’nin Anadolu’daki Türk Devletleriyle Münasebetleri” **Belleten LIV/ 209 (Nisan 1990)**, s.417-426.
- MIYNAT, A., “Malazgirt Savaşı Sonrası Selçuklular ve Bizans Arasında Üç Ermeni Figür: Philaratos Brachamios, Gabriel (Khoril) ve Theodore Hetum (Toros)”, **USAD 12, (2020)**, s.317-336.
- Moğolların Gizli Tarihi**, (çev. A. Temir), Ankara 1986.
- MÜHELLEBÎ, **Kitâbü’l-Azîzî (el-Memâlik ve’l-Mesâlik) Yollar ve Ülkeler Kitabı**, (çev. M. Ağarı), İstanbul 2023.
- MÜNECCİMBAŞI, **Câmiu’d-Düvel Selçuklular Tarihi I-II**, (çev. A. Öngül), İstanbul 2017.
- MÜVERRİH VARDAN, **Türk Fetihleri Tarihi**, (çev. H. D. Andreasyan), İstanbul 2017.
- NAZMÎ-ZÂDE MURTAZA, **Gülşen-i Hulefâ: Bağdat Tarihi 762-1717**, (çev. M. Karataş), Ankara 2014.
- NESEVÎ, **Celâleddin Hârizmşah Biyografisi**, (Çev. N. Asım), İstanbul 2021.

- NOBUTAKA, N., “*The Rank and Status of Military Refuges in the Mamluk Army: A Recinsideration of the Wâfidîyah*”, **Mamlûk Studies Review**, X/1, (2006), s.55-81.
- NÜVEYRÎ, **Nihâyetü’l-Ereb fi Fünûnu’l-Edeb**, (tah. N. M. Fevvâz, H. K. Fevvâz), Beyrut 2004.
- OSTROGORSKY, G., **Bizans Devleti Tarihi**, (çev. F. Işıltan), Ankara 2017.
- ÖĞÜT, T., **XVIII. ve XIX. Yüzyılda Birecik Sancağında İktisadi ve Sosyal Yapı**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmış Doktora Tezi), İstanbul 2008.
- ÖMERÎ, **Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım**, (çev. A. Batur), İstanbul 2014.
- ÖZ, M., “*Ahmed b. Abdülvehhâb Nüveyrî*”, **DİA XXXIII**, s.30-306.
- ÖZAYDIN, A., “*Ebü’l-Fidâ*”, **DİA X**, s.320-321.
- _____, “*İzzeddin İbnü’l- Esîr*”, **DİA XXI**, s.26-27.
- _____, “*Nesevî*”, **DİA XXXII**, s.577-578.
- _____, “*Târîh-i Güzîde*”, **DİA XL**, s.82-83.
- _____, “*Aynicâlût Savaşı*”, **DİA IV**, s.275-276.
- _____, “*Ebü’l-Fidâ İbn Kesîr*”, **DİA XX**, s.132-134.
- _____, “*el-Bidâye ve’n-Nihâye*”, **DİA VI**, s.131-132.
- _____, “*Hamdullah el-Müstevfî*”, **DİA XV**, s.454-455.
- _____, “*İbn Bîbî*”, **DİA XIX**, s.379-382.
- _____, “*İbnü’l-İbrî*”, **DİA XXI**, s.92-94.

- _____, “İbnü’l-Kalânî”, **DİA XXI**, s.99-100.
- _____, “Tutus”, **DİA XLI**, s.446.
- ÖZBEK, S., **Moğolları Durduran Türk Sultan Baybars**, Ankara 2018.
- _____, “Moğol İstilâsının Durak Noktası Ayn-câhut Savaşı ve Sonuçları”, **Askeri Tarih Bülteni XVI/31**, Ankara 1991, s.11-22.
- _____, **El-Melikü’z-Zâhir Rükne’d-din Baybars El-Bundukdârî (?- 1277) Hayatı ve Faaliyetleri**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1988.
- ÖZEL, H., **Kıpçak Uruk ve Boyları**, Ankara 2020.
- ÖZER, M., **Büyük Moğol İmparatorluğu ve İlhanlılar’da Taht Mücadeleleri**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2019.
- ÖZGÜDENLİ, O.G., **Moğol İranında Gelenek ve Değişim Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)**, İstanbul 2009.
- _____, “Reşîdüddin Fazlullah-ı Hemedânî”, **DİA XXXV**, s.19-21.
- _____, “Târîh-i Cihângüşâ” **DİA XL**, s.77-79.
- _____, “Moğollar”, **DİA XXX**, s.225.
- ÖZKUYUMCU, N., “Tolunoğulları”, **DİA XLI**, s.233-236.
- ÖZÜR, N.K., “Strabo’nun Coğrafyası”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Coğrafya Dergisi XXX**, (İstanbul 2015), s.79-90.

- PAYDAŞ, K., “*Moğol İstilasından Sonra Urfa ve Harran’a Yerleşen Harezmliler*”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, 150, (Haziran 2004), s.155-165.
- PAYDAŞ, K.-NARİN, Ö., “*Orta Çağ’da Türk Hâkimiyetinde Birecik Şehri ve Tarihi Ehemmiyeti*”, **SUTAD** 56 (2022), s.13-51.
- PEDERSEN, “*İbn Abdüzzâhir*”, **İA V/2**, s.695.
- PTOLEMY, **Cladius Ptolemy the Geography**, (Eng. trans.E. Luther), New York 2011.
- REŞİDÜDDİN FAZLULLAH, **Câmiu’t- Tevârih (İlhanlılar Kısmı)**, (çev. İ. Aka, M. Ersan, A. H. Khelejani), Ankara 2022.
- _____, **Câmiü’t-Tevârîh Selçuklu Devleti**, (çev. E. Göksu-H. H. Güneş), İstanbul 2010.
- ROUX, J.P., **Moğol İmparatorluğu Tarihi**, (çev. A. Kazancıgil, A. Bereket), İstanbul 2001.
- _____, **Türklerin Tarihi Pasifik’ten Akdeniz’e 2000 Yıl**, (çev. A. Kazancıgil, L. A. Özcan), İstanbul 2020.
- RUNCIMAN, S., **Haçlı Seferleri Tarihi I-II-III** (çev. F. Işıltan), Ankara 2019.
- RUYSBROECK, W.V., **Mengü Han’ın Sarayına Yolculuk (1253-1255)**, (çev. Z. Kılıç), İstanbul 2022.
- RHODOKANAKIS, N., “*İbn Kâdi Şühbe*”, **İA V/2**, s.760.
- SAFEDÎ, **Âyânu’l-Asr ve Âvânu’n-Nâsr IV**, (tah. A. Ebu Zeyd, N. Ebu Amşe, M. Mevid, M. Salim Muhammed), Şam 1998.

- _____, **Âyânu'l-Asr ve Âvânu'n-Nâsr IV**, (tah. A. M. Abdülhamid), Beyrut 2009.
- SAĞLAM, A., “*Memlûk Tahtında Moğol Asıllı Bir Sultan: Zeyneddin Ketboğa ve Saltanat Dönemi (694-696/1294-1296)*”, **Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, II/2 (Sonbahar 2015), s.53-79.
- _____, **Suriye’de Hâkimiyet Mücadelesi İlhanlılar-Memlûkler (1298-1304)**, İstanbul 2017.
- _____, “*Hüsameddin Lâcîn ve Saltanat dönemi (696-698/1296-1299): Memlûkler’de Meşrutî Bir Sultan Teşebbüsü ve Akâmeti*”, **Tarih İnceleme Dergisi XXXII/1, (2017)**, s.155-190.
- _____, **En-Nâsir Muhammet Devri Memlûk Türk Devleti**, Ankara 2021.
- SACHAU, E., **Reise in Syrien und Mesopotamien**, Leipzig 1883.
- SAUVAGET, J., “*Haleb*”, **İA V/1**, s.120.
- SARI, A., **XVI. Yüzyılda Dulkadirli Türkmenleri**, (Yayınlanmış doktora Tezi), Ankara 2015.
- SAVRAN, A., “*İbnü'l-Ezrak el-Fârikî*”, **DİA XXI**, s.34-35.
- SEVİM, A., “*İbnnü'l-Adîm*”, **DİA XX**, s.478-479.
- _____, **Anadolu Fatihî Kutalmışoğlu Süleymanşah**, Ankara 2018.
- _____, **Anadolu’nun Fethi Selçuklular Dönemi**, Ankara 2014.

- _____, **Suriye- Filistin Selçuklu Devleti Tarihi**, Ankara 1989.
- _____, “*Azîmî*”, **DİA IV**, s.330-331.
- _____, “*Nâvekiyye Türkmenleri Sorunu*”, **Atatürk Kültür Merkezi Dergisi**, **IX/26 (1996)**, s.789-792.
- _____, **Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur**, Ankara 1990.
- SEVİM, A., -MERÇİL, E., **Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât ve Kültür**, Ankara 2020.
- SEYYİD, E.F., “*Makrizî*”, **DİA XXVII**, s.448-451.
- _____, “*Mesâlikü’l-Ebsâr*”, **DİA XXIX**, s.265-266.
- SEHAVÎ, **Vecîzü’l-Kelâm Fi’z-Zeyli ‘Alâ Düveli’l-İslâm**, (thk. B. Avvad Maruf, İ. Faris Harestani, A. El-Hatimi), Beyrut, ty.
- SİBT İBNU’L-CEVZÎ, **Mir’âtü’z-Zamân Fî Târîhi’l-Âyân’da Selçuklular**, (Çev. A. Sevim), Ankara 2011.
- SOBBERNHEIM, M., “*Memlûkler*”, **İA VII**, s.689-692.
- SOLAK, K., “*Moğğol Sülemiş ve Timurtaş İsyanları Karşısında Anadolu’da Türkmenlerin Tutumu*”, **Cappadocia Dergisi**, **3, (2014)**, s.63-64.
- SÖYLEMEZ, M.M., “*Berd Teşkilatının Menşesine Dâir Bazı Yeni Bulgular*”, **İslâmiyât IV/I, (2001)**, s.139-147.
- SPULER, B., **İran Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devleri, 1220-1350**, Ankara 2011.

- STEWART, A., ““En Şanlı Kalelerden Biri”: Kahire Sultanlığında Rumkale”, **Ortaçağdan Günümüze Rumkale**, (ed. Scott Redford), İstanbul 2022, s.130-131.
- STRANGE, G.L., **Doğu Hilafetlerinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya) İslam Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar**, (çev. A. Eskikurt- C. Tomar), İstanbul 2015.
- SÜMER, F., “Kösedağ Savaşı”, **DİA XXVI**, s.272-273.
- _____, “Kutalmış”, **DİA XXVI**, s.480-481.
- _____, **Anadolu’da Moğollar**, Ankara 2022.
- SÜRYANİ MİHAİL, **Süryani Patrik Mihail Vekayinâmesi II**, (çev. H. Andreasyan), (TTK Kütüphanesinde Bulunan Yayınlanmamış Nüsha), İstanbul 1944.
- ŞEŞEN, R., “Eyyûbiler”, **Türkler Ansiklopedisi V**, Ankara 2002, s.102-128.
- _____, “İmâdüddin el-İsfahânî” **DİA XXII**, s.174-176.
- _____, **Müslüman Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, İstanbul 1998.
- _____, **Salahaddin’dan Baybars’a Eyyubiler- Memlûklar (1193-1260)**, İstanbul 2007.
- _____, “Cezîre”, **DİA VII**, s.509-511.
- _____, “Selâhaddîn-i Eyyûbî”, **DİA XXXVI**, s.337-340.
- _____, **Haçlılar ve Moğollar Önünde Sultan Baybars**, İstanbul 2021.
- _____, **Selâhaddîn Eyyûbî ve Devlet**, İstanbul 1987.

- _____, **Sultan Kalavun ve Oğlu El-Melikü'l-Eşref Devri**, İstanbul 2018.
- TAŞKIRAN, H., “*Emir Sâdeddin Köpek’in Yükselişi ve Düşüşü*”, **Türk-İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, III/7, (2016), s.182-190.
- TEKİN, O., **Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş**, İstanbul 2016.
- TEKİNDAĞ, Ş., “*Melikü’s-Sâlih*”, **İA VII**, s.675.
- _____, “*XIV. Asrın Sonunda Memlûk Ordusu Al-Mamâlik as-Sultânîya-Iktâ’lı Askerler- Memâlîk al-Umarâ-Yardımcı Kuvvetler*”, **Tarih Dergisi XI/15**, (1990), s.85-94.
- _____, **Berkuk Devrinde Memlûk Sultanlığı (XIV. Yüzyıl Mısır Tarihine Dair Araştırmalar)**, İstanbul 1961.
- TEMİR, A., “*Anadolu’da İlhanlı Valilerinden Samağar-Noyan*”, **Fuat Köprülü Armağanı’ndan Ayrı Basım**, İstanbul 1953.
- THOMAS, A., **les Peintures Murales du Palais de Tell Ahmar les Couleurs de l’empire Assyrien**, Paris 2019.
- TOGAN, Z.V., **Umumî Türk Tarihi’ne Giriş I En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar**, İstanbul 1981.
- _____, “*Raşîd-üd-din Tabîb*”, **İA IX**, s.705-712.
- _____, **Umumî Türk Tarihi’ne Giriş I**, İstanbul 1981.
- TOGAY, A.H., **Sasani- Bizans İlişkileri (VI. ve VII. Yüzyıllar)**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Nevşehir 2018.

- TOMAR, C., **Memluk Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesi (1240-1260)**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1996.
- _____, “*el-Melikü 'l-Muazzam*”, **DİA XXIX**, s.71-73.
- _____, “*el-Melikü 'n-Nâsir, Dâvûd*”, **DİA XXIX**, s.76-77.
- _____, “*Şecerüddür*” **DİA XXXVIII**, s.404-405.
- TRITTON, A.S.- GIBB, H.A.R., “*The First and Second Crusades from an Anonymous Syriac Chronicle*”, **JRAS 1** (Jan. 1933), s.69-101.
- TUNCEL, M., “*Fırat*”, **DİA XIII**, s.31-33.
- TURAN, O., “*Eski Türklerde Okun Hukukî Bir Sembol Olarak Kullanılması*”, **Belleten 9/XXXV**, (Temmuz 1945), s.305-318;
- _____, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, İstanbul 2013.
- _____, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, İstanbul 2022.
- _____, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, İstanbul 2012.
- _____, **Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar**, Ankara 2014.
- _____, “*Süleyman Şah I*”, **İA XI**, s.201-202.
- UMAR, B., **Türkiye'deki Tarihsel Adlar**, İstanbul 1993.
- UNAT, Y., “*Zîc*”, **DİA XLIV**, s.397-398.

- URFALI MATEOS, **Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952- 1136) ve Papaz Grigor’un Zeyli (1136-1162)**, (çev. H. D. Andreasyan), Ankara 2019.
- UYAR, M., *“İlhanlı-Memlûk Mücadelesinde Bir Kırılma Noktası: Vâdî El-Hazindâr Savaşı”*, **ICANAS, (September 2007)**, s.3253-3260.
- _____, **İlhanlı (İran Moğolları) Devleti’nin Askerî Teşkilatı (Ortaçağ Moğol Ordularında Gelenek ve Dönüşüm)**, Ankara 2020.
- UZUN, E., **XV. Ve XVI. Yüzyıl Osmanlı Tarih Yazıcılarına Göre Deşt’i Kıpçak ve Altın Ordu**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Trabzon 2017.
- UZUNÇARŞILI, İ.H., **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri**, Ankara 2019.
- _____, **Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal**, Ankara 2014.
- VÂKIDÎ, **Tarih Kitabı**, (ed. C. Külekçi, A. Gedik, Z. Kızılyar, M. Cengiz), İzmir 2021.
- VLADİMİRTSOV, B.Y., **Moğolların İçtimaî Teşkilâtı**, (çev. A. İnan), Ankara 1995.
- WENSINCK, *“Memlûk”*, **İA VII**, s.688;
- YA’KÛBÎ, **Ülkeler Kitabı Kitâbü’l-Buldân**, (çev. M. Ağarı), İstanbul 2021.
- YAKUBOVSKİY, A.Y., **Altın Ordu ve Çöküşü**, (çev. H. Eren), Ankara 1992.
- YAKUT EL-HAMEVÎ, **Mu’cemü’l Buldân**, Beyrut 1977.
- YAVUZ, Y.Ş.-AVCI, C., *“Ebü’l-Ferec İbnü’l-Cevzî”*, **DİA XX**, s.543-549.

- YAZILITAŞ, N., “*Fatimi Ordusunu Meydana Getiren Etnik Unsurlar*”, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, XVIII, (Konya 2005), s.189-210.
- YÂZÎCÎ, T., “*Halep*”, **DİA XV**, s.242.
- YILDIZ, H.D., “*Abdülmelik b. Mervân*”, **DİA I**, s.266-270.
- _____, **İslamiyet ve Türkler**, İstanbul 2011.
- YILMAZ, B., “*Türk ve Moğol Kültürünün Tarihsel Paydası: Dokuz Sayısı*”, **Motif Akademi Halkbilimi Dergisi**, XV/40, (26,11,2022), s.1410-1425.
- YILMAZ, C.A., **Büyük İskender’in Hayatı ve Faaliyetleri**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Elâzığ 2016.
- YINANÇ, M.H., **Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I-II**, Ankara 2020.
- YİĞİT, İ., **Memlûkler Döneminde Çukurova**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2011.
- _____, “*Kınnesrîn*”, **DİA XXV**, s.419.
- _____, “*Memlûkler*”, **DİA XXIX**, s.90-97.
- _____, **Memlûkler 648-923/ 1250-1517**, İstanbul 2015.
- _____, “*Zap Suyu Savaşı*”, **DİA XLIV**, s.126-127.
- YINANÇ, R., “*Dulkadiroğulları*”, **DİA IX**, s.553-557.
- _____, **Dulkadir Beyliği**, Ankara 1989.
- YUVALI, A., **İlhanlı Tarihi**, İstanbul 2019.

- YÜREKLİ, T., “*el-Melikü’s-Sâlih Necmeddin Eyyûb Hâkimiyetinde Harezimliler*”, **Turkish Studies**, XII/26, (Ankara 2017), s.255-265.
- _____, “*Eyyûbi Ailesi Kadınları*”, **USAD 6** (2011), s.329-342.
- _____, “*Zengiler ve Eyyûbilerde İstihbarat*”, **Türkiyat Mecmuası XXVII/2**, (2017), s.293-311.
- ZENGİN, M., “*Melikü’l-Eşref Âlâeddin Küçük Ali Dönemi Memlûk Türk Devleti Tarihi (6Ağustos 1341-10Ocak 1342)*”, **Turkish Studies**, 13/8, (Spring 2018), s.217-230.
- _____, “*Melikü’l-Kâmil Seyfeddin Şâbân Dönemi Memlûk Türk Devleti Tarihi (4 Ağustos 1345-21 Eylül 1346)*”, **Türkiyat Mecmuası**, 28/2, (2018), s.311-325.
- _____, “*Melikü’l-Mansûr Ebî Bekr b. Muhammed Dönemi Memlûk Türk Devleti Tarihi (Elli Dokuz Günlük Saltanat)*”, **History Studies**, 10/3, (April 2018), s.257-270;
- _____, “*Melikü’l-Muzaffer Zeyneddin Haccî Döneminde Memlûkler*”, **Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 20, (2018), s.357-373.
- _____, “*Melikü’n-Nâsır Şihâbuddin Ahmed ve Melikü’s-Sâlih İsmâil Dönemlerinde Memlûk Türk Devleti: İki Kardeş Tek Devlet (19 Mart 1342-4 Ağustos 1345)*”, **TAD 37/64**, (2018), s.227-260.
- _____, “*Memlûk Türk Devleti Döneminde Anadolu-Suriye Askerî ve Ticarî Güzergâhı (Malatya-Antep-Halep Hattı)*”, **Prof. Dr. Salim Cöhce Armağanı “Türk**

Tarihine Adanmış Çileli Bir Ömür”, Erzurum 2017, s.527-535.

_____, “*Sultan Hasan Dönemi Memlûk Türk Devleti Tarihi: Genel Bir Değerlendirme*”, **İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi**, 5/1, (2016), s.79-90.

_____, “*Memlûk Türk Devleti Döneminde Malatya Niyâbeti (1361-1516)*”, **Ortaçağ’da Malatya Makaleler**, (ed. Y. Başkan, M. Zengin, O. Yazıcı, O. Karacan), Malatya 2019, s.238-282.

_____, “*Sultan Selâhaddin Sâlih Döneminde Memlûkler*”, **Tarih Okulu Dergisi**, 12/XXXIX, (Nisan 2019), s.313-332.

_____, **Memlûk Türk Devleti Döneminde Trablus (1289-1516)**, Ankara 2022.

_____, **İlhanlılar-Eretnahlar-Memlûkler Dönemi Malatya (1295-1401)**, Malatya 2017.

_____, **Türkler Tarafından Fethinden Moğol İstîlasına Kadar Malatya**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2008.